

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192025

UNIVERSAL
LIBRARY

19 2025

कै० श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर

यांचें

आत्मवृत्त

प्रकाशक—हरि विष्णु मोटे, प्रतिभा कचेरी, मुंबई २.

किंमत एक रुपया

प्रथमावृत्ति, १ जून १९३५

या पुस्तकाच्या प्रस्तुत आवृत्तीसंबंधीचे सर्व हक्क प्रकाशकाचे स्वाधीन

Checkod 1960

मुद्रक :

मं. ना. कुळकर्णी, कर्नाटक प्रिंटिंग प्रेस,
चिराबाजार, मुंबई नं. २.

कोल्हटकरांचें आत्मवृत्त

चार प्रास्ताविक शब्द

१९१८ चे ऑगस्ट महिन्याचे अखेरीस महिला विश्वविद्यालयांतील अध्यापक प्रो. मायदेव यांनी मला आत्मचरित्र लिहिण्याबद्दल एक विनंतिपत्र पाठविले; व तें लिहिण्याचें मी त्याजपाशीं कबूलहि केले. त्या संस्थेंतील विद्यार्थिनींसाठीं नेमलेल्या पुस्तकांत “अभिनवकाव्यमाला” हें पुस्तक असून त्यांत माझी कांहीं कविता आहे, व कवितेचें मर्म कळण्याकरितां कवीच्या चरित्राची माहिती असणें जरूर आहे, हें कारण प्रोफेसरसाहेबांनीं सदरद्व विनंति करतांना दर्शविलें होतें; व मीहि तें कारण लक्षांत ठेवून एक अल्प चरित्र लिहिण्याचें ठरविलें. चरित्र लिहितांना आयुष्यांतील आरंभीच्या गोष्टी मला संक्षेपानें देतां आल्या. परंतु ज्याप्रमाणें क्षितिजापाशीं बिंदुप्रमाणें दिसणारा राजमार्ग आपणापासून अंतराच्या अल्पत्वाच्या मानानें अधिकाधिक रुंदावत जाऊन स्पष्टहि होत जातो त्याप्रमाणें मी करीत असलेल्या स्वचरित्राच्या सिंहावलोकनांत उत्तरकालीन भाग मला पूर्वकालीन भागांपेक्षां अधिक विस्तृत व स्पष्ट दिसावयास लागून त्या मानानें चरित्राची पृष्ठसंख्याहि वाढत चालली. वर्तमानकालांतील गोष्टींचें महत्त्व भूतकालीन गोष्टींच्या अनेक पटीनें वाढत असल्यामुळें, ज्या गोष्टींच्या वर्णनास मी आणखी दहा वर्षांनीं एक वाक्य दिलें असतें, तिच्यासाठीं अनेक पृष्ठें खर्च करूं लागलों. याचा परिणाम असा झाला कीं सहा तासांत लिहावयाचें चरित्र आज सहा महिन्यांनीं पूर्ण होत आहे.

मजकुराचें वाढतें प्रमाण हें या चरित्रलेखनास लागलेल्या कालावधीचें एकटेंच कारण होतें असें नाहीं. स्वस्तुति व वैयक्तिक निंदा करण्याचा मला मनापासून कंटाळा असतां हि या चरित्रांत पदोपदीं त्या गोष्टी मला कराव्या लागल्या. ज्या गोष्टी घडत असतां मला आनंद झाला त्यांचें कथन कष्टप्रद वाटूं लागलें, मग दुःखद गोष्टी कालाच्या उदरांतून उकरून

काढण्याचें मला प्राणसंकट वाटल्यास त्यांत काय नवल ? एकदां माझे अकारण स्नेही असून दैवशानें हल्लीं निष्कारण वैरी झालेल्या कांहीं व्यक्तीं-वर प्रतिकूल टीका करितांना माझ्या लेखणीनें आपला प्रवास मुंगीच्या पावलानेंच केला. जन्ममरणाच्या फेऱ्यांतून सुटलेल्या मुमुक्षूस जो आनंद होतो तोच मला आज या आत्मचरित्रांतून सुटल्यामुळें होत आहे.

लोकोत्तर पुरुषांचीं चरित्रें अत्यंत मनोरंजक वाटतात. सामान्य पुरुषांचीं चरित्रें मनोरंजक जरी वाटलीं नाहीत तरी तीं पूर्वोक्त चरित्रांपेक्षां निःसंशय अधिक उपयुक्त असतात. कारण सामान्य वाचकांस त्यांचें अनुकरण अत्यंत सुलभ असतें. माझ्या चरित्रापासून जर एखादा धडा शिकण्यासारखा असेल तर तो हाच होय कीं अगदीं सामान्य प्रतीच्या मनुष्यानें आपल्या सामर्थ्यापलीकडचें काम अंगावर घेऊन त्याजकडे आपलें शक्ति-सर्वस्व लाविलें तर त्यांत त्याला यश मिळणें कठिण नाहीं.

जळगांव (वऱ्हाड) }
८-३-१९१९ }

श्री. कृ. कोल्हटकर.

कै. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर

यांचें

आत्मवृत्त

आमचें मूळ वसतिस्थान कोंकणांतील नेवरें गांव होय. माझे पणजे गोविंदभट कोंकणांतून येऊन देशावरील वाई या गांवीं वैद्य या घराण्याच्या आश्रयानें राहिले. त्यांना अनेक मुलगे व मुली होत्या. पैकीं माझे आजें हरिपंत अत्यंत सात्त्विक, प्रामाणिक व प्रेमळ वृत्तीचे असत. त्यांचें प्रेमळ भजन ऐकतांना श्रोतृवृंद सद्गदित होत असे. त्यांचे बंधु महादेवशास्त्री कोल्हटकर हे 'अथेल्लो'च्या सर्वोत्तम भाषांतराचे कर्ते व उत्तम वक्ते असून, त्यांच्या त्या दोन्ही गुणांचा निर्देश 'निबंधमालें'त अनेक स्थळीं आलेला आहे. माझे चुलते वामनराव यांस महादेवशास्त्री यांस दत्तक दिलें होतें. महादेवशास्त्री हे आपल्या अंगच्या सौजन्यामुळें अत्यंत लोकप्रिय व अंगच्या विद्येमुळें व कर्तबगारीमुळें सरकारांतहि मान्यता पावलेले होते. शाळखात्यांत त्यांस मोठ्या पगाराची व मानाची जागा मिळाली होती. तथापि महादेवशास्त्र्यांचा मुलगा म्हणवून घेण्यापेक्षां हरिपंताचा मुलगा म्हणवून घेण्यांतच माझ्या चुलत्यांना भूषण वाटे.

यावरून माझे आज हे हरिपंत किती सच्छील होते. याची कल्पना होईल. त्यांची स्थिति अत्यंत गरिबीची होती. माझे वडील कृष्णराव यांचे मॅट्रिकपर्यंत शिक्षण झाल्यावर लवकरच ते उमरावती येथील हायस्कुलांत शिक्षक होऊन सन १८७० च्या सुमारास वऱ्हाडांत आले. त्यानंतर त्यांनी आपली बदली मुलकी खात्यांत करून घेतली. ते प्रथम बुलढाप्यास डेप्युटी क्लार्क होते. पुढे बरीच वर्षे ते अकोला येथे डेप्युटी कमिशनरच्या ऑफिसांत क्लार्क ऑफ दी कोर्ट होते. नंतर तहलसीलदार झाले; व अखेरीस ते एक्स्ट्रा असिस्टंट कमिशनर होते. १८९६ साली ते मलकापुर येथे असतां त्यांस अर्धागवायूचा झटका आला, व १८९७ च्या अखेरीस त्यांचे देहावसान झाले. ते पापभीरु व सत्यनिष्ठ असत. त्यांचा स्वभाव अत्यंत तापट असे, पण ते तितकेच प्रेमळहि असत. ते फार धर्मभोळे असत. त्यांचेहि भजन फार गोड लागे. ते दत्तोपासक असल्यामुळे त्यांनी आपल्या मुलांचीं नांवे अनुक्रमे वसात्रय, श्रीपाद, दिगंबर व अनसूया हीं ठेविलीं.

त्यांच्या प्रथम पत्नी सावित्रीबाई माझ्या मातुश्री होत. माझा जन्म नागपूर येथे २९-६-१८७१ रोजी झाला. माझे कर्क लग्न असून तूळ रास आहे. माझी सख्खी आई माझ्या सहाव्या वर्षाच्या सुमारास निवर्तली. त्यानंतर माझ्या वडिलांनीं द्वितीय संबंध केला. माझ्या सापत्न मातुश्रींचेहि नांव सावित्रीबाई असून त्यांचे प्रथमपासून आजपर्यंत मजवर अपत्यतुल्य प्रेम आहे.

बालपणीं मी कोणाच्या तरी कडेवर बसलों असतां व खालीं उतरण्या-विषयीं नाखुषी दाखविली असतां माझ्या वडिलांनीं किंवा आईनें “ एवढा घोडा झाला तरी अजून कडेवर बसावयास पाहिजे ! ” असे उद्गार काढिले. माझे मन मूळापासून अत्यंत संस्कारक्षम व कांहींसें मानी असल्यामुळे त्या प्रसंगाचा मजवर इतका परिणाम झाला कीं, तेव्हांपासून दुसऱ्यावर ओझे पडूं नये याबद्दल मी विशेष खबरदारी घेत आलों आहे.

माझी सख्खी आईहि माझ्या वडिलांप्रमाणेच स्वभावानें फार तापट परंतु कोमल मनाची होती, एवढीच माझी तिजबद्दल आठवण आहे.

आईच्या मृत्यूने झालेल्या माझ्या हानीची जाणीव माझ्या अजाणपणामुळे त्यावेळी मला झाली नाही, व माझ्या सापत्नमातेने पुढेहि ती होऊं दिली नाही.

वयाच्या सुमारे ९ व्या वर्षी कांहीं महत्त्वाच्या गोष्टी घडून आल्या. तोंपर्यंत माझी प्रकृति चांगली सुदृढ होती. परंतु त्या सुमारास माझ्या तोंडास अर्धांगवायूचा विकार झाला. माझी मान व जीभ वांकडी झाली; व कांहीं अक्षरें उच्चारतांना अडचण पडूं लागली. परंतु या गोष्टी त्यावेळी माझ्या लक्ष्यांत आल्या नाहींत. माझी मान नुसती अवटळलेली आहे, यापेक्षां मला दुसरें कांहीं झालें नाहीं, असाच माझा समज होता. मला औषधोपचाराकरितां माझे चुलते वामनराव कोल्हटकर यांजपाशीं ठेविलें होतें. या आजारामुळें माझे एक वर्ष बुडालें. त्याचें मला फार वाईट वाटलें. या आजारांत 'कादंबरी'चें एक मराठी भाषांतर वाचल्याचें आठवतें. याच्यापूर्वी नुकताच मला वाचनाचा नाद लागला होता. माझ्या वर्गांत त्रिंबक शिवराम नांवाचा एक बहुश्रुत मुलगा असे, तो रोज पुराणास जात असे. त्याची कल्पनाशक्ति चांगली असल्यामुळें तो स्वतः नवीन गोष्टीहि रचून सांगत असे. त्यास वाचनाचा बराच नाद होता. त्याच्याशीं स्पर्धा करण्याच्या इच्छेनें मी वाचनाचा व्यासंग जडवून घेतला. हा व्यासंग वाढण्यास एक क्षुल्लक बाब कारण झाली. मला झालेला वायूचा विकार तोंडापुरता नसून त्याची हातांस व पायांसहि बाधा झाली होती, किंवा माझे सर्वांग मूळचेंच वांकडें होतें, हें मला सांगतां येत नाहीं. पण एवढी गोष्ट मात्र खरी आहे कीं, या सुमारास माझ्या बेडौल शरीराबद्दल व बेढब चालण्याबद्दल माझा इतरांकडून बराच उपहास होऊं लागला. अर्थात्च इतरांशीं मिळून मिसळून वागण्याची माझी प्रवृत्ति कमी होऊं लागली; व एकांतांत पुस्तकें वाचून वेळ काढावासां वाटूं लागला. आपलें शरीर जरी बेढब असलें, तरी मन संपन्न करून त्याची उणीव आपणांस भरून काढितां येईल, व आपली गति जरी बेडौल असली तरी लेखनांत प्रावीण्य मिळवून तें व्यंग झांकून टाकितां येईल असें वाटूं लागलें; व मी वाचनाकडे अधिकाधिक लक्ष्य पुरवूं लागलों. या सुमारास

मी मोरोपंतांच्या आर्यांच्या धर्तीवर सयमक आर्या करण्यास सुरुवात केली. माझ्या वडिलांचे एक ज्येष्ठबंधुतुल्य स्नेही अकोल्यास तहसिलदार होते, त्यांनी लोककल्याणार्थ केलेली कामे हाच माझ्या पहिल्या कवितेचा विषय असावा असे वाटते. कदाचित् प्रभु रामचंद्रांचे स्तवन हाहि असेल. मी त्यावेळी निस्सीम भगवद्भक्त असून खेडेगांवचे पाटील वगैरे माझ्या वडिलांच्या भेटीस आले असतां माझ्या पायां पडण्याचा त्यांचा परिपाठ असे. ध्रुवाप्रमाणे एका पायावर उभे राहून भगवंतास प्रसन्न करावे ही माझी एक मोठी महत्त्वाकांक्षा असे. माझी उपास्य देवता, राम तिची चित्रे काढण्यांत तासचे तास मी घालवीत असे. मराठी पांचव्या इयत्तेत असतां माझ्या कानीं किलोस्करांच्या 'शाकुंतला'ची कीर्ति आली. तेव्हां आपणहि एक संगीत नाटक लिहावे असे वाटून मी एका संगीत नाटकाचे बरेच प्रवेश लिहिले. फारशा चाली माहित नसल्यामुळे दिव्या, साक्या व कटाव यांचीच त्यांत विशेष भरती होती. साऱ्या ऋतूतील एकूण एक फुलझाडांचा व फळझाडांचा नामनिर्देश केलेला असा एक बागेच्या वर्णनाचा कटाव त्यांत घातला होता. मराठी सहाव्या इयत्तेत, लक्ष्मण कृष्ण चिपळूणकर - विष्णुशास्त्र्यांचे बंधु - आमचे शिक्षक होते. त्यांची मजवर फार मेहरबानी होती व ती अखेरपर्यंत कायम राहिली. त्यांनी आपल्या वडिलांच्या 'अरबी भाषेतील सुरस व चमत्कारिक गोष्टी' बद्दल माझ्या मनांत प्रेम उत्पन्न केले. 'निबंधमाले' विषयी आदरयुक्त प्रेम उत्पन्न होण्यालाहि तेच कारणीभूत झाले. सहाव्या इयत्तेच्या परीक्षेंत पास झाल्यावर मी ह्यायस्कुलांत गेलों. परंतु माझ्या वर्गावरील शिक्षकांनी केवळ उशीरां येण्याबद्दल मला एके दिवशीं बांकावर उभे केल्यामुळे मी रागावून घरीं बसलों, व चिपळूणकर मास्तरांपाशीं आग्रहपूर्वक विनंति करून त्यांजकडून इंग्रजी-मराठी शाळेंतच सातवी इयत्ता (पूर्वी इंग्रजी तिसऱ्या इयत्तेस सातवी इयत्ता म्हणत) काढविली. या इयत्तेत असतां शंकर मोरो रानच्यांची अनेक नाटके वाचनांत येऊन त्यांच्या धर्तीवर एक नाटक एका आठवड्यांत लिहून पूर्ण करावे अशी इच्छा होऊन, संकल्पाप्रमाणे एक तीन अंकी संगीत नाटक ठरलेल्या मुदतींत लिहून पुरे केले. यानंतर दोन

वर्षानी 'सुखमालिका' या नांवाचें पांच अंकी नाटक लिहिलें. 'सुख-मालिका' हें नायिकेचें नांव होतें. तिच्या अज्ञातवासांत असणाऱ्या बंधूच्या तोंडांतून निघालेलें—“मी हल्लीं सुख मालिका भोगीत आहे.”—हें श्लिष्ट वाक्य प्रतिनायकाच्या कारस्थानामुळें आडून ऐकिल्यामुळें राजास — तिच्या पतीस — आपली पत्नी दुराचरणी असल्याबद्दल शंका आली व त्यानें तिला घालवून दिलें; पुढें ती पुरुषवेषानें आपल्या पतीचा स्नेही म्हणून राहिली; एके दिवशीं त्यांचा मुलगा (हाहि अज्ञातवासांत होता) आपल्या शाळेंतील संवगळ्यांबरोबर खेळ खेळत असतां खेळांतील राजा झाला; व त्या नात्यानें त्यानें एका खोडकर मुलास अपराधी म्हणून दंड केल्यामुळें त्या मुलाच्या बापानें राजाकडे फिर्याद केली व तिची चौकशी होत असतां सर्व गोष्टींचा उलगडा झाला;—असें नाटकाचें संविधानक होतें. नाटकांतील अनेक कल्पना बऱ्याच सरस असून, चवथ्या अंकांतील शाळेच्या प्रवेशांत विनोद बराच साधला होता. हें नाटक मी माझे चुलते वामनराव एकदां अकोल्यास आले असतां त्यांस वाचून दाखविलें. त्या प्रसंगीं एका पदांतील कल्पना त्यांस इतकी चांगली वाटली कीं त्यांनीं मला टाळ्या वाजवून उत्तेजन दिलें. मी त्यांजकडे नागपुर येथें औषधोपचाराकरितां होतो तेव्हां त्यांचें मजबद्दल बरेंच अनुकूल मत झालें होतें; तें या प्रसंगीं दृढ झालें.

या सुमारास 'किलोस्कर नाटक मंडळी' अकोल्यास आली. तिच्या उत्पादकाचा — अण्णा किलोस्करांचा — भव्य देह, गंभीर स्वर व 'सौभद्रा'-सारख्या सुंदर कृती, कंपनीतील नट भाऊराव कोल्हाटकर, मोरोबा वाघोलीकर व रामभाऊ किजवडेकर यांचें मधुर गायन व अभिनयकौशल्य यांचा माझ्या मनावर चिरस्थायी संस्कार झाला. 'सौभद्र' नाटक माझें अत्यंत आवडतें असे. मला प्रथमपासूनच स्वतंत्र कृतीबद्दल अत्यंत आदर वाटे. अर्थातच 'सौभद्र' नाटकाबद्दल मला आदर वाटला यांत कांहीं नवल नाही.

'किलोस्कर मंडळी' अकोल्यास असतांना अण्णा किलोस्करांना आपलें 'सुखमालिका' नाटक दाखवावें अशी इच्छा होऊन मी मंडळीच्या बिऱ्हाडाजवळून कितीतरी वेळां फेऱ्या घातल्या. पण अंगी धीटपणा

नसल्यामुळे अण्णांशी बोलण्याचें मुळीच धाडस झालें नाहीं. या खेपेस मंडळीतील उपरनिर्दिष्ट तीन नट आमच्या घरीं एकदां जेवावयास आले होते. त्या प्रसंगीं त्यांनीं गाणें म्हणून आमची करमणूक केली, व आम्ही त्रिबर्ग बंधूंनींही पदें म्हणून त्यांची करमणूक केली. आम्हां सर्वांचे आवाज बऱ्यापैकी होते. दर शनिवारीं रात्रीं पेटी-तबला मिळवून त्यांवर पदें म्हणविण्याचा आमच्या वडलांचा परिपाठ असे. आमच्या आवाजांच्या धर्माप्रमाणें मिन्नमिन्न भूमिकांच्या पदांची आमच्यांत वांटणी होई. माझा चुलतबंधु नीळकंठ याचा स्वर अत्यंत मधुर व सुरेल असून त्यास आलापहि चांगले साधत असत, यामुळे त्याजकडे भाऊरावांचीं पदें येत; मजकडे मोरोबांचीं येत असत.

माझ्या वयाच्या १५ व्या वर्षीं माझा विवाह झाला. माझी पत्नी खामगांव येथील वकील वामनराव जोशी यांची कन्या होय. लग्न-निश्चयापूर्वीं वराच्या व वधूच्या वडिलांनीं बधूस व वरास पाहिलें नव्हतें. बी. ए. होईपर्यंत लग्न करावयाचें नाहीं असा माझा माझ्या चुलत्यांच्या उप-देशावरून निश्चय झाला होता. पण माझ्या वडिलांस इतकी भीड घालण्यांत आली कीं मान्यता देण्याशिवाय त्यांस गत्यंतर उरलें नाहीं.

वर्गांत शिक्षक व मुलें यांजमध्ये माझी बरीच चहा असे. निबंध-माला, ॲडिसनचे व गोल्डस्मिथचे लेख, स्कॉटच्या व रेनॉल्ड्सच्या कांहीं कादंबऱ्या वाचून मी माझ्या अंगीं अत्यंत अल्प प्रमाणांत असलेली विवेकशक्ति वाढीस लाविली होती व इंग्रजी भाषेंत बरीच गति केली होती. तेव्हांचे हायस्कूलचे हेडमास्तर मि. एटकिन्स साहेब माझ्या इंग्रजी निबंधावर बरेच खूष असत. 'निबंधमालें'तील निबंधाच्या धर्तीवर मी एक दोन निबंध बऱ्यापैकी लिहिले होते. चिपळूणकर, चिंतामणराव देशपांडे, डांगे अशा कांहीं शिक्षकांस मजबदल बराच अभिमान वाटे. मी मॅट्रिकच्या वर्गांत असतां मराठी शिष्यवृत्तीची परीक्षा दिली व तिच्यांत पहिला आलों. परीक्षक विष्णु मोरेश्वर महाजनि होते.

सन १८८८ सालीं मी मुंबई विश्वविद्यालयाची प्रवेशपरीक्षा पसार होऊन १८८९ च्या आरंभी पुण्याच्या डेक्कन कॉलेजांत प्रवेश केला. माझी

कॉलेजांतील कारकीर्द सुखद किंवा यशस्वी झाली नाही. मी तेथे तीन वर्षे काढिलीं. त्यांपैकी दुसऱ्या व तिसऱ्या वर्षी आजारीच होतो. १८८९ सालचे अखेरीस माझ्या पायांना इसबाचा विकार सुरू झाला. या विकाराने पुढे जवळ-जवळ पंचवीस वर्षे मला फार त्रास झाला. १८९० च्या नाताळाकरितां मला कोल्हापूर येथील एका नातेवाइकाकडून बोलावणें आल्यावरून मी आगगाडीनें सांगलीस गेलों. पण तेथें त्या नातेवाइकानें पाठविलेल्या इसमाची व माझी चुकामूक होऊन मला सांगली येथील एका भिक्षुकाच्या घरी जावें लागलें. जेवतेवेळीं मला अतिशय आग्रह करण्यांत येऊन मला प्रत्येक घासास ओकारी येत असतां हि आहाराबाहेर अन्न पोटांत कोंबावें लागलें. त्याच दिवशीं मला सडकून ताप भरल. नाताळची सुट्टी या तापांतच कोल्हापुर येथें गेली. जरा बरें वाटतांच मी कॉलेजांत परत गेलों. पण पुढें सात-आठ महिने माझ्या मार्गे हिंवाताप लागून त्यानें मला अशक्त करून सोडिलें. मी ऐच्छिक-विषय भाषा घेतला असल्यामुळे मला उरलेल्या तीन चार महिन्यांच्या तयारीनें पास होतां आलें.

याप्रमाणें कॉलेजांतील तिन्ही परीक्षा मी लागोपाठ पसार झालों. माझ्या वेळीं कॉलेजांत नरसिंह चिंतामण केळकर, मंगेश जिवाजी तेलंग, शंकर श्रीकृष्ण देव, मोरो केशव दामले, बळवंत बाबाजी देशपांडे, बेळव्ही, विश्वनाथ काशीनाथ राजवाडे, शिवराम महादेव परांजपे, नीळकंठ पांडुरंग पाटणकर, शांताराम अनंत देसाई इत्यादि अनेक बुद्धिमान् गृहस्थ शिक्षित होते. माझें विशेष सख्य भास्कर रामचंद्र नानल, श्रीनिवास त्रिंबक द्रवीड, सखारामपंत बाक्रे, खानविलकर इत्यादि कांहीं गृहस्थांशीं होतें. पण लेखन या नात्यानें मजवर ज्या गृहस्थांच्या सहवासाचा विशेष परिणाम झाला, ते प्रसिद्ध शंकर मोरो रानड्यांचे चिरंजीव रघुनाथ शंकर रानडे हे होत. त्यांची चर्या मोहक व डोळे पाणीदार असून ते अत्यंत बुद्धिवान् असत. मंडळींत ते जरी मौन धारण करीत असत तरी स्नेह्यांमध्ये वादविवाद व सौम्य विनोद करण्यांत त्यांस आनंद वाटे. मला लहान-पणापासून सौंदर्याबद्दल व बुद्धिमत्तेबद्दल अत्यंत आदर वाटत असल्या-

मुळें आमच्या ओळखीचें लवकरच स्नेहांत रूपांतर झालें. आमच्या वेळीं ऑक्झेनहॅम, सेल्बी, भांडारकर, करकरे, दस्तूर हे प्रमुख अध्यापक असत. ऑक्झेनहॅम साहेब एल्फिनस्टन कॉलेजचे प्रिन्सिपाल होऊन गेले त्या प्रसंगी त्यांच्या सन्मानार्थ मी व नानल यांनी कांहीं पदें केलीं होती. तीं मीं म्हणून दाखविलीं. तीं ऐकून ऑक्झेनहॅम साहेबांच्या पत्नी इतक्या खूष झाल्या कीं, तीं पदें भाषांतरासह त्यांजकडे पाठविण्याची त्यांनीं मला विनंति केली व ती मी मान्यहि केली. परंतु भाषांतर करतेवेळीं एक मोठी अडचण आली. मंगलाचरणांत (व बहुधा अखेरच्या शुभचिंतनपर पदांतहि) गजाननाचीं “ वक्रतुंड ” “ लंबोदर ” अशा सारखीं कांहीं स्तुतिपर विशेषणें पडलीं होती, त्यांचीं “ ओ कूकेड-फेसेड वन् ” “ ओ बिगू-बेलीड वन् ” अशीं मासलेवाईक भाषांतरें करून तीं मडमसाहेबांस नजर करणें जिवावर आलें व वचनभंगाचा दोष पदरीं घ्यावा लागला.

१८९१ सालीं आम्ही डेक्कन कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांनीं संस्कृत मृच्छकटिक नाटकाचा प्रयोग केला. त्यांत मजकडे शकाराच्या विटाची भूमिका आली होती. मी इसबानें व तापानें आजारी असतांहि माझी भूमिका बरी वठली असावी असें वाटतें. त्यावेळीं बेळ्ळी हे फेलो होते. त्यांनीं टाइम्सला प्रयोगाच्या हकीकतीचें एक सविस्तर स्तुतिपर पत्र पाठविलें होतें. या प्रयोगांत न. चिं. केळकरांनीं मदनिकेची व कुंभीलकाची, मंगेश जिवाजी तेलंग यांनीं वसंतसेनेच्या विटाची, मोरो गणेश दामल्यांनीं सूत्रधाराची, व ‘ संतापशमन ’ कार दत्तात्रय अनंत केसकर यांनीं न्यायाधीशाची भूमिका घेतली होती. चारुदत्त, शकार, मैत्रेय, शर्विलक व वसंतसेना यांचीं कामें अनुक्रमें मल्हारराव गर्दें, साठे, मोरोपंत आगाशे, गोविंदराव ओक व कट्टी यांनीं घेतलीं असून तीं सारीं अप्रतिम वठलीं. वसंतसेनेचें सोंग तर इतकें सुंदर दिसलें व त्या सोंगाची बतावणीहि इतकी सरस झाली कीं खुद्द भांडारकरांनीं पडद्यांत येऊन त्याबद्दल अभिनंदन केलें. तितका सुंदर प्रयोग धंदेवाल्या नाटकमंडळ्यांकडूनहि झालेला आपल्या पाहण्यांत आलेला नाहीं असे उद्गार त्या प्रयोगाचे अनेक प्रेक्षक अजून काढितांना दिसून येतात.

आत्मवृत्त

मी तापामुळे अत्यंत अशक्त झालो असतांही श्लोकांच्या चाली बसवून व तालमीना हजर राहून नाटकाकरितां माझ्या सामर्थ्यापलीकडे उत्साह दाखविला. यामुळे माझे दुखणें लांबलेंहि असावें. दुखणें संपल्यावर परीक्षेपर्यंत फारच थोड्या महिन्यांचा अवधि राहिला आहे हें पाहून मी ऐच्छिकविषयाचें एकहि पुस्तक विकत न घेतां पुस्तकालयांतून किंवा स्नेह्यांकडून पुस्तकें मागवून त्यांजवरच निर्वाह केला. तीं पुस्तकें बहुधा मी रविवारी वाचीत असें व आठवड्याचे इतर दिवस विभ्रंतींत घालवीत असें. रविवारीं पहाटे एक वाजतां उठून रात्री दहा वाजेपर्यंत सारखें वाचावयाचें हा माझा त्या अवधीतला क्रम असे. माझा स्वभाव इतका उतावळा आहे कीं कोणतेंहि काम रोज नियमितपणें करण्यापेक्षां एका झपाट्यांत उरकून टाकणेंच माझ्या मनोधर्मास मानवतें.

मी १८९१ सालीं बी. ए. झालों. त्यापूर्वीच मी कायद्याची पहिली (ज्युरिस्ट्रुडन्सची) परीक्षा पदरांत पाडून घेतली. १८९२ सालीं कायद्याचा अभ्यास करण्याकरितां मुंबईस राहिलों. परंतु बहुतेक वेळ अभ्यासांत न जातां कायद्याशिवाय इतर विषयांवरील पुस्तकांचें वाचन, वादविवाद व लेखन यांमध्ये जात असे. या सुमारास मला वाचनाचें फारच वेड लागलें होतें. एक पुस्तक झालें कीं दुसरें, दुसरें झालें कीं तिसरें, याप्रमाणें मी अनेक ग्रंथ वाचून टाकिले. पदार्थविज्ञान, रसायन, वनस्पति, ज्योतिष इत्यादि शास्त्रावरीलहि लहान-मोठे ग्रंथ मीं एकामागून एक वाचून टाकिले.

आमचे वादविवाद इतक्या जोरानें चालत कीं त्यांपासून शेजाऱ्यांस फार त्रास होई. आमचें बिऱ्हाड एकदां डॉ. भालचंद्रांच्या बंगल्याजवळील दिवाडकरांच्या घरांत असतां आमच्या गाण्याच्या व वादाच्या आरडाओरडीनें डॉक्टर साहेबांस इतका त्रास होऊं लागला कीं त्यांनीं आमच्या घरवाल्याच्या मागे लागून त्याजकडून आम्हांस घर सोडण्याबद्दल लेखी नोटीस देवविली ! मग काय विचारतां ? आधींच उल्हास आणि त्यांत फाल्गुनमास ! आम्हीं आपल्या गोंगाटानें त्या बिचाऱ्या सत्पुरुषास एक महिना मुळींच झोंप येऊं दिली नाहीं.

मुंबई येथील पहिल्या सहामाहीत माझ्या भावी आयुष्यावर परिणाम करण्यासारखी एक गोष्ट घडून आली. माझे स्नेही नानल व द्रविड यांची न्यू इंग्लिश स्कूलच्या धर्तीवर एक शाळा काढण्याची महत्त्वाकांक्षा होती. त्याच सुमारास मुंबई येथे छत्रे यांनी चालविलेली 'आर्यन हायस्कूल' नांवाची एक संस्था जरा डबघाईस आली होती. नवीन शिक्षणसंस्था काढण्यापेक्षा त्या संस्थेस सांवरून धरणेच श्रेयस्कर होईल असे वाटून ते व त्यांच्या प्रेरणेने बाकरे, मावळणकर, दातार, नरसोपंत केळकर इत्यादि त्यांचे बरेच स्नेही छत्र्यांचे भागीदार झाले. त्यांत मीहि होतो. आमच्या सद्यांच्या भपकेबाज जाहिरातींच्या शेंकडों प्रती मुंबईत वांटण्यांत आल्या; परंतु शाळेत २-४ नवीन टाकाऊ विद्यार्थ्यांची भर पडण्यापलीकडे त्यांचा कांहीं उपयोग झाला नाही. त्यानेच नवीन भागीदारांचा अर्धा-अधिक उत्साह कमी झाला. उरलेला उत्साह एक-दीड महिना कायम होता पण कायमच्या वर्गाची मुदत संपत आली तशी त्यांपैकीं एकेकाने कांहींतरी सबब काढून आपापल्या गांवीं जाण्यास सुरवात केली. अखेरीस मी एकटाच काय तो उरलों. मजकडे प्रथम मराठी शिकविण्याचें काम असून त्याकरितां मला रोज एक दोन तास खर्च करावे लागत. पण माझे एकेक स्नेही जसजसे पाय काढूं लागले तसतसा मजवरील कामाचा बोजा वाढावयास लागून अखेरीस तर सहा-तास सक्तमजुरी करण्यापर्यंत माझी मजल येऊन ठेपली. आम्हां पदवीधरांनीं केलेल्या विश्वासघाताबद्दल छत्रे मला जीं दुरुत्तरे बोलत तीं मला मुकाट्यानें सहन करावीं लागत. "मी स्वतः सारा दिवस खपण्यास तयार आहे, यापेक्षां अधिक माझ्या हातीं कांहीं नाही" असें मी त्यांस म्हणून त्याप्रमाणें रोज सहा तासां-प्रमाणें कांहीं दिवस काम केले, तेव्हां त्यांचा राग शांत झाला व त्यांनीं मला आपल्या वचनांतून मुक्त केले. तेव्हांपासून कोणतेंहि काम अंगावर घेणें झाल्यास तें इतरांवर अवलंबून न रहातां स्वतःच्याच हिंमतीवर पार पाडितां येईल अशी खात्री असली तरच घ्यावयाचें असा नियम मी पाळित आलों आहे.

यानंतर लवकरच म्हणजे १८९२ च्या पावसाळ्यांत मी माझा 'विविधज्ञानविस्तारां'तील पहिला लेख - 'विक्रमशशिकले'वरील टीका-लिहिला.

हा लेख एका जवळच्या नातेवाइकावर त्या नाटकाच्या प्रयोगदर्शनाने घडलेले दुष्परिणाम पाहून व त्याच्या मनांत त्याविषयी अरुचि उत्पन्न करण्याकरितां लिहिलेला होता. 'विविधज्ञानविस्तारा'वर माझी पूर्वीपासून फार भक्ति असल्यामुळे लेख त्यांत याबा अशी मनापासून इच्छा होती, पण तो त्या मासिकास पात्र आहे कीं काय याबद्दल शंकाहि वाटत होती. अखेरीस माझे स्नेही विनायकराव रानडे यांच्या अत्यंत आप्रधाने मी त्यांजबरोबर 'विविधज्ञानविस्तारा'चे त्यावेळचे व्यवस्थापक रा. रा. पुरुषोत्तमपंत नाडकर्णी यांजकडे जाऊन त्यांस लेख दाखविण्यास कबूल झालों. त्याप्रमाणे त्यांच्या स्वाधीन लेख केला; घरीं परत येण्यास निघालों. लेख दिला हें बरें झालें नाहीं, परीक्षकांस लेख अत्यंत हास्यास्पद वाटेल, असे विचार रस्त्यानें चालतांना डोक्यांतून सारखे चालले होते, व विनायकराव मला मधूनमधून धीर देत होते. लेख दिल्यानंतर ४१५ दिवसांनीं त्याबद्दल पत्र येण्याची वाट पाहूं लागलों. पांच दिवस गेले, दहा गेले, तथापि पत्राचा पत्ता नाहीं. अखेरीस १५१२० दिवसांनीं नाडकर्ण्याकडून एक कार्ड आलें. त्यांतील मजकूर वाचून माझा आनंद गगनीं मावेना. माझा लेख परीक्षण-करितां रामचंद्र भिकाजी गुंजीकरांकडे पाठविला होता असें मला मागाहून नाडकर्ण्याकडून कळलें. " त्यांना लेख फार आवडला. इतक्या चांगल्या लेखकानें अशा मिकार विषयावर लेख लिहावा याबद्दल त्यांस दिलगिरी वाटते. परंतु लेखकाच्या योग्यतेकडे लक्ष्य देऊन संबंध लेख प्रसिद्ध करण्याचें त्यांनीं ठरविलें. "—अशा मतलबाचा मजकूर त्या पत्रांत होता. लेख १८९३ च्या आरंभीं 'विविधज्ञानविस्तारा'त प्रसिद्ध झाला. त्या वेळीं 'विक्रमशशिकला' नाटक मुंबईत अत्यंत लोकप्रिय झालेलें असल्यामुळे त्यावरील टीकेनें अर्थात्च बरीच खळबळ उडवून दिली. नाटकाच्या कर्त्यास — माधवराव पाटणकरांस — टीकेचा फार राग येऊन त्यांनीं एका प्रयोगाचे प्रसंगीं बोलून दाखविलें कीं, " एका पदवीधरानें या नाटकावर टीका केली आहे. पण नाटकलेखनाचा मुळींच अनुभव नसलेल्या लेखकानें लिहिलेल्या टीकेची मी कांहीं किंमत समजत नाहीं. टीकाकारानें स्वतः एखादें नाटक लिहून लोकप्रिय करून दाखवावें असें मी त्याला आव्हान करतो." याच्यापूर्वीच

मी 'वीरतनयां'तील पदांस सुरवात केली होती. सदरहू आव्हानानें नाटक पुरें करण्यास स्फुरण आलें. १८९३ सालीं नाटकांतील पहिला अंक व शेवटच्या अंकांतील अखेरचा कर्णपर्यवसायी प्रवेश मिळून पांच प्रवेश तयार झाले. पण पुढें नाटक तसेंच अर्धवट स्थितीत बरेच दिवस पडून राहिलें. १८९४ सालीं मी एल्.एल्. बी. परीक्षेस बसलों. पण परीक्षेचीं पुस्तकें फक्त एक वेळच वाचिलेलीं असल्यामुळें तयारी मुळींच नव्हती. त्याचा परिणाम व्हावयाचा तोच झाला. 'वीरतनय' नाटक नवीनच निघालेल्या व मराठी नाटकें करणाऱ्या एका पारशी मंडळीस देण्याचा प्रथम विचार होता. पारशी मंडळ्यांकडून होणारे हामान, गुलबकावली, चतराबकावली, खुदादाद वगैरे नाटकांचे प्रयोग अत्यंत सुंदर होत असून तीं नाटकें माझ्या फार आवडीचीं असत; व त्यांच्या मानानें 'किलोस्कर मंडळी'चीं नाटकें फार फिक्रीं वाटत असत. भाऊरावांसारख्या नटांचें गायन आवडण्याइतकी सुसंस्कृत अमिश्चिहि माझ्या अंगीं अजून आली नव्हती. या सुमारास 'किलोस्कर मंडळी'चा मुंबईत मुक्काम होता. एके दिवशीं माझ्या नाटकाबद्दल बातमी भाऊरावांच्या कानांवर गेल्यावरून ते मी राहात असलेल्या मंगळदास नथूभाईच्या चाळीत आले व त्यांनीं नाटकांतील बरीच पदें ऐकिलीं. त्यांचा त्यांजवर अनुकूल ग्रह होऊन तयार असलेले पांच प्रवेश मी मंडळींच्या बिन्हाडीं वाचावे असें ठरलें. त्याप्रमाणें वाचन झालें. माझा आवाज बराच गोड व तरळ असल्यामुळें वाचनाचा श्रोत्यांच्या मनावर फार परिणाम झाला. शेवटचा प्रवेश त्यांना अत्यंत हृदयद्रावक वाटला असावा असें त्यांच्या चर्येवरून स्पष्ट दिसून आलें. मंडळी मुंबईहून कोल्हापुरास गेली. मुक्काम हलल्यापासून एक महिन्याच्या आंत मी इतर प्रवेश पुरे करून घ्यावे असें आम्हांमध्ये ठरलें होतें. त्याप्रमाणें नाटक पूर्ण करून मी कोल्हापुरास गेलों. तेथें 'किलोस्कर मंडळी' देवलांचें 'मृच्छकटिक' नाटक बसवीत होती; त्यामुळें 'वीरतनय' नाटक आणखी कांहीं महिने मागें पडलें.

माझी 'विक्रमशशिकले'वरील टीका 'विविधज्ञानविस्तारा'च्या संपादकां- शिवाय इतरहि सुशिक्षित गृहस्थांस पसंत पडली असावी असें ती प्रसिद्ध झाल्यानंतर लवकरच मोती वुलासा यांनी 'सुविचारसमागम' मासिकांत

मराठी वाङ्मयाचें जें समालोचन केलें त्यांत त्यांनीं किरातांच्या एका व हरि महादेव पंडितांच्या एका टीकेबरोबर त्या टीकेचाहि प्रशंसापूर्वक नामनिर्देश केला यावरून उघड होतें. त्या टीकेस जें उत्तेजन मिळालें त्यामुळें मला आणखी टीका लिहिण्यास प्रोत्साहन आलें. त्या टीकेची भाषा फार बोजड होती व तिच्यांतील तो दोष माझे स्नेही रघुनाथ शंकर रानडे हे एकदां मुंबईस आले असतां त्यांनीं उपहासपूर्वक माझ्या नजरेस आणिला होता. सबब तो दोष पुढील टीकांत टाळण्याचा मीं निश्चय केला होता. १८९३ च्या अखेरीस 'किर्लोस्कर मंडळी' मुंबईस असतां ती देवलांच्या 'शापसंभ्रम' नाटकाचे प्रयोग करीत असे. इतर पुस्तकांच्या आधारें लिहिलेल्या पुस्तकांचा मला पूर्वींपासून तिटकारा असे. तथापि 'शापसंभ्रम' नाटकांत प्रवेशांच्या, कल्पनांच्या व शब्दांच्या निवडींत कर्त्यानें बरेंच चातुर्य दाखविलें आहे असें माझे मत असल्यामुळें त्या नाटकास माझे बरेंच स्नेही प्रतिकूल असतांही मी त्याजवर एक अनुकूल टीका लिहिली. ती १८९४ च्या मध्याच्या सुमारास 'विविधज्ञान-विस्तारांत' प्रसिद्ध झाली. सूत्रधारमुखानें कर्तृप्रशंसा वदविण्याचा जो कांहीं नाटककारांचा संप्रदाय असतो तो मला आवडत नसल्यामुळें मीं 'शापसंभ्रमां'तील त्या प्रकाराची थट्टा केली होती, व इतरहि कांहीं दोष दाखविले होते, त्यामुळें देवलांची माझ्यावर साहजिकच इतराजी झाली होती. ती इतराजी अनेक प्रसंगीं 'वीरतनयां'तील वाक्यांवर किंवा पदांवर टीका करून प्रगट करण्यांत येत असे. अशांपैकीं कांहीं प्रसंगीं मींहि 'मृच्छकटिकां'तील किंवा 'शापसंभ्रमां'तील सदोष वाक्यें निवडून काढून त्यांचा उपहास करीं तेव्हां कोठें मजवरील टीकांस आळा बसे. 'वीरतनय' मार्गे पडण्यास त्या टीकाहि कारणीभूत झाल्या असाव्या.

माझ्या अनुकूल टीकेमुळें माझ्या स्नेह्यांची खप्पा मर्जी होण्याचें कारण असें कीं, इंदूर सरकारनें 'कादंबरी'चें उत्तम नाटक करणारास बक्षीस देण्याचें जाहीर केल्यावरून जीं नाटके पाठविण्यांत आलीं होतीं त्यांत शिवराम महादेव परांजपे यांचें एक नाटक असून तें आम्हां सर्व दक्षिणविद्यालयीन विद्यार्थ्यांचें फार आवडतें असे, त्यास मार्गे सारून

‘शापसंभ्रम’ नाटकानें बक्षीस पटकाविलें, हें पाहून माझ्या स्नेह्यांस साहजिकच वैषम्य वाटत होतें. माझे मतहि प्रथम ‘शापसंभ्रम’ नाटकास प्रतिकूल होतें तें अखेरीस अनुकूल झालें हें त्या नाटकाच्या उत्तमत्वाचें एक मोठें प्रमाण होय.

‘शापसंभ्रमा’वरील माझी टीका प्रसिद्ध झाल्यावर माझे बुद्धिमान् स्नेही रानडे मला भेटले तेव्हां ती टीका माझी आहे हें मी नाकारित असतां हि तिच्यांतील कल्पनावरून त्यांनीं ती माझी असल्याबद्दल ठांसून सांगितलें व माझ्या पहिल्या टीकेतील दोष मी त्या टीकेत टाळल्याबद्दल माझे मनःपूर्वक अभिनंदन केलें. त्यामुळें मला अत्यंत समाधान वाटलें हें सांगावयास नकोच.

१८९४ सालच्या अखेरीस माझे वडील बुलढाणा येथें एक्स्ट्रा असिस्टंट कमिशनर असतां तेथील गांवकऱ्यांच्या एका सभेपुढें मी ‘केशवपन’ या विषयावर एक निबंध वाचला. पुढें त्यास प्रस्तावना व उपसंहार जोडून त्याचें ‘पण लक्ष्यांत कोण घेतो’ या सुंदर कादंबरीवरील अनुकूल टीकेत रूपांतर केलें. ती टीका १८९५ सालचे आरंभी ‘विविधज्ञान-विस्तारांत’ प्रसिद्ध झाली.

१८९५ सालीं सुद्धां मजकडून एल्.एल्. बी. परीक्षेची चांगली तयारी झाली नाहीं व त्यामुळें मला त्या परीक्षेंत दुसऱ्यांदा अपशय आलें. त्या सालीं नरसोपंत केळकर हेहि परीक्षेस बसले व ते तिच्यांत उत्तीर्ण झाले. या सुमारास ‘किलोस्कर मंडळी’नें ‘वीरतनया’च्या तालमी जोरानें सुरू केल्यामुळें मी मलकापुर येथें - माझे वडील बुलढाप्याहून तेथें बदलून गेले होते - न जातां मंडळी बरोबर पुणें, सोलापुर व बार्शी येथें गेलीं. या प्रवासांत ‘Conflict between science and religion’ व ‘Orion’ हीं दोन उत्कृष्ट पुस्तकें माझ्या वाचण्यांत आलीं. या अवधीत विशेष महत्त्वाची गोष्ट म्हटली म्हणजे पुणें येथें १८९५ सालच्या नाताळांत ‘राष्ट्रीय सभे’ची जी बैठक झाली तिजकरितां आलेल्या व ‘किलोस्कर मंडळी’च्या बिन्हाडी पाहुणे म्हणून उतरलेल्या गृहस्थांसमोर देवलांचा व माझा त्यांच्या व माझ्या नाटकांच्या गुणावगुणांसंबंधानें खडाजंगीचा वाद झाला ही होय.

ते सारे गृहस्थ देवलांच्या परिचयाचे होते या गोष्टीचा फायदा घेऊन त्यांनी माझ्या नाटकाचा त्यांजपुढें उपहास करण्यास सुरवात केली. मी अत्यंत सहनशील म्हणून प्रसिद्ध होतो व आहे. परंतु तो उपहास मला सहन न होऊन मी देवलांवर उलट हल्ला करून व त्यांनीं माझ्या नाटकांतील दाखविलेल्या प्रत्येक दोषाच्या जोडीचा त्यांच्या नाटकांतील दोष दाखवून त्यांचीं नाटके स्वतंत्र नसल्यामुळे तीं मूलतःच माझ्या नाटकाहून निकृष्ट प्रतीचीं आहेत असें त्यांस जोरानें सांगितलें, व माझे नाटक लोकप्रिय करीन अशी प्रतिज्ञा केली. यापुढें माझे व त्यांचे संबंध उत्तरोत्तर निवळत गेले, पण त्यांच्या मनांतील तेढ अखेरपर्यंत पूर्णपणें नाहीशी झाली नाही. देवलांचा स्वभाव ज्यांस अवगत असेल त्यांस या गोष्टीचें आश्चर्य वाटणार नाही. देवलांच्या स्वभावांतील या मर्माचा रा. सा. नारायणराव फाटक यांनीं कोल्हापुर येथें मला पूर्वीच परिचय करून दिला होता.

१८९६ च्या मे महिन्यांत एके शनिवारीं अहमदनगर येथें 'वीर-तनया'चा पहिला प्रयोग होण्याचें ठरलें. त्यापूर्वीं दोन दिवस रंगीत तालीम व्हावयाची होती. तिच्याकरितां मी आपल्या धाकट्या बंधूस व कांहीं स्नेह्यांस पाचारण केलें होतें. ती मंडळी 'किलोस्कर मंडळी'च्या बिन्हाडीं मजबरोबर राहिली असतां, त्यांचा मंडळींतील कांहीं प्रमुख गृहस्थांकडून मुद्दाम अपमान झाला असें त्यांच्या व माझ्या निदर्शनास आल्यावरून आम्हीं मंडळीच्या बिन्हाडासमोरच एक बंगला घेऊन तेथें आपल्या बाडबिस्तारासह गेलों; बंगल्याच्या आवारांत असलेल्या एक विहिरींत मनमुगद पोहलें, व बाजारांतून बासुंदी-पुरी आणून यथेच्छ फराळ केला. त्या दिवशीं रात्री 'वीरतनया'चा पहिला प्रयोग व्हावयाचा होता त्याला न राहतां संध्याकाळच्या गाडीनें पुण्यास कूच करण्याचा आमचा विचार होता. पण फराळ चालला असतांना समोरील रस्त्यानें नाटकमंडळीच्या बिन्हाडाकडे चाललेला एक टांगा दिसून त्यांत माझे बडील बसलेले दिसले. त्यावेळीं ते रजेवर असून पहिल्या प्रयोगाकरितां मुद्दाम पुण्याहून आले होते. झालें! आमचा सारा बेत फिसकटला! मी व माझे बंधु कंपनीच्या बिन्हाडीं गेलों. तेथून निघून जातांना आम्हीं गांवांत एका स्नेह्याकडे जेवावयास जात आहोंत

असें सांगून गेलों होतों. पण परत आल्यावर भाऊरावांस सर्व प्रकार सांगवा लागला. मला हा प्रकार पूर्वीच कां कळविला नाहीं असें मला खेदपूर्वक विचारून त्यांनीं त्या प्रकाराबद्दल जबाबदार असलेल्या मंडळींची चांगलीच खरडपट्टी काढिली. तेव्हांपासून माझ्या पाहुण्यांची बरदास्त फारच चांगल्या प्रकारची राहूं लागली हें निराळें सांगण्याचें कारण नाहीं.

भाऊराव माझ्या दशकांत होते असें म्हणतात. त्यांचा तसा समय असल्यामुळें 'वीरतनय' नाटक बसवावयाला घेतल्यानंतर ते माझ्याशीं धाकट्या पण दूरच्या नातेवाइकाशीं वागावें त्याप्रमाणें तुटकपणें वागत. प्रथम ते मजपासून पदांच्या चालींची संथा न घेतां तीं मला वारंवार म्हणावयास सांगत. पण माझ्या ताना, खटके वगैरे नुसते ऐकून भागणार नाहीं अशी लवकरच खात्री झाल्यावर ते मजपाशीं चाली शिकूं लागले. अण्णा किल्लो-स्करांनीं देवल यांस नटांस अभिनय शिकविण्याकरितां शिक्षक म्हणून ठेविलें होतें त्यावरून त्यांस मास्तर ही संज्ञा असे. त्या नांवानें इतर नट मला हांक मारूं लागले होते, पण भाऊराव नुसत्या कोल्हटकर या नांवानें माझा निर्देश करीत. एकदां त्यांच्या तोंडांतून माझ्यासंबंधानें मास्तर या शब्दाचा उपयोग करण्यांत आला होता तेव्हां त्यांनीं आश्चर्य दाखविलें होतें. पण मीं त्यांना चालींची अनेकदां संथा देऊन त्या त्यांस नीट वठत नाहीत असें त्यांना दिसून येऊं लागलें तसतसा त्यांचा मजविषयींचा आदर वाढूं लागला व लवकरच तो कळसाला जाऊन पोहोचला. बाशीं मुक्कामीं एकदां गोविंदराव कानिटकर 'वीरतनया'ची तालीम पाहावयास आले असतां भाऊरावांनीं त्यांजपाशीं "आमच्या मास्तरांच्या तोंडून आपण नाटक वाचवून घेतल्यास तालमीचें तुम्हांला कौतुक वाटणार नाहीं" अशा अर्थाचे उद्गार काढिले. पहिल्या प्रयोगास नाटककर्त्यांच्या पायां पडण्याचा त्या काळीं नटांमध्ये प्रघात असे; त्यास अनुसरून इतर नटांबरोबर भाऊरावहि माझ्या पायां पडले. 'अशि ही सगुणखनि' या पदाच्या अंतःस्थांत मीं सांगितलेली एक तान त्यांना नेहमीं अडत असे. ती घेण्याचा ते प्रत्येक खेपेस प्रयत्न करीत व बहुधा प्रत्येक खेपेस फसत. भाऊराव एक ओळ इतकी घोळघोळून कां म्हणत आहेत याचें रहस्य माहित नसलेले

श्रोते भाऊरावांच्या गायनकौशल्याबद्दलचा आपला आनंद टाळ्यांच्या गज-
रानें व्यक्त करीत. अडत असलेली तान अखेरीस गळ्यांतून निघाल्यास
भाऊरावांस समाधान वाटे, न निघाल्यास ते मजकडे पाहून हंसत व पुढील
ओळ म्हणावयास सुरवात करीत.

‘वीरतनया’च्या पहिल्या खेळाच्या दिवशी त्याच्या भवितव्यतेबद्दल
मला फारच काळजी वाटत होती. आठ वाजण्याचे सुमारास मी नाटक-
गृहाच्या दारापाशीं गेलों तेव्हां तेथें गर्दी नसलेली पाहून मला चरई झालें.
वास्तविक पाहतां नाटकलोलुप मंडळीस माझा हा वेळपर्यंत मुळींच परिचय
नसल्यामुळें प्रयोगास गर्दी झाली नसती तरी त्यांत मीं वाईट वाटून घेण्या-
सारखें कांहीं नव्हतें. पण मी नवशिका नाटककार म्हणूनच आज गर्दी नाहीं
असें वाटून माझें मन मला खाऊं लागलें. माझी भीति लवकरच निराधार
ठरली. कारण खेळाच्या सुरवातीस नाटकगृह प्रेक्षकांनीं गजबजून गेलें.
आतां नाटक प्रेक्षकांस कितपत आवडतें याची विवेचना सुरू झाली. पहिला
प्रवेश भाऊराव (शूरसेन) व गोरे (शालिनी) यांचा होता. तो टाळ्यां-
बिवाय गेला. माझें मन खचूं लागलें. परंतु दुसऱ्या प्रवेशापासून चितोबा
गुरवांच्या - शुभसेनाच्या - भाषणांत हंशा व्हावयास लागून नाटकास रंग चढूं
लागला व तो अखेरपर्यंत चढताच राहिला. प्रयोग यशस्वी झाला हें पाहून
मला, माझ्या वडिलांना, बंधूंना व स्नेह्यांना अर्थात्च फार आनंद झाला.
खेळाचें उत्पन्न मंडळीच्या त्या मुक्कामाच्या पूर्वीच्या साऱ्या खेळांहून अधिक
झालें. हा प्रयोग त्या मुक्कामांतील अखेरचाच लाविला होता. पण तो लोकांस
फार पसंत पडला असें पाहून मंडळीनें मुक्काम एक आठवडा लांबवून पुढील
शनिवारी तोच प्रयोग केला. त्यास पहिल्या प्रयोगापेक्षांहि अधिक उत्पन्न
झालें.

माझी व कंपनीची ओळख होण्यापूर्वी कंपनीनें नवीन नाटकाकरितां
दोनशें रुपयांचें एक बक्षीस लाविलें होतें. मीं ‘वीरतनय’ नाटक जरी ठर-
लेल्या मुदतींत पुरें करून दिलें होतें तरी तें बक्षिसाकरितां म्हणून पाठविलें
नव्हतें. बक्षिसाकरितां एकंदर ३०।३२ नाटकें आलीं होती. त्या सर्वांत
डोंगऱ्यांचें ‘चंद्रसेना’ नाटक माझ्या मते उत्तम होतें. कंपनीच्या इच्छेवरून मीं

‘वीरतनय’ नाटकाचा अंतर्भाव बक्षिसाकरितां आलेल्या पुस्तकांत होण्यास आपली अनुकूलता प्रगट केली; मात्र तसें करण्यानें माझे कोणतेहि नुकसान होणार नाही असें कंपनीकडून त्याबरोबरच आश्वासन घेतलें. कंपनीनें आपला निकाल जाहीर केला. मला २०० रु. मिळण्याचें ठरलें. पुढें ‘वीरतनया’स झालेल्या उत्पन्नाची सरासरी ‘सौभद्रा’स झालेल्या उत्पन्नाच्या सरासरीइतकी झाली हें दिसून आल्यावर त्या दोनशें रुपयांपेक्षां आणखी तीनशें रुपये कंपनीनें मला दिले.

बक्षिसाच्या निकालानें बऱ्याच नाटककारांची व त्यांच्या स्नेह्यांचीं मनें दुखविलीं गेलीं. ‘संगीत संभाजी’ नाटकाचे कर्ते पाठारे यांचें एक नाटक बक्षिसाकरितां आलेल्या पुस्तकांत होतें. त्यास बक्षीस न मिळाल्यामुळें मुंबई व ठाणें येथील बऱ्याच प्रभु मंडळींचीं मनें क्षुब्ध झालीं, निदान तीं क्षुब्ध करण्याचें एक उत्तम साधन मतलबी मनुष्यांस आयतेंच मिळालें. ‘स्वदेशहित-चित्तक मंडळी’चे त्या वेळचे चिटणीस प्रधान नांवाचे एक प्रभु गृहस्थ होते. त्यांनीं डोंगऱ्यांचें ‘चंद्रसेना’ नाटक बसवावयास घेतलें; व मुंबईस ‘वीरतनय’ नाटक १८९६ च्या सप्टेंबर महिन्याच्या सुमारास झालें तेव्हां त्यांनीं व त्या मंडळीच्या मालकांनीं चाळींतून फिरून ‘वीरतनया’ची मनसोक्त निंदा करून व ‘चंद्रसेना’ नाटकाचीं तिकिटें फुकट वाटून नाटक लोकांमध्ये अप्रिय होईल अशाविषयीं फार खटपट केली. एका गल्लींतून तर त्यांनीं ‘वीरतनया’ची जाहिरात गाढवाच्या पाठीस चिकटवून तिची वाद्यांसह धिडहि काढिली. ‘वीरतनया’चा मुंबईस जो पहिला प्रयोग झाला त्यास ‘स्वदेश-हितचित्तक मंडळी’पैकीं बरेच लोक टवाळी करण्याच्या उद्देशानें हजर राहिले होते. ‘किलोस्कर मंडळी’च्या सेक्रेटरींनीं प्रयोगास हजर राहण्याबद्दल मला समक्ष न कळविल्यामुळें व त्यासंबंधाचा निरोप संध्याकाळीं दिवे लागण्याच्या सुमारास एका किरकोळ मनुष्याच्या हातीं पाठविल्यामुळें मी रागावून तिकीट विकत घेऊन स्नेह्यांसह प्रयोगास गेलों होतो व स्नेह्यांच्या आप्रहामुळें बाहेर प्रेक्षकांमध्ये बसलों होतो. त्या सालीं मुंबईत प्रथमतःच प्लेगचा प्रादुर्भाव झाल्यामुळें नाटकगृह चिकार भरलें नव्हतें, तथापि गर्दी नव्हती असेंहि नाही. नाटकाबद्दल अत्यंत अनुकूल मत नगराहून मुंबई-पुण्यास

आलें होतें व प्रयोगाबद्दल प्रेक्षकांस बरीच उत्कंठा वाटत होती. 'वीरतनया'च्या आधारावर मुंबईच्या एका श्रीमान् कोळ्यानें १२००० रुपयांचे मोबदल्यांत कंपनीपासून १९ खेळांचें कंत्राट घेतलें होतें. पण प्लेगामुळें नाटकगृहांत गर्दी इतकी कमी होऊं लागली कीं लवकरच त्या कोळ्यास ४००० रुपये नुकसानीदाखल देऊन आपली कंत्राटांतून मुक्तता करून घ्यावी लागली. असो. 'वीरतनया'च्या पहिल्या प्रयोगास नाटकाचे पहिले दोन अंक फारच उत्तम वठले. नाटकाचे उपरिनिर्दिष्ट हितशत्रू मधून-मधून निंदेचे फवारे सोडीत असतां हि प्रेक्षकांवर त्या दोन अंकांचा अत्यंत अनुकूल प्रह झाला. दोन अंकांत 'वन्स मोर' मिळालें नाहीं अशीं फारच थोडीं पर्दे होती. दुसऱ्या अंकानंतर पडदा पडतांच कंपनीचे चिटणीस शंकरराव मुजुमदार पडद्याबाहेर आले, व त्यांनीं नाटकाची व कर्त्याची अतोनात प्रशंसा आरंभिली. प्रथम-प्रथम तिला प्रेक्षकांनीं टाळ्या वाजवून दुजोरा दिला. पण पुढेंपुढें नाटकाच्या हितशत्रूंनीं नाटकांतील चाली पारशी नाटकांतून घेण्याचें कारण काय असा गिळ्या करण्यास सुरवात केली. त्यांच्या द्वेषास याप्रमाणें स्वामिमानाचें स्वरूप येतांच इतर प्रेक्षकांचेंहि त्यांना पाठबळ मिळालें व नाटकगृहांत 'न भूतो न भविष्यति' असा गोंधळ उडाला. माझे स्नेही नागपुरचे डॉ. लक्ष्मण दाजीबा गद्रे यांनीं (हे चांगले पहिलवान म्हणून प्रसिद्ध आहेत) माझ्या प्रतिपक्षास माडीवरून खाली उतरण्यास आव्हान केलें, त्यानें गोंधळांत भर पडली. भाऊराव वगैरे नट भयचकित होऊन पडद्याच्या बाहेर पाहूं लागले. मी जागच्या जागीं निमूटपणें बसलों होतो. नाटकगृहांत पुन्हां शांतता व्हावयास बराच वेळ लागला. स्थिरस्थावर झाल्यावर तिसऱ्या अंकास सुरवात झाली. तो अंक मागील दोन अंकांपेक्षां हि चांगला उठावयाचा; पण घडलेल्या प्रकारामुळें नटांचा हिरमोड झाल्याकारणानें तो त्यांनीं कसाबसा उरकून घेतला. यानंतर नाटकावर टीका व्हावयास सुरवात झाली. त्या वेळचे मुंबईचे एक प्रसिद्ध लेखक 'किलोस्कर मंडळी'च्या ब्रिन्हाडीं फुकट तिकिट मिळविण्याकरितां आले होते. पण त्यांस निराश होऊन हात हलवीत परत जावें लागलें होतें, यामुळें रागावून त्यांनीं 'प्रभाकर' 'मुंबईवैभव' 'इंदुप्रकाश'

‘गुराखी’ इत्यादि वर्तमानपत्रांतून निरनिराळ्या टोपण नांवांनी टीका प्रसिद्ध केल्या. त्यांपैकी एकीस मी स्वतः ‘वीरतनया’शी बराच परिचित असलेला’ या सहानें उत्तर दिलें. माझे स्नेही दिनकर सखाराम वदें हे या टीकांमुळे इतके खवळून गेले कीं त्यांनींही एक-दोन टीकांचा खरपूस समाचार घेतला. या सर्व टीकांत प्रमुख टीका नागपुरचे विनायकराव खरे यांनीं ‘विविधज्ञानविस्तारां’तून १८९८ सालीं प्रसिद्ध केलेली होय. मीं ‘विक्रमशशिकले’वर केलेल्या टीकेस खरे यांनीं मुंबईच्या एका वृत्तपत्रांतून उत्तर दिलें होतें, व त्यास मीं ‘मुंबईवैभवां’तून प्रत्युत्तर दिलें होतें. या प्रत्युत्तरावरील मथळ्यावर ‘शाकुंतल’ नाटकाच्या सातव्या अंकांतील “अहो बलीयः खलु भीतोस्मि” हें भरताचें वाक्य माझे स्नेही गोविंदशास्त्री फडके यांच्या सूचनेवरून दिलें होतें. याप्रमाणें खऱ्यांचा व माझा पूर्वपरिचय होता. त्यांनीं ‘विविधज्ञानविस्तारां’तील आपल्या टीकेंत ‘वीरतनयां’तील गुण व दोष दाखविले होते. ती टीका प्रसिद्ध करण्यापूर्वी ‘विविधज्ञानविस्तारा’च्या व्यवस्थापकांनीं त्या गोष्टीस माझी संमति मिळविली असून तिला उत्तर देण्याची मला सूचना केली होती. त्या व तिच्या पूर्वीच्या साऱ्या टीकांस सविस्तर उत्तर देण्याचा माझाहि विचार होता, व तो विचार मीं ‘केसरी’पत्रास एक पत्र लिहून प्रगट केला. त्या पत्रांत—“घरांत सुरवंटांचा सुळसुळाट झाल्यास एक-एक सुरवंट उचलून फेंकून देण्यापेक्षां सारे सुरवंट केरसुणीनें झाडून टाकणें बरें”—अशा अर्थाचें एक वाक्य घातलें होतें. असो. माझ्या संकल्पाप्रमाणें मीं ‘वीरतनया’वरील सर्व टीकांस उत्तरादाखल म्हणून एक लेख लिहून तो ‘वीरतनयाची ढाल’ या नांवानें ‘विविधज्ञानविस्तारां’तून १८९७ सालीं प्रसिद्ध केला. हा लेख भाषेच्या वगैरे दृष्टीनें वाचनीय असला तरी आत्मप्रौढी या दोषानें बराच दूषित झाला आहे. यापुढें मीं अशा प्रकारचा लेख कधींहि लिहिला नाहीं.

१८९६ सालीं मीं परीक्षेची चांगलीच तयारी केली होती; पण परीक्षेच्या पूर्वी कांहीं महिने ‘किलोस्कर मंडळी’चा मुंबईस मुक्काम असल्यामुळे, त्या अवधीत ‘वीरतनया’चीं घुफें तपासावीं लागल्यामुळे

व 'वीरतनया'च्या प्रयोगांनी व त्यावरील टीकांच्या भडिमारांनं चित्तक्षोभ बराच झाल्यामुळें, त्या तयारीची व्हावी तशी सांगता झाली नाही व या तिसऱ्या खेपेसहि माझ्या बांध्याला अपेशच आलें. या अपेशामुळें मनास अत्यंत खिन्नता आली. यापूर्वी कांहीं वर्षे पहिल्या एलएल. बी. ची परीक्षा सुरू झाली होती. परंतु ज्यूरिसप्रूडन्सची परीक्षा पास झालेल्या विद्यार्थ्यांस कांहीं वर्षांपुरती त्या परीक्षेची माफी मिळाली होती. मी ज्यूरिसप्रूडन्सची परीक्षा पी. ई. च्या वर्गांत असतांच पास झालों असल्यामुळें त्या माफीचा फायदा मला हा काळपर्यंत मिळाला होता. पण त्या माफीची मुदत आतां संपली होती. पुढील वर्षी पहिल्या व दुसऱ्या एलएल. बी. च्या परीक्षांस बसणें भाग होतें. माझे धाकटे बंधु यापूर्वीच बी. ए. झाले असून पुढील वर्षी पहिल्या एलएल. बी. च्या परीक्षेस बसावयाचे होते. त्या परीक्षेंत ते पास होऊन मी नापास झालों तर खाली पाहावयाचा प्रसंग येणार; शिवाय तसें झाल्यास मी दुसऱ्या एलएल. बी. ची परीक्षा पास होऊनहि कांहीं उपयोग होण्यासारखा नव्हता. १८९५ सालीं मी परीक्षेंत नापास झाल्यावर वडिलांनीं रागावून पैसे पाठविण्याचें बंद केलें होतें, तरी मला 'वीरतनया'बद्दल मिळालेल्या बक्षिसाच्या आधारावर मी हें वर्ष कसेंबसें काढिलें होतें. पण आतां पुढें कसें करावयाचें ? हा प्रश्न माझ्या मनांत घोळूं लागला. याच सुमारास माझ्या वडिलांना अर्धांगवायूचा विकार होऊन ते उमरावतीस माझे आतेभाऊ भास्करराव थत्ते यांचेकडे सर्व मंडळीसह राहावयास गेले होते. दुर्दैवानें भास्कररावांवरहि याच वेळीं एक विलक्षण प्रसंग गुदरला होता. ते म्युनिसिपालिटीचे सेक्रेटरी होते. त्यांच्या हाताखालील एंका इसमावर पैशाची अफरातफर केल्याच्या आरोपावरून फौजदारी खटला सुरू झाला असून त्याचे शितोडे भास्कररावांवर उडाल्यामुळें त्यांना सस्पेंड करण्यांत आलें होतें. माझ्या वडील बंधूंनीं याच सुमारास अकोल्यास दवाखाना घातला होता; पण त्यांचें बस्तान अजून नीटपणें बसलें नव्हतें. या संधीस आमची आई तापानें आजारी पडली, व तिच्या आजारानंतर कांहीं दिवस मीहि

तापानें फार आजारी होतो. भास्करराव थत्ते स्वतः संकटांत असता आपण त्यांजपाशीं सहकुटुंब सहपरिवार राहणें बरें नाहीं असें वाटून आमचे वडील आम्हां सर्वासह नागपुरास बिऱ्हाड करून राहिले. तेथून आम्ही जबलपुरास माझ्या चुलत्यांकडे राहावयास गेलों. वडिलांचा स्वभाव दिवसेंदिवस आजारांमुळे अधिकाधिक चिरडखोर होत चालला होता. मनास लागलेल्या अनेक विवंचनांमुळे माझाहि अभ्यास चालावा तसा चालत नसून त्या वर्षी परीक्षेंत यश येण्याची फारशी उमेद वाटत नव्हती. एकंदरीत १८९७ हें साल मला फारच वाईट गेलें.

मुंबईत असतांना मी मंगळदास नथूभाईच्या चाळींत राहत होतो. त्या चाळींत एक न्हाणीघर असून त्यांत हजान्याखालीं उभें राहून स्नान करण्यांत माझा कितीतरी वेळ जात असे. अशा एक-दोन प्रसंगीं 'मूकनायकां'तील पहिल्या अंकांत आलेली "पणाच्या मुळाशीं प्रेम नसून द्वेषच असतो" ही व दुसऱ्या अंकांतील "तुम्ही व्यंग अंगिचें दावा" या पदांतील कल्पना मला सुचून अत्यानंद झाला. या कल्पना ज्यांत गोवितां येतील असें एक संविधानक रचण्याचा विचार होऊन तो अमलांत आणण्यास सुरवातहि झाली. पुढें लवकरच मी परीक्षेंत नापास होऊन कथानकरचनेचें काम कांहींसें मागें पडलें. या खेपेचें अपेक्षेकेंवळ 'वीरतनया'मुळे आलें होतें. असें असतां हि 'किलोस्कर मंडळी'कडून मला दिलिगिरीचें एकहि पत्र आलें नाहीं यामुळे अतिशय वाईट वाटून नवें नाटक लिहिण्याच्या संकल्पास पुन्हां जोर आला, व आपलें सर्व कौशल्य खर्च करून एक असें सुंदर नाटक लिहावयाचें कीं त्याच्या विषयामुळे तें 'किलोस्कर मंडळी'स करावेंसें वाटूं नये असा विचार मनांत डोकावूं लागला. मी १८९७ चे आरंभीं नागपुरास माझे स्नेही लक्ष्मण गणेश यांजबरोबर डॉ. गद्रे यांच्या घरीं पाहुणा असतां एक दिवशीं पहांटेस चार वाजतां उठून 'मूकनायका'चा पहिला प्रवेश लिहिण्यास सुरवात केली. त्यावेळीं संबंध कथानकाची रूपरेषा मात्र मुळींच ठरलेली नव्हती. नाटकाचा एक-एक प्रवेश लिहिण्यांत येऊं लागला तसतशी ती ठरत गेली. 'वीरतनया'तील पहिला अंक व शेवटचा प्रवेश मी प्रथम लिहिला होता.

पण 'मूकनायक' लिहितांना आपल्या आवडीचे प्रवेश प्रथम लिहिण्याचा मार्ग न स्वीकारतां सर्व नाटक त्यांतील प्रवेशांच्या क्रमानेंच लिहिलें. जबलपुरास असतांना मी आपल्या चुलत्यांच्या देखत सकाळीं अभ्यास करीत बसें, पण ते कचेरीत गेले कीं नाटकांतील प्रवेश लिहिण्यास सुरवात करीं. त्या वर्षीं परीक्षांत अपेश आल्यास तें वर्ष अगदीं निरर्थक गेल्यासारखें वाटूं नये हा एक हेतु नाटक लवकर संपविण्यांत होता. परंतु परीक्षांत यश येण्याची तर्तूद करण्याकडे मात्र मीं बरेच दिवस लक्ष्य पुरविलें नाहीं. गेल्या सालीं आपला अभ्यास चांगला झाला आहे या भरंवशावर मी बसलों होतो, व परीक्षांच्या सुमारे तीन महिने पूर्वीं मुंबईस गेलों तोंपर्यंत पहिल्या एल.एल. बी. चीं पुस्तकें जेमतेम एकदां व दुसऱ्या एल.एल. बी. च्या पुस्तकांपैकीं दोन पुस्तकें एकदां वाचण्यापलीकडे मीं कांहीं केलें नव्हतें. मी जबलपुरास असतां माझ्या चुलत्यांनीं 'वीरतनय' नाटक 'डेक्कन व्हर्नाक्युलर ट्रान्स्लेशन सोसायटी'कडे बक्षिसाकरितां पाठविण्याची मला एकदां क्षिफारस केली. पण ती कल्पना मला पसंत पडली नाहीं. आमचें यासंबंधानें बोलणें झाल्यावर दोन-चार दिवसांतच त्या सोसायटीकडून माझ्या नांवें एक पत्र आलें, त्यांत मी सोसायटीच्या 'परीक्षक मंडळा'पैकीं एक सभासद होण्यास तयार आहें का अशी विचारणा करण्यांत आली होती. मीं तें पत्र अभिमानानें चुलत्यांस दाखवून त्यांच्या सूचनेप्रमाणें मीं 'वीरतनय' नाटक सोसायटीकडे पाठविलें नाहीं याबद्दल आनंद प्रदर्शित केला. त्यांनाहि पत्राबद्दल आनंद वाटला; पण परीक्षक होण्याविषयीं पूर्ण तयारी न दाखवितां एल.एल. बी. परीक्षेंत पास झाल्यास मात्र आपण तें काम पत्करण्यास तयार आहोंत अशी शर्तीची मान्यता दर्शविण्याचा त्यांनीं मला सल्ला दिला व त्याप्रमाणें मीं जबाब पाठविला. माझा जबाब शर्तीचा असल्यामुळें त्याचा विचार झाला नाहीं असें मला मागाहून कळलें. तेव्हां मला फार वाईट वाटलें. तथापि त्या वेळीं मीं जर परीक्षक म्हणून निवडून आलों असतो तर माझा बराच वेळ सोसायटीकडे येणारीं पुस्तकें तपासण्यांत जाऊन तितकें माझें स्वतःचें लेखन कमी झालें असतें या दृष्टीनें विचार करतां झालें तें चांगलेंच झालें

असें म्हटलें पाहिजे. मला सोसायटीकडून पत्र आलें होतें तशीं पत्रें एकंदर वीस गृहस्थांकडे गेलीं होती; त्यांपैकीं विष्णु मोरेश्वर महाजनि, मोती बुलासा, हरि कृष्ण दामले इत्यादि चार-पांच गृहस्थांची निवड झाली. मीं आपली मान्यता बिनशर्त दर्शविली असती तर माझी निवड होण्याचा बराच संभव होता असें मला मागाडून कळलें.

यानंतर लवकरच महादेव गोविंद रानड्यांनीं मराठी वाङ्मयावर एक लेख लिहून प्रसिद्ध केला, त्यांत पदवीधर लेखकांत त्यांनीं माझे नांव दाखल केलें होतें. असो.

मी मुंबईस येण्यापूर्वीच 'मूकनायक' नाटक गद्यरूपानें लिहून तयार झालें होतें. तेथें आल्यावर लवकरच कृष्णाजी प्रभाकर खाडिलकर हे आपलें 'सवाईमाधवरावांच्या मृत्यू'चें नाटक मला दाखविण्याकरितां घेऊन मजकडे आले होते. त्याजवर रावजी भवानराव पावगी सारख्या कांहीं रसिकांनीं प्रतिकूल अभिप्राय प्रगट केले होते. मला तें नाटक त्यांत दिसून येणाऱ्या कल्पकतेमुळें व बुद्धिमत्तेमुळें फारच आवडलें व मीं आपलें मत खाडिलकरांपाशीं प्रगट केलें. नंतर मीं 'मूकनायक' नाटक त्यांस वाचून दाखविलें. तें त्यांना इतकें आवडलें कीं ते फारसे बोलके नसतां हि त्यांनीं आपली पसंती प्रगट करून त्या नाटकावर टीका झाल्यास तिला उत्तर देण्याची तयारी आपण होऊन दाखविली. याप्रमाणें आमच्या ओळखीचें स्नेहांत रूपांतर झालें. तो स्नेह आजपावेतो मूळ स्वरूपांतच कायम आहे.

परीक्षा दोन-अडीच महिने राहिल्या तोंपर्यंत माझे 'मूकनायकां'तील पद्यरचनेचें काम चालूं होतें. त्यावेळेपावेतो मीं सुमारें तीस पदें लिहिलीं असावीं. या सुमारास माझे अभ्यासाकडील दुर्लक्ष्य पाहून माझे स्नेही बाबा कानडे यांनीं त्याबद्दल आपली दिलगिरी प्रदर्शित केली. माझ्या स्नेहांस मजबद्दल विवंचना लागली असून मला कांहींच काळजी वाटत नाहीं हें पाहून मला फार लाज वाटली व मीं अभ्यास नेटानें करावयास सुरवात केली. त्या कामीं मला माझ्या धाकट्या बंधूंची फार मदत झाली. योग्य वेळीं मी दोन्ही परीक्षांस बसलों. पहिल्या एलएल. बी. चे कागद साधारण बरे गेले. पण दुसऱ्या एलएल. बी. च्या कागदां-

पैकी करारशास्त्र व ईक्विटी या विषयांचे कागद फार कठिण गेले. सुदैवाने ते कागद सर्वच उमेदवारांस कठिण गेल्यामुळे उत्तरे उदारपणाने तपासण्यांत येतील असे मानण्यास जागा होती. दुसरी परीक्षा आटोपल्यानंतर त्या दिवशी नाटकास रात्री जावयाचे असे गोड विचार करीत खोलीत जातो तो माझे वडील अत्यवस्थ स्थितीत असल्याबद्दल माझ्या वडील बंधूंचे पत्र हाती आले. माझ्या परीक्षेत व्यत्यय येऊ नये म्हणून त्यांनी ती बातमी अगोदर कळविली नव्हती. पत्र वाचताच मी व माझे कनिष्ठ बंधु अकोल्यास जावयास निघालो. तिसऱ्या वर्गाच्या उतारूस वाटेत मनमाडास प्लेगसंबंधाने तपासणीचा त्रास होतो असे कळल्यावरून आम्ही दुसऱ्या वर्गाची तिकिटें घेतली. परंतु मनमाड येथील हिंदी डॉक्टराने आधल्या दिवशी कांहीं अमेरिकन इसमांस उतरवून त्यांचा खोळंबा केल्यामुळे गोऱ्या डॉक्टराने त्याचा सूड उगविण्याकरिता इतर हिंदी इसमांबरोबर आम्हांसहि खाली उतरविले व आम्हांस स्नान करावयास लावून आमच्या सर्व सामानांस वाफारा दिला. दुसऱ्या गाडीनेच आम्ही अकोल्यास निघून गेलो. घरी पोचताच वडिलांपाशी गेलो. त्यांनी खुणेनेच परीक्षेबद्दल प्रश्न केला व मला निकालाबद्दल फारशी आशा नसतांही मी त्यांचे समाधानकारक उत्तर दिले. दुसरे दिवशी रात्री वडिलांचे प्राणोत्क्रमण झाले. त्यांची अखेरची भेट घेण्याकरितां माझे चुलते आले होते ते त्यांस भेटून त्यांच्या निधनापूर्वीच निघून गेले. दुसरे दिवशी शव हलविण्याचे वेळी केशवपनाचा प्रश्न निघाला. त्याचा निकाल आम्ही स्वतः क्षौर करण्याचे कबूल करून समाधानकारक रीतीने लाविला.

वडिलांच्या मृत्यूनंतर लवकरच 'किलोस्कर मंडळी'तील भाऊराव, रामभाऊ, काशीनाथपंत परचुरे, मिरजकर व शंकरराव मुजुमदार हे प्रमुख गृहस्थ दुखवड्याच्या भेटीकरितां उमरावतीहून अकोल्यास आले. पण नवे नाटक ऐकण्याचाहि त्यांचा एक हेतु होता. त्यांच्या इच्छेस मान देऊन मी त्यांस 'मूकनायक' नाटक वाचून दाखविले. ते त्यांना बरेच आवडले. तथापि त्यांतून सुरापानासंबंधीचीं वाक्ये ऐकून त्यांपैकी कांहींकांचीं तोंडे म्लान झालेलीं माझ्या दृष्टीस पडलीं. वाचन संपल्या-

नंतर मी नाटकांतील पदें लवकरच तयार करून त्यांस नाटक उमरावती मुक्कामीं घावें अशी त्यांनीं इच्छा प्रदर्शित केली व नंतर ते निघून गेले. दुसऱ्या दिवसापासून मी उरलेल्या पदांचें काम हातीं घेतलें व १५-२० दिवसांत तें पुरें केलें. बरींच पदें मी अशौचांत नदीवर गेलों असतां तेथें केलेलीं आहेत. नाटकास संगीताचें रूप आल्यावर तें घेऊन मी उमरावतीस गेलों. तेथें मी भास्करराव थत्त्यांकडेच उतरलों होतो. त्यांजवरील अरिष्ट नाहींसें होऊन त्यांनीं नुकताच पुनर्विवाहहि केला होता. ज्या दिवशीं परीक्षांचा निकाल व्हावयाचा होता त्या दिवशीं रात्री भास्कररावांनीं नाटक-मंडळींतील प्रमुख ८-१० मंडळीस जेवावयास बोलाविलें होतें. जेवण्याचे पूर्वी व तें चालूं असतां मी संचितच होतो. जेवण झाल्यावर मंडळी गप्पा छटीत बसली. जों-जों वेळ जाऊं लागला तों-तों माझी काळजी वाढूं लागली. अखेरीस रात्रीचे ११ वाजतां तारेचा विपाई येतांना मी पाहिला. मी तार फोडून भीत-भीत वाचली. तों तिच्यांत मी दोन्ही परीक्षांत पास झालों असल्याबद्दलचा मजकूर मुंबईहून माझे स्नेही लक्ष्मण गणेश महाजनि यांनीं कळविलेला दिसला. मंडळींनीं टाळ्यांचा एकच गजर केला. तथापि मला पास होण्याची विशेष आशा नसल्यामुळें माझे नांव वृत्तपत्रांतून छापून येईपर्यंत तार माझ्या एखाद्या हितशत्रूनेंच केली असावी असा मला संशय होता.

नागपुर येथें पुन्हां एकदां नाटक ऐकून त्यासंबंधाचा निकाल कळवूं असें 'किलोस्कर मंडळी'नें सांगितल्यावरून मी नागपुर येथें गेलों. तेथें पुन्हां एकदां 'मूकनायक' नाटक वाचून दाखविलें. तें वाचन फारच परिणामकारक झालें असावें असें श्रोत्यांच्या मुद्रांवरून व मुजुमदारांच्या उद्गारांवरून दिसलें. मी त्यांना विचाराकरितां ३१४ दिवसांची मुदत देऊं लागलों तेव्हां - "मुदतीचें मुळींच कारण नाहीं. नाटक आम्हीं बसवावयास घेणार याबद्दल शंकाच नको." - असें ते म्हणाले. तथापि नाटकाचा विषय सुरापान हा असल्यामुळें भाऊराव यांस नाटक घेणें कितपत आवडेल याची मला त्यांच्या चर्येवरून शंका आल्यावरून मी त्यांना ३१४ दिवसांची मुदत दिली. मुदतीचे दिवस निघून गेले, वर आणखी २१३

दिवस लोटले, तरी शंकररावांचा पत्ता नाही. कारण काय असावे तें मी समजून चुकलों. तथापि तें स्पष्ट करून घेण्याकरितां मी भाऊरावांच्या भेटीकरितां मंडळीच्या बिऱ्हाडीं गेलों, पण ते त्यावेळीं झोंप घेत असल्यामुळे त्यांची भेट झाली नाही. तेव्हां मनाला विशेषच वाईट वाटलें. त्या सुमारास मंडळीनें 'शाकुंतल' नाटकाचा प्रयोग लाविला, त्यास मी तिकीट घेऊन डॉ. गद्यांसह गेलों व अखेरपर्यंत पडद्यांत गेलों नाही. त्यानंतर एके दिवशीं मुजुमदार डॉ. गद्यांकडे आले. पण बराच वेळ नाटकाबद्दल गोष्ट काढीनात. अखेरीस नाटक लेखनकलेच्या दृष्टीनें चांगलें झालें आहे, पण रंगभूमीच्या दृष्टीनें तें कसें रंगेल-वठेल याची शंका वाटते असें त्यांनीं मला सांगितलें. " मलाहि त्याबद्दल कुतूहल असल्यामुळे मी दुसऱ्या एखाद्या कंपनीकडून या नाटकाचा प्रयोग करवून तो कसा काय वठतो हें पाहणार आहे. "—अशा अर्थाचें मीहि बोलून गेलों. त्यानंतर लवकरच मुजुमदारांनीं निरोप घेतला. त्यापुढें मी कंपनीकडे जाणें-येणें बंद केलें. नाटक रसिक मंडळीस कसें वाटतें हें पाहण्याकरितां तें मी एके दिवशीं नागपुर येथील प्रसिद्ध हरिपंत पंडित यांस वाचून दाखविलें. तें ऐकून ते फारच खूष झाल्यासारखे दिसले. हें नाटक 'विविधज्ञान-विस्तारां'त प्रसिद्ध केल्यास त्यांतील भाग इतरांनीं चोरूं नये अशाबद्दल काय तजवीज करावी असा मी त्यांस प्रश्न केला असतां—“ राजाच्या दागिन्यांची कोणी चोरी करीत नाही, केल्यास ती लागलीच उघडकीस येते ”—असें त्यांनीं उत्तर दिलें. 'मूकनायक' नाटक 'विविधज्ञानविस्तारां'त प्रसिद्ध करावें असा विचार माझ्या मनांत चालला होता खरा, पण गेलीं तीन वर्षे माझा त्या मासिकाशीं व्यवहार बंद पडला असतां केवळ नाटकाकरितां त्याजकडे धांव घेणें मला कमीपणाचें वाटलें. परंतु या वेळीं एक चमत्कार घडून आला. माझ्या मनांत हे विचार घोळूं लागल्यानंतर ३-४ दिवसांनींच रामकृष्णपंत मोरमकरांचें एक पत्र नागपुर येथेंच माझ्या हातीं आलें. नाडकण्यांनीं 'विविधज्ञानविस्तारा'च्या व्यवस्थेचें काम वृद्धावस्थे-मुळे आपले तरुण भाचे—मोरमकर—यांजकडे सोंपविल्यावरून त्यांनीं त्या मासिकास हरत-हेनें मदत करण्याबद्दल मला पत्रद्वारे विनंति केली होती.

पत्रांत माझ्या तोंपर्यंतच्या सेवेचा गौरवपर उल्लेख केला होता. पत्राच्या शेवटी—“आपलें एखादें नाटक ‘विविधज्ञानविस्तारां’त प्रसिद्ध करण्याची आपली इच्छा असल्यास तें पाठवून द्यावें.”—अशा अर्थाचें एक वाक्य होतें. माझ्या संकल्पास तो शुभशकून समजून मी तो कायम केला.

१८९७ सालीं मी जबलपुर येथें असतां माझे स्नेही मनोहर कृष्ण गोळवेलकर—हे पुढें माझे मेव्हणे झाले—यांनीं आपल्या पित्याच्या निधनाची कसण कहाणी सांगितली. त्या कहाणींत आपल्या लहान मुलाचें पुढें कसें होईल याबद्दलची तीव्र चिंता त्यांच्या अखेरच्या उद्गारांत पूर्णपणें प्रतिबिंबित झालेली स्पष्ट दिसत होती. या कहाणीवरूनच माझी पहिली स्फुट कविता—‘तो दिन’—लिहिण्याची कल्पना मला सुचली. ती मला माझ्या वडिलांच्या निधनावरून सुचली असा कित्येकांचा त्यावेळीं समज झाला होता, पण तो चुकीचा होता. ती कविता मी ‘विविधज्ञानविस्तारां’त सन १८९८ चे आरंभी प्रसिद्ध केली. ती बरीच लोकप्रिय झाली. ती ‘मनोरंजनां’त छापण्याची परवानगी घेऊन त्या मासिकाचे संपादक काशीनाथ रघुनाथ मित्र यांनी ती त्यांत प्रसिद्ध केली. या वेळेपासून माझा ‘मनोरंजनां’शीं संबंध सुरू झाला. पण तो कांहीं वर्षे कवितांपुरताच होता. ‘तो दिन’ या कवितेनंतर ‘अनुपम सुख’ ‘खरी भाऊबीज’ ‘तुळशीचें लग्न’ ‘छत्रीचे उपकार’ व ‘भयंकर जागृति’ या कविता १८९८-९९ सालांत एकामागून एक त्या मासिकांत प्रसिद्ध झाल्या; व ‘एका छीची पर्जन्यविषयक कल्पना’ ‘मृत अपत्याचें शेवटचें चुंबन’ ‘सुखकर जागृति’ ‘स्थित्यंतर’ व ‘विलक्षण न्यायसभा’ या कविता १९००-१९०१ सालांत प्रसिद्ध झाल्या. शेवटच्या कवितेचें रहस्य आपणांस मुळीच कळलें नाहीं असें नापसंतीचे उद्गार मित्रांनीं काढिल्याचें एका मध्यस्थाच्या तोंडून कानीं आल्यावरून व मला कवितालेखनाची मनापासून हौस नसून मी तें बंद पाडण्याला निमित्तच पाहत होतो म्हणून त्यापुढें बरीच वर्षे मी ‘मनोरंजन’कडे एकहि कविता पाठविली नाहीं. पुढें १९१३ सालीं माझे स्नेही व त्यावेळचे ‘मनोरंजन’चे एक संपादक विठ्ठल सीताराम गुर्जर यांच्या विनंतीवरून मी ‘सृष्टिदेवता व हृदयदेवता’ या मथळ्याची

एक कविता त्या मासिकाकडे पाठविली. ती ज्या 'काव्यकुंजा'त आली तो सर्वच कुंज 'सिंधुसुता' या रसिक लेखिकेस बराच आवडून तिने त्यावर एक प्रशंसापर कविताहि रचून 'मनोरंजना'कडे पाठविली होती असें मागाहून मला गुर्जरांकडून कळलें. या कवितांशिवाय १९१३ सालीं माझी 'आग-गाडी' ही कविता 'विविधज्ञानविस्तारां'त प्रसिद्ध झाली, तिचाहि येथेंच निर्देश केलेला बरा.

वरील कवितांपैकी 'अनुपम सुख' 'छत्रीचे उपकार' 'मृत अपत्याचें शेवटचें चुंबन' व 'सुखकर जागृति' या कविता १९१० सालीं प्रसिद्ध झालेल्या 'अभिनवकाव्यमाले'च्या पहिल्या भागांत लक्ष्मण गणेशशास्त्री लेले यांनीं छापून प्रसिद्ध केल्या. त्यांनीं कवितांची निवड अत्यंत मार्मिकपणें केली हें कबूल केलें पाहिजे. पण कवितांचीं प्रुफें मीं मागितलीं असतांहि त्यांनीं मजकडे पाठविलीं नाहींत हें गैर झालें. त्यामुळें कवितांत अनेक चुका राहून गेल्या.

'वीरतनय' व 'मूकनायक' नाटकांतील कविता अतिशय कठिन व मासिकांतून प्रसिद्ध झालेली माझी कविता बरीच सोपी असण्याचें कारण इतकेंच कीं नाटकांतील पदें ज्या चालीवर केलेलीं आहेत त्या चालीस ऱ्हस्व अक्षरांचें बरेंच मोठें प्रमाण व अक्षरांची विशेष मांडणी आवश्यक असल्यामुळें त्यांत संस्कृत शब्दांची योजना करावी लागली व यामुळें त्यांची रचना बरीच दुर्बोध झाली. पण स्फुट कविता दिंडी, साकी या सोप्या वृत्तांच्या किंवा सोप्या चालीवरील पदांच्या रूपानें बहुधा लिहिली असल्यामुळें व त्यांस कोणतेहि कडक निर्बंध नसल्यामुळें ती कविता सोपी झाली. पहिल्या-पहिल्या संगीत नाटकांतील पदें मीं पारशी नाटकांतील पदांच्या चालीवरच बहुधा केलेलीं आहेत. हीं नाटकें माझीं, माझ्या ज्येष्ठ बंधूंची व डॉ. गद्रे वगैरे आमच्या स्नेह्यांचीं अत्यंत आवडीचीं असून त्यांतील चाली मिळविण्याकरितां आम्हीं अनेक प्रयोग पाहिले होते. एखादी विशेष चालच घेणें असल्यास माझे बंधु व गद्रे मिळून त्या चालीचें पद प्रयोगांत ज्या वेळीं येई त्या वेळीं नाटकगृहाच्या बाहेर येऊन उभे राहत व पद संपल्यानंतर मेडिकल कॉलेजकडील आपल्या बिऱ्हाडीं परत जात.

रिपन नाटकगृहाच्या मागील बाजूस लागूनच एक अरुंद रस्ता असल्यामुळे तें नाटकगृह या दृष्टीने फार सोयीचें असे.

माझ्या स्फुट कविता मी अत्यंत जलदीने व सौकर्याने लिहीत आलों आहे. याचें कारण त्यांच्या चाली फार सोप्या आहेत हें आहे. 'अनुपम सुख' या कवितेंतील ओळी मी भराभर एकामागून एक लिहीत गेलों. 'मृत अपत्याचें शेवटचें चुंबन' ही कविता माझा तृतीय पुत्र दांतांच्या दुखण्यामुळे अत्यवस्थ स्थितीत असतां फार थोड्या वेळांत लिहिली. त्याच सुमारास 'सुखकर जागृति' ही कविताहि मी अतिशय लवकर लिहिली. अलिकडे लिहिलेल्या नाटकांतील पदांच्या चाली बऱ्याच सोप्या असल्यामुळे एकेका नाटकांतील पदें मी ४-५ दिवसांतच लिहून तयार केली आहेत.

मी नागपुराहून अकोल्यास परत आलों; पण 'मूकनायक'संबंधानें नागपुर येथें झालेली निराशा मनास इतकी लागून राहिली कीं लवकरच मला भयंकर ताप भरला. त्या तापांतून उठतो न उठतो तोंच माझ्या हातीं मुजुमदारांचें पत्र पडलें. त्यांत त्यांनीं आपला हेतु 'मूकनायक' न बसविण्याचा नसून त्यासंबंधानें मी आपला गैरसमज करून घेतला आहे असें लिहिलें असून मला वर्धा मुक्कामीं बोलाविलें होतें. यापूर्वीं नुकतेच रा. देवल वर्धेस कंपनीत आले होते व त्यांना झालेला प्रकार कळल्यावर त्यांनीं मंडळीची जी कानउघाडणी केली तिजमुळेच तें पत्र आलें होतें असें मला मागाहून कळलें. मी लवकरच वर्धेस गेलों. तेथें मंडळीनें नुकतीच 'शारदा' नाटक बसविण्यास सुरवात केली होती. मी 'मूकनायक' नाटक देवलांस वाचून दाखविलें. त्यांना तें बरेच आवडलें असावें असें त्यांच्या उद्गारांवरून दिसलें. "तुम्हीं पुढें किती मोठे लेखक होणार आहांत याची नाटकावरून चांगली अटकळ करितां येते. पण घाई करूं नका. 'शारदा' नाटक बसविल्यावर मी तुम्हांला योग्य सूचना करीन." - असें ते म्हणाले. माझा स्वभाव फार उतावळा असल्यामुळे तोंपर्यंत थांबणें मजकडून होणार नाहीं असें मी म्हटलें, तेव्हां ते ताबडतोब सूचना करण्यास कबूल झाले. मी नाटक पुन्हां वाचावयास सुरवात केली. परंतु

पदोपदीं वाटेल तसे आक्षेप पुढें करून माझा हिरमोड करण्याचा देवलांचा संकल्पच दिसला. एका स्थलावर त्यांचा-माझा वाद इतका विकोपास गेला की मी वाचन बंद केले व पुन्हां त्यांस कोणतेंहि नाटक वाचून दाखवावयाचें नाहीं असा निश्चय केला. 'शारदा' नाटक बसल्यानंतर 'मूकनायक' नाटक बसविण्याचें मंडळीनें ठरविलें व मी अकोल्यास परत आलों.

१८९८ सालीं मी अकोल्याची सनद घेतली; व तेथें डिसेंबरपर्यंत पांच-सहा महिने वकिलीचें कामहि केले. या सुमारास 'किलोस्कर मंडळी' कडून बक्षिसाव्यतिरिक्त तीनशें रुपये आले व मी 'वीरतनया'च्या १४०० प्रती मंडळीतीलच व्यंकटराव नांवाच्या इसमास विकल्या त्यांच्या किमतीबद्दल ७०० रुपये आले. याप्रमाणें जमा झालेल्या रकमेत कांहीं स्वतःची भर घालून मी व माझ्या वडील बंधूंनी वडिलांना ऋणमुक्त केले. १८९८ सालांत मी 'अनुपम सुख' इत्यादि बऱ्याच कविता व 'संगीत नाटकत्रय' 'मुक्ता' व 'वीरतनयाची ढाल' हे लेख लिहिले. 'मुक्ता' हा लेख हरिपंत पंडितांस बराच आवडला.

मला १८८९ पासून जडलेला इसबाचा विकार मधून-मधून इतकी उचल खात असे कीं माझे दोन्ही पाय चिडून चालणेंहि जड जाई. अकोला येथें मला अनेक कोर्टांत काम करणें भाग असल्यामुळें अशा प्रसंगीं माझी फार गैरसोई होई. १८९८ च्या नाताळांत माझे पाय इतके चिडून गेले कीं मी अगदीं रडकुंडीला आलों. अकोल्यास राहण्यापेक्षां जेथें एकच कोर्ट आहे अशा गांवीं राहण्यानें मला सुख होईल असें वाटूं लागलें. एकच कोर्ट असून काम मुबलक असें तेल्हारा हें एकच गांव होतें. तेथें जाण्याचा मी संकल्प केला व तो ताबडतोब अमलांतहि आणिला. मी नऊ-दहा वर्षांचा असतां ज्या अधिकाऱ्यांवर कविता केली होती तेच यावेळीं तेल्हारा येथील कोर्टाचे न्यायाधीश होते. मी त्यांच्याच घरीं उतरलों व माझे कुटुंब येईपर्यंत त्यांच्याच घरीं राहिलों. हळुहळु काम मिळण्यास सुरवात झाली. तथापि मी व माझा कारकून नवशिके असल्यामुळें बरेच दिवस कामाचा विशेष जम बसला नाहीं.

‘किलोस्कर मंडळी’ वर्धेहून एरंडोलास गेली. ती तेथे असतां मला ‘मूकनायका’च्या चाली देण्याकरितां मंडळीनें एका लहानशा सुटीत तेथे बोलाविलें. मी तेथे गेलों. चाली घेण्याच्या कामावर मिरजकरांची योजना झाली. त्यांस चाली देऊन मी परत आलों. देवल जवळचें एक प्रेक्षणीय स्थान पाहण्याकरितां गेले असल्यामुळें त्यांची या खेपेस भेट झाली नाहीं.

यानंतर मुंबईस ‘शारदा’ नाटकाच्या पहिल्या प्रयोगास मला ‘किलोस्कर मंडळी’कडून निमंत्रण आलें. त्यांस मी उत्तरादाखल असें कळविलें कीं - “ ‘शारदे’चे प्रयोग पाहण्याची संधि मला पुढें अनेकदां येणार आहे; ‘मूकनायका’च्या तालमी सुरू होणार असतील तर मी येईन; मी उमरावती, नागपुर, वर्धा, एरंडोल येथे स्वतःच्या खर्चानें कंपनीकडे गेलों होतो; पण या खेपेस कंपनीनें मला प्रवासाच्या खर्चाचे पैसे दिले पाहिजेत.” या पत्रास उत्तरादाखल कंपनीकडून तार आली. त्या तारेंत मला आप्रहाचें निमंत्रण केलें होतें. ही तार माझे स्नेही बाबूराव पंडित यांनीं मुजुमदार यांच्या संमतीनें कंपनीच्या बिन्हाडीं लिहिली होती असें मला मागाहून कळलें. मी मुंबईस गेलों व माझे स्नेही काका महाजनि यांजकडे राहिलों. भाऊरावांनीं गोऱ्यांस मजपासून चाली घेण्यास सांगितलें. पण यापेक्षां विशेष आंच कोणामध्येंच दिसली नाहीं. मंडळीच्या बिन्हाडीं ‘शारदे’च्या तालमी चालू होत्या. मी तालमीच्या वेळीं गेल्यास देवल माझ्या आवाजांतून एखादी तान किंवा भेंड वाढवून तिचें ‘शारदे’तील पात्रांस अनुकरण करावयास सांगत. ‘शारदा’ नाटकाचा प्रयोग फारच उत्तम वठला. पण मी ज्या कामाकरितां गेलों होतो त्या कामाकडे कंपनीचें दुर्लक्ष्यच होत असलेलें पाहून मनाचा हिरमोड झाला व मंडळीचा मनस्वी रागहि आला. मी निघण्याच्या आदल्या दिवशीं रात्री शंकरावांनीं गोविंदराव सोरटींच्या हातीं माझ्या प्रवासाच्या खर्चाकरितां रकम पाठविली. पण ती आम्हांमध्ये ठरलेल्या रकमेच्या मानानें फारच अपुरी असल्याकारणानें - “ ही रकम कशाबद्दल आहे हें मला माहित नाहीं ” - असें म्हणून मी ती परत केली. त्यानंतर मुजुमदार स्वतः आले. पण ते येतांना पाहून मी झोंपेचें सोंग

थेऊन पडलों. ते बराच वेळ महाजनीशीं बोलत उभे होते. पण त्यांनीं त्यांस प्रवासाच्या खर्चाची रक्कम दिली नाही. दुसरे दिवशीं मी परत तेल्हाच्यास आलों. इतःपर कंपनीशीं संबंध ठेवावयाचा नाही अशी मी मनाशीं खूणगांठ बांधून ठेविली होती.

१८९९ च्या नाताळांत 'किलोस्कर मंडळी' ग्वाल्हेरास होती. तेथून मुजुमदारांनीं पुन्हां मला नाटकाच्या चाली देण्याकरितां बोलाविलें. "आतां नाटक बसविण्यास खरोखर सुरवात करणार आहोंत, शिवाय आपण येथें आल्यास मोठ-मोठ्या लोकांशीं परिचय होऊन आपला बराच फायदा होण्यासारखा आहे."-वगैरे बराच मजकूर निमंत्रणपत्रांत होता. तें पत्र येण्यापूर्वीच मीं माझ्या चुलत्यांबरोबर लखनौच्या राष्ट्रीयसभेस जाण्याचें कबूल केलें होतें. पण तें कबूल केलें नसतें तरी मी ग्वाल्हेरास गेलों नसतो. मीं मुजुमदारांच्या पत्रास पाठविलेल्या उत्तरांत - " 'मूकनायक' नाटक पुढें येण्यास आपल्या साहाय्याची मला जरूर आहे असें कंपनी समजत असल्यास ती तिची चूक आहे. मीं आजपर्यंत कंपनीकडे खेटे घालण्यांत बराच कालापव्यय केला, पण यापुढें तो करण्याची इच्छा नाही."- वगैरे बराच झणझणीत मजकूर लिहिला होता. असो.

मी नाताळांत लखनौस गेलों. तेथें देवलहि आले होते. तेथें काशी-नाथपंत छत्र्यांशीं प्रथम परिचय झाला; मार्तंडराव दवणे नांवाचे तालज्ञाना-विषयीं प्रसिद्ध गृहस्थ तेथें आले होते, त्यांपासून मीं तालांमधील बारकायांची बरीच माहिती करून घेतली. राष्ट्रीयसभेनंतर सामाजिक परिषदेची बैठक झाली, तिच्यांत मीं माझ्या चुलत्यांच्या इच्छेवरून बालविवाहा-वर इंम्रजीत भाषण केलें. तयार केलेलें भाषण फार लांब असल्यामुळें रान-ब्यांनीं दिलेल्या घंटेच्या इशान्यांस मान देऊन तें मध्येंच पुरें करावें लागलें.

लखनौहून परत आल्यावर 'मूकनायक' 'विविधज्ञानविस्तारां' त प्रसिद्ध करण्याच्या विचारास जोर आला व त्याप्रमाणें तें १९०० सालीं प्रसिद्ध झालें. पहिला अंक प्रसिद्ध होताच 'डेक्कन कॉलेजां'-तील फेलो गोडबोले यांनीं त्या सालच्या संमेलनांत त्या नाटकाचा प्रयोग करण्याची कॉलेजतर्फें परवानगी मागितली. 'किलोस्कर मंडळी'कडे

इतके खेते घालूनहि त्याचें चीज होऊं नये व कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांनीं एक अंक वाचल्याबरोबर पुढील अंकाची माहिती नसतां प्रयोग करण्यास उत्सुक व्हावें हें पाहून माझ्या डोळ्यांत अश्रू उभे राहिले. मीं अर्थांतच परवानगी दिली. संपूर्ण नाटक छापून आल्यावर गोडबोले स्वतः नाटकांतील चाली घेण्याकरितां तेल्हाऱ्यास आले. त्यांनीं त्या मजकडून वारंवार म्हणवून घेतल्या. पण सर्दीच्या सबबीवर स्वतः त्या म्हटल्या नाहींत. लवकरच नाटकाची रंगी तालीम झाली. ती फार चांगली झाली असें मला मागाहून कळलें. मुख्य प्रयोग मात्र मुळींच बठला नाहीं. याचें कारण असें कीं पात्रांची बहुतेक मदार पेटीवाल्यांवर होती व पेटीवाले प्रयोगाच्या दिवशीं आले नाहींत. यामुळें गोडबोले वगैरे पात्रांना आळी-पाळीनें पेटी वाजविण्याचें काम करावें लागलें. हे पेटीवाले म्हणजे माझे पुढील टीकाकार सदाशिव नारायण टोसर हेच होत. यांचें एक नाटक (हें नाटक 'लीलावती'च होतें असें वाटतें) त्यावेळीं तयार असून तें संमेलनप्रसंगीं कॉलेजांनें करावें असा त्यांचा आग्रह होता. परंतु कॉलेजनें 'मूकनायक' केल्यामुळें त्यांना साहजिकच वाईट वाटलें होतें.

१९०० सालचे अखेरीस 'किलोस्कर मंडळी'चे प्रमुख चालक भाऊराव उदराच्या व्यथेनें आजारी पडले. त्यांच्या जागीं काम करण्यास योग्य असा पुरुष कंपनीच्या सुदैवानें लवकरच मिळाला. हा पुरुष म्हणजे नारायण दत्तात्रय जोगळेकर हे होत. हे त्यावेळीं वकीलीचा अभ्यास करीत होते. ते बळवंत टिळकांच्या संमतीनें कंपनीस मिळाले. यावेळीं कंपनीस नवीन नाटकांची जरूर भासूं लागली. त्यांनीं 'मूकनायक' नाटकाबद्दल मला लिहिलें. मीं अर्थांतच प्रयोगाची परवानगी दिली; पण मीं तालमीकरितां यावें अशी इच्छा असल्यास दुसऱ्या वर्गाचें येतां-जातांचें भाडें आगाऊ पाठवावें लागेल असेंहि त्याबरोबर कळविलें. कंपनीनें ती अट मान्य केली. कंपनी त्यावेळीं बाळासाहेब मिरजकरांच्या आश्रयानें मिरज मुक्कामीं नाटकें बसवीत राहिली होती. मी १९०० सालच्या नाताळांत मिरज मुक्कामीं गेलों व चाली सांगून परत तेल्हाऱ्यास आलों. मी निघतांना मंडळीतील सारे इसम माझ्या टांग्याजवळ उभे राहिलेले पाहून माझे मन द्रवून गेलें.

‘गुप्तमंजूष’ नाटकाचें संविधानक १८९९ सालच्या पहिल्या सहामाहीतच तयार झालें होतें. तें नाटक त्या सालच्या मे महिन्यांत लिहिण्याचा विचार होता. परंतु माझे धाकटे बंधु उन्हाळ्याची सुटी घालविण्याकरितां तेल्हान्यास सहकुटुंब आल्यामुळें मीं मे महिन्यांत नुसतीं पदेंच केलीं, व नाटकाचें गद्य माझे बंधु तेल्हान्याहून गेल्यावर जूनच्या ४ थ्या तारखेपासून १४ व्या तारखेपर्यंत लिहून टाकिलें. तथापि पहिल्या अंकांतील कांहीं प्रवेश व दुसऱ्या अंकांतील पहिला प्रवेश लिहावयाचा राहिला होता; व मीं पूर्वीं केलेल्या ८५-९० पदांशिवाय बाकीचीं पदें करावयाचीं राहिलीं होती. आठ-दहा दिवस लागोपाठ बसून संपूर्ण नाटक लिहितां येतें हा एक नवाच अनुभव या खेपेस मला आला. यापुढील सारीं नाटके मीं या रीतीनेंच लिहिलीं. असो.

मीं ‘शारदा’ नाटकाच्या पहिल्या प्रयोगाच्या सुमारास मुंबईस गेलों त्या खेपेस नाटकाचा लिहून झालेला भाग भाऊराव वगैरे मंडळीस वाचून दाखविला. मात्र तो वाचण्यापूर्वीं देवल त्या बैठकींत असतां कामा नयेत अशी अट मीं घातली होती. नाटक ऐकून मंडळीची बरीच करमणूक झाली असावी. पण त्यांतील नायिकेचें काम फार मोठें असून तें काम करण्याजोगा इसम कंपनींत नाही या सबबीवर भाऊरावांनीं तें त्या वेळेपुरतें मागें टाकिलें. नाटकाचें कथानक देवलांच्या कानांवर गेलें असावें. कारण ते मला लखनौस भेटले तेव्हां तें त्यांस फार आवडल्याचें त्यांनीं मला बोलून दाखविलें. सौदामिनी नवऱ्यास बुद्धिपुरःसर सोडून जाते त्याबद्दल तारूं फुटून किंवा अन्य रीतीनें तिचा व त्याचा विरह होतो असें दाखवावयास पाहिजे होतें असें त्यांचें म्हणणें पडलें. देवलांशीं पुन्हां नाटकासंबंधानें बोलणें काढावयाचें नाही असें मीं यापूर्वींच ठरविलें असल्यामुळें मीं हूं-हूं करण्यापलीकडे कांहींच केलें नाही.

यानंतर मीं ‘मूकनायका’संबंधानें मिरजेस गेलों असतां मुजुमदार वगैरे कांहीं इसमास ‘गुप्तमंजूष’ नाटकाचें संविधानक सांगितलें. तें त्यांस आवडून त्यांनीं तें नाटक पुढील मे महिन्यापर्यंत पुरें करण्याची मला विनंति केली. त्याप्रमाणें मीं उरलेले प्रवेश लिहून काढिले. उरलेलीं पदेहि धाईघाईनें तयार केलीं. त्यापैकी १८ पदें तर मीं वेळगांवपर्यंतच्या

प्रवासांतच लिहिलीं. मंडळी यावेळीं बेळगांवास होती. तेथें मला फार दिवस राहण्यास सवड नव्हती. कारण जून महिन्याच्या आरंभी माझ्या एका सावत्र बहिणीचा (हिचें नांव बया आहे) मनोहर कृष्ण गोलविलकर या कऱ्हाडे गृहस्थाशीं विवाह होण्याचें ठरलें होतें. या पोटजातीतील विवाहास माझे वडील बंधु फारसे अनुकूल नव्हते; व कनिष्ठ बंधूंची वकिली उमरावतीस नीट चालत नव्हती; म्हणून विवाहाचा सारा खर्च मीच सोसण्याचें ठरविलें होतें. खर्चाची मदत 'मूकनायक' व 'गुप्तमंजूष' या नाटकाबद्दल मिळवण्याच्या मोबदल्यावरच होती. बेळगांवास मी सुमारे १०।१२ दिवस राहिलों. त्या अवधीत मंडळीस चाली देऊन मंडळीची नकलांवरून एकदां तालीमहि घेतली. त्यावेळीं तेथें भास्करबोवा बखले आले होते, त्यांजपासून व इतर एका-दोघां इसमांकडून नवीन चाली घेऊन त्यांवर पदेहि केलीं. बेळगांवाहून निघतांना कापड व रोख रुपये मिळून मंडळीनें मला सुमारे ६७५ रुपये दिले. मंडळीची सांपत्तिक स्थिति समाधानकारक नसल्यामुळें ही रक्कम तिच्या मानानें भारीच होती असें म्हटलें पाहिजे. 'मूकनायक' व 'गुप्तमंजूष' या दोन नाटकांबद्दल यावयाची एकंदर रक्कम १६०० रुपये ठरली.

या खेपेस मुजुमदारांचें मन मजविषयीं कलुषित होण्यास एक विशेष कारण झालें. मी सांगलीस गेलों होतो त्यापूर्वीं माझ्या वाटखर्चींची रक्कम त्यांनीं ठरल्याप्रमाणें आगाऊ पोहोचती केली होती. बेळगांवास जाण्यापूर्वींहि माझा प्रवासाचा खर्च मजकडे आगाऊ रवाना होईल अशा भरंवशावर मी अकोला मुक्कामीं त्याची वाट पाहत बसलों. पण रक्कम आली नाही. अखेरीस रक्कम तारेनें रवाना करावी असें मुजुमदार यांस मला कळवावें लागलें. त्याप्रमाणें तारेनें रुपये आले व नंतर लागलाच मी बेळगांवास चालता झालों. झालेल्या प्रकारामुळें मुजुमदारांस साहजिकच वैषम्य वाटलें. तें त्यांच्या वर्तनांतहि दिसावयास लागलें. 'किलोस्कर मंडळी'त पूर्वीं कांहीं ठराविक मानपानाच्या बाबी असत. त्यांपैकीं नाटककारांचें पान पंक्तीत पहिलें असावयाचें ही एक असे. कंपनीचे मालक आपापल्या पानांपुरत्या निराळ्या पंक्ती मांडावयास लावून आपला बोज राखीत. रामभाऊ किजवडेकर हे मात्र - अंगच्या लीनतेमुळें म्हणा किंवा त्यांचा पक्ष कमी अस-

त्यामुळे म्हणा - नाटककाराच्या पंक्तीत त्याच्या पानाच्या खालचें पान घेत. देवलांचा 'मूकनायक' ऐकल्यापासून मजविषयी इतका अनुकूल प्रह झाला होता की ते दुपारच्या पंक्तीस जरी पहिल्या पानावर बसले तरी रात्रीच्या पंक्तीस दुसऱ्या पानावर बसून पहिल्या पानावर मला बसवीत. मुजुमदारांचें पान रामभाऊंच्या पानाच्याहि खालचें असें. मी बेळगांवास असतांना एके दिवशीं रात्रीं मी नाटकांतील शेवटच्या कोरसाची चाल बसविण्यांत गुंतलों आहे हें पाहून मुजुमदार पंक्तीतील पहिलें पान धरून बसले. मला अर्थात्च दुसरें पान घ्यावें लागलें. घडलेला प्रकार केवळ चुकीमुळे घडला असावा असें समजून मी त्या दिवशीं त्याकडे लक्ष्य दिलें नाहीं. परंतु दुसऱ्या दिवशीं रात्रींहि तोच प्रकार घडून आला. रात्रीच्या पंक्तीस जोगळेकर नसत, त्यामुळे त्यांस दोन्ही रात्रींचा प्रकार त्यावेळीं कळला नाहीं. पण तिसऱ्या दिवशीं सकाळीं मी आपलें जेवण मंडळीच्या मुख्य पंक्तीच्या पूर्वीच उरकण्याचा बेत केला व तो अमलांतहि आणला. देवल आपलें जेवण याप्रमाणें पंक्तीच्या पूर्वीच उरकीत असल्यामुळे माझ्या कृत्याचें कोणासहि नवल वाटलें नाहीं. त्याच दिवशीं मी सारा प्रकार जोगळेकरांच्या कानांवर घातला. ते नवे असल्यामुळे त्यांचें मुजुमदारांवर फारसें वजन नव्हतें. तथापि त्यांची कानउघाडणी करण्याचा आपला विचार त्यांनीं मजपाशीं बोलून दाखविला. पण - "मुजुमदारांसारख्या कर्तबगार पुरुषाची कंपनीस जरूर आहे, शिवाय बाब धुल्लक असल्यामुळे तिजबद्दल बोभाटा करणें पोरकटपणाचें होईल" - वगैरे बाबी पुढें करून मी तो विचार मोडून काढिला. मी बेळगांवाहून निघण्याच्या पूर्वी कंपनीतील सर्व इसम मला निरोप देण्याकरितां माझ्या टांग्याभोंवतीं उभे करण्याची खबरदारी मुजुमदारांनीं सांगितल्याप्रमाणेंच घेतली होती.

या सुमारास मुजुमदारांनीं पुण्याच्या देव नांवाच्या प्रकाशकाची गांठ घालून दिली. त्यांनीं आम्हांमध्ये ठरलेल्या शर्तींवर १९०१ सालांत 'वीरतनया'ची दुसरी व 'मूकनायका'ची पहिली आवृत्ति व १९०३ सालांत 'गुप्तमंजूष'ची पहिली आवृत्ति काढिली. सर्व प्रती कापडी बांधणीच्या काढावयाच्या असें ठरलेलें असतां त्यांनीं अनेक प्रतीस कापडाप्रमाणें दिसणाऱ्या कागदाची बांधणी केली; 'वीरतनया'च्या पहिल्या आवृत्तीच्या प्रस्तावनेच्या ज्या भागांत मी

स्नेह्यांचे आभार मानिले होते तो भाग ती प्रस्तावना छापितांना गाळिला; 'वीरतनया'च्या पहिल्या आश्रुतीत मी पदांवर नुसते राग व ताल दिले होते त्यांबद्दल त्यांस वाटत असलेल्या चाली घातल्या; 'गुप्तमंजूष' नाटकाची पहिली ५४ पृष्ठे मजकडे न पाठवितांच छापिली व याशिवायहि कांहीं प्रकार केले असतील, पण ते मला माहित नाहीत. अखेरीस देवांनीं माझे मुंबईचे मुखत्यार महाजनि यांजवर एक फौजदारी खटला उपस्थित केला व उलट महाजनींनींहि त्यांजवर एक खटला सुरू केला. त्याचा कोर्टाकडून जो निकाल झाला त्यांत महाजनि दोषमुक्त ठरून देवांस महाजनींच्या घराजवळ न जाण्याची व त्यांस त्रास न देण्याची ताकीद मिळाली.

'मूकनायक' प्रसिद्ध झाल्यावर लवकरच त्याजवर 'सरस्वतीमंदिर' नांवाच्या मासिकांत एक प्रतिकूल टीका प्रसिद्ध झाली. ती मुंडले या नांवाच्या गृहस्थांनीं लिहिली असून तिच्यांत दामोदरपंत चिपळूणकरांचेहि अंग होतें असें मागाहून मला चिपळूणकरांकडून कळलें. त्या टीकेत नाटकास व त्याच्या कर्त्यास मनसोक्त शिव्या दिल्या होत्या. 'गुप्तमंजूष' नाटकावर सदाशिव नारायण ठोसर, मराठे वगैरे गृहस्थांनीं १९०५ सालीं 'ज्ञानप्रकाशां'-त 'नाट्य-कला-स्वकुठार' नांवाची टीका प्रसिद्ध केली. ती पुढें स्वतंत्र पुस्तकरूपानें छापून निघाली. या टीकेतील कांहीं भाग मार्मिकपणें लिहिले आहेत, पण तिचा बहुतेक भाग पोरकट व थिळर आहे.

'गुप्तमंजूष' नाटकाचा पहिला प्रयोग १९०१ सालांत झाला. त्यानंतर दोन वर्षांनीं तें छापून निघालें. छापण्यापूर्वीं मीं तें त्या वेळीं तेल्हाऱ्यास न्यायाधीशाच्या जागेवर असलेले गोपाळ वामन बापट यांच्या मदतीनें चांगल्या प्रकारें सुधारलें होतें. देवलांचें कथानंकाच्या स्वाभाविकपणाकडे जितकें लक्ष्य असे तितकेंच बापटांचें असून शिवाय कलेकडेहि त्यांचें विशेष लक्ष्य असे. त्यांच्याशीं झालेल्या वादविवादांत मला एक नवीन दृष्टि प्राप्त झाली. ती दृष्टि माझ्या पुढील नाटकांत व टीकांत ठळकपणें दिसून येते. बापटांपासून मला जसा लाभ झाला तसा मजपासूनहि त्यांस झाल्याचें त्यांनीं मजपाशीं एक-दोनदां बोलून दाखविलें आहे. हा वेळपर्यंत त्यांचें लेखन-सामर्थ्य गूढ होतें, त्यास आमच्या वादविवादानें प्रगट होण्यास अवसर

मिळाला. त्यांनी त्यानंतर 'ज्योतिष्मती' इत्यादि कांहीं नाटकें लिहिलीं. त्यांपैकी 'ज्योतिष्मती' नाटक दत्तोपंत हल्लयाळकरांची कंपनी कांहीं दिवस करीत असे. त्यांच्या 'शांकुतल' 'मृच्छकटिक' इत्यादि नाटकांवरील टीका 'रंगभूमी'त प्रसिद्ध झालेल्या असून त्या रसिकजनांस बऱ्याच आवडल्या आहेत.

मी बेळगांवाहून परत येतांना वाटेंत पुण्यास उतरलों तेव्हां भाऊराव शरपंजरी पडलेले दिसले. त्यांनी मला 'मूकनायकां'तील व इतर त्यांच्या आवडीचीं कांहीं पदें म्हणावयास सांगितलीं व तीं ऐकून समाधान व्यक्त केलें. या भेटीनंतर ८-१० दिवसांच्या आंतच त्यांचें निधनश्रुत श्रुतपत्रांतून वाचावयास मिळालें.

इकडे 'विविधज्ञानविस्तारां'तून माझे टीकालेखन चाललेंच होतें. १८९९ च्या पहिल्या सहामाहींत 'हिंदुधर्म आणि सुधारणा' या पुस्तकावरील माझी प्रतिकूल टीका प्रसिद्ध झाली. ती 'फर्ग्युसन कॉलेज'च्या प्रोफेसरांस फार आवडली असल्याचें मला प्रो. भाव्यांकडून मागाहून कळलें. या टीकेच्या प्रती फुकट वाटत असल्यास खर्चाची निम्मी रक्कम आपण देण्यास तयार आहों असें शांताराम अनंत देसाई व इंदूरचे भांडारकर यांचें मोरमकरांस पत्र आलें. १९०१ साली 'वामन दाजी ओक यांचें पुष्पभाषात्मक चरित्र आणि वस्त्राच्छादन किंवा वस्त्रे' 'दोन समाजविषयक नाटकें' व 'माधवनिधन नाटक' या मथळ्यांच्या टीका प्रसिद्ध झाल्या. यावेळीं मजकडून 'विविधज्ञानविस्तारा'स होणाऱ्या मदतीमुळें मोरमकरांकडून माझा अनेक महत्त्वाच्या बाबतींत सल्ला घेण्यांत येत असे. या सुमारास विष्णु मोरेश्वर महाजनि मला भेटले असतां त्यांनीं - "हल्लीं 'विविधज्ञानविस्तारा'चे संपादक तुम्ही आहांत असें ऐकतो तें खरें का ?" - असा मला प्रश्न केला होता. १९०१ साली 'मॅकबेथ नाटकाचीं दोन भाषांतरें' या मथळ्याची टीका प्रसिद्ध झाली; व १९०२ साली 'गायकवाड सरकारच्या पुस्तकमाले'वरील टीका प्रसिद्ध झाली. या लेखांत मी बॅथमच्या वर्गीकरणांच्या धर्तावर कांहीं वर्गीकरणें केलीं आहेत. ही टीका सयाजीराव गायकवाडांस फार आवडली व त्यांचें मान्यतादर्शक पत्रहि त्यांच्या खाजगी कारभान्यांच्या मार्फत मोरमकरांकडे आलें. तें वाचून मला अर्थात्च फार आनंद झाला.

माझ्या बहुतेक टीकांतून विनोदाची झांक दिसून येत असे. 'मुक्ते' वरील टीकेसारख्या ज्या टीका केवळ विनोदमय असत त्यांतील विनोद शोभून जाई. पण गंभीर टीकांतून एखादेच स्थळीं विनोद - व तोहि अत्युक्तिरूप - दिसल्यास तो अप्रासंगिक वाटे. बडोद्याच्या 'ग्रंथमाले'पैकीं पाकशास्त्रावरील एका पुस्तकावर टीका करितांना मीं अशा प्रकारचा अप्रासंगिक विनोद केला आहे. अशा विनोदास स्वतंत्र स्थानच दिल्यास बरें होईल असें मला कित्येक दिवसांपासून वादं लागलें होतें. त्या विचारास मूर्त स्वरूप १९०२ सालांत मिळालें. त्याचे पूर्वीं माझ्या वाचनांत जेरोम, मार्क ट्वेन इत्यादि विनोदी ग्रंथकारांचे लेख आले होते. त्या लेखांच्या धर्तावर 'साक्षीदार' हा लेख लिहून तो १९०२ सालीं प्रसिद्ध केला. त्या लेखाचें गुजराथी भाषांतर एका गुजराथी पत्रांत माझे स्नेही लक्ष्मण गणेश महाजनि यांच्या वाचनांत आलें, तेव्हां त्यांनीं लेखाच्या खालीं तो लेख कोणत्या लेखाच्या आधारे लिहिला होता हें दिलें नसतांहि तो माझ्या एकाद्या लेखावरून लिहिला असला पाहिजे असा त्यांतील कल्पनावरून तर्क बांधिला. यानंतरचा माझा विनोदी लेख 'कुलूप' हा होय. हा १९०३ सालीं प्रसिद्ध झाला. यांतील सर्व कल्पना एका तापांत सुचल्या होत्या. त्यांपैकीं कांहीं कल्पना बीभत्स असल्याबद्दल दा. ग. पाध्यांनीं वृत्तपत्रांतून विनाकारण ओरड केली. यानंतर त्याच सालीं पांच विनोदी लेख प्रसिद्ध झाले. त्यांपैकीं पहिला 'शिमगा' हा होय. 'कुलूप' या लेखांतल्या-प्रमाणें याहि लेखांत हिंदुधर्मावर कोरडे ओढिले असल्यामुळें धर्माभिमान्यांची अशा लेखास अधिकाधिक प्रतिकूलता दिसून येऊं लागली. मोरमकरांकडे या लेखांविरुद्ध अनेक कागाळ्या आल्या. त्यामुळें त्यांनीं मला एक टोपण नांव धारण करून त्याखालीं ही लेखमाला प्रसिद्ध करण्याची सूचना केली. तिला अनुसरून मीं पुढील लेखापासून लेखमालेस "सुदाम्याचे पोहे" हें नांव दिलें.

पुढील लेख 'गणेशचतुर्थी' हा होय. या लेखाच्या जन्माची कथा गणेशजन्मकथेइतकीच मनोरंजक आहे. माझी चुलतबहीण आवडी उर्फ बनी इचा हरिपंत धारपुन्यांशीं पुणें येथें १९०३ च्या मे महिन्यांत विवाह झाला. त्या विवाहाचीं सूत्रें माझ्या चुलत्यांनीं माझ्या स्वाधीन केलीं होतीं.

अक्षतीची मिरवणूक फार जंगी व थाटाची निघाली. असो. सुधारकी थाटाचा विवाह पुण्यास फार वर्षांत झाला नसल्यामुळे त्यास विघ्नें आणण्याचें धर्मा-भिमानीचें ठरलें होतें, व त्या बेतास अनुसरून त्यांनीं अक्षत कसब्याच्या गणपतीजवळ येतांच देवळाचा बाहेरचा दरवाजा बंद करून घेतला. त्या विघ्नाची कुणकुण पूर्वीच आमच्या मंडळीच्या कानीं आलेली असल्यामुळे त्यांनीं मोठ्या अक्षतीच्या अगोदर भास्करराव थत्ते व एक बाई यांजबरोबर एक छोटी अक्षत पाठविली होती व दरवाजा बंद होण्यापूर्वीच ती देवास मिळाली होती. पण ती गोष्ट त्यावेळीं माहित नसल्यामुळे मीं अक्षतीस घडलेल्या विघ्नाचा सूड उगविण्याचा निश्चय केला व तो 'गणेशचतुर्थी' हा लेख लिहून पार पाडिला. या लेखानें बरेच धर्माभिमानी लोक खवळून गेले व 'विविधज्ञानविस्तार'कर्त्यांकडे मासिक बंद करण्याच्या धमक्या वर्गणीदारांकडून येऊं लागल्या. पुढील लेख 'गवई' धर्मपर नसल्यामुळे तो बऱ्याच लोकांस आवडला. त्या वर्षीं आणखी दोन लेख - 'हजामतीची नीतिमीमांसा' व 'भविष्यकथनाचीं साधनें' - प्रसिद्ध झाले. यांपैकीं पूर्वोक्त लेखाविरुद्ध विनायक कोंडदेव ओकांनीं एक पत्र 'इंदुप्रकाशां'त प्रसिद्ध केलें. त्यास मीं पुढें इतर टीकांबरोबर 'माझे टीकाकार' या लेखांत उत्तर दिलें.

बापटांशीं झालेल्या चर्चांमुळे मला जी नवी दृष्टि उत्पन्न झाली म्हणून वर लिहिलें तिची झांक त्या चर्चांनंतर लवकरच 'विविधज्ञानविस्तारां'त प्रसिद्ध झालेल्या 'सौभद्रा'वरील टीकेंत प्रथम दिसून आली. ही टीका १९०३ सालीं प्रसिद्ध झाली. यापूर्वीं मीं केलेल्या अनेक टीका बऱ्याच लोकप्रिय झाल्या असून त्यांपैकीं कांहींतून 'मराठी रंगभूमि' सारख्या पुस्तकांत अनेक उतारे घेण्यांत आले होते. पण त्या टीकांचे विषयीभूत ग्रंथ कांहीं अपवाद वज्र्ये केले असतां फारसे प्रसिद्ध नसल्यामुळे त्यामुळे विशेष खळबळ उत्पन्न झाली नाही. पण 'सौभद्रा'वरील टीकेनें बरीच खळबळ उडविली. त्या टीकेचा उपयोग बेलसऱ्यांनीं आपल्या 'शेक्सपियरच्या भाषांतरमालें'तील पहिल्या पुष्पाच्या प्रस्तावनेंत किलोस्करांविरुद्ध केलेला पाहून मला फार वाईट वाटलें. शेक्सपियरच्या मार्गे लपून आधुनिक मराठी स्वतंत्र व कल्पक ग्रंथकारांवर गोळीबार सोडण्याचा जो प्रयत्न अनेक शिखंडी-

कडून करण्यांत येत असतो त्याच मासल्याचा तोहि प्रयत्न होता. त्यानंतर 'अण्णासाहेब किलोस्कर यांचें चरित्र' 'सद्यःस्थितिप्रेरित दोन नवीं नाटके' 'मराठी भाषेचे संप्रदाय व म्हणी' 'महामाया व देवयानी अथवा विद्यासाधन' या मथल्यांच्या टीका अनुक्रमें १९०५, १९०७-०८, १९१० व १९१४ सालीं 'विविधज्ञानविस्तारांत' प्रसिद्ध झाल्या. त्या संबधानें विशेष लिहिण्यासारखें कांहीं नाहीं.

१९०४ सालीं 'माझ्या भीष्मप्रतिज्ञेचा विजय' व 'लक्ष्मणमारंभ' हे दोन विनोदी लेख 'विविधज्ञानविस्तारांत' प्रसिद्ध झाले. त्यांनीं धर्माभिमान्यांच्या क्रोधाग्नीत तेल जरी ओतलें नसलें तरी तो धुमसत ठेवला यांत शंका नाहीं. पण पुढील लेख - 'श्रावणी' - इतका झणझणीत होता कीं तो 'विविधज्ञानविस्तारांत' प्रसिद्ध करून त्या मासिकाचा बळी घेण्याचें धाडस मला झालें नाहीं म्हणून मीं तो 'सुधारकांत' प्रसिद्ध केला. त्यानें पुराणाभिमान्यांचा क्रोधाग्नि भडकून त्यांतून अनेक अपशब्दरूप ठिणग्या मजवर उडूं लागल्या. या व पुढें झालेल्या भडिमारांत सुधारकी म्हणविणाऱ्या वृत्तपत्रांकडून किंवा मासिकांकडून मला मुळींच पाठिंबा मिळाला नाहीं. माझ्या लेखांविरुद्ध मजकूर मात्र त्यांत कधीं-कधीं प्रसिद्ध होत असे. हीं नियतकालिकें माझ्या इतर लेखांसंबंधानें सुद्धां मूग गिळून बसत किंवा प्रतिकूल टीकांना स्थान देत. अशा स्थितींत मला कांहीं गृहस्थांचें नेहमीं विशेष पाठबळ असे. एक माझे चुलते; दुसरे माझे स्नेही रामचंद्र भास्कर ऊर्फ भाऊसाहेब जयवंत. हे तेव्हा यथील कोर्टांत मीं तेथें गेल्यापासून बरींच वर्षे क्लार्क ऑफ कोर्ट होते. त्यांच्यापाशीं निवडक इंग्रजी ग्रंथांचा चांगला संग्रह असल्यामुळें माझी वाचनाची उत्तम सोय झाली होती. हे माझ्या विनोदी लेखांस नेहमीं उत्तेजन देत असत. यांचें प्रथम-प्रथम माझ्या नाटकांसंबंधानें फारसें अनुकूल मत नसे. पण माझीं पुढील-पुढील नाटके यांना फारच आवडूं लागलीं. यांजविषयींचा आदरभाव मीं त्यांस 'वधूपरीक्षा' नाटक अर्पण करून प्रकट केला. तिसरे गृहस्थ प्रसिद्ध राजारामशास्त्री भागवत हे होत. यांचा माझ्या चुलत्यांशीं चांगला परिचय होता, पण माझ्याशीं मुळींच नव्हता. त्यांनीं एकदां माझ्या चुलत्यांस पत्र लिहिलें; त्यांत - "अलिकडे आपले एक पुतणे

‘सुदाम्याचे पोहे’ या नांवाची लेखमाला प्रसिद्ध करित असतात. ती संपूर्ण होऊन स्वतंत्र पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध झाल्यास दहा प्रती मजकडे त्यांची किंमत आकारून व्ही. पी. नें पाठवाव्या.’— या अर्थाचा मजकूर होता. त्यानंतर मी जेव्हां मुंबईस गेलों तेव्हां त्यांस मुद्दाम भेटलों. ते माझ्याशीं फारच प्रेमानें चागले. मला ‘पोह्यां’च्या मुष्टी तयार करितांना उपयोगी पडावी अशी यहुदी नगैरे लोकांसंबंधानें बरीच माहिती त्यांनीं मला दिली. मी या सुमारास ‘मराठी वाङ्मयांतील विशेष व त्यांचे उगम’ हा निबंध लिहीत होतों. त्यांतील एका वादग्रस्त विधानास पोषक अशी माहिती मी त्यांस विचारली असतां ती त्यांनीं पत्रद्वारां कळविण्याचें मला अभिवचन दिलें व तें लवकरच पूर्णहि केले. एकंदरीत त्यांजबद्दल माझ्या मनांत फारच पूज्यभाव उत्पन्न झाला. तो मी पुढें “सुदाम्याच्या पोह्यां”ची पहिली आवृत्ति त्यांस अर्पण करून व्यक्त केला.

माझे स्नेही रा. रा. नरसोपंत केळकर यांस माझा ‘श्रावणी’ हा लेख बराच आवडला; पण ते मला पुढें आणण्याची जी खटपट करित होते तिळा माझे असे लेख विघातक होत असलेले पाहून त्यांना बराच विषाद वाटला व तो त्यांनीं पत्रद्वारां माझ्यापाशीं व्यक्त केला. अशा लेखांनीं पुष्कळदां इष्ट हेतु बाजूला राहून वाचकांचें मन विनाकारण प्रतिकूल होतें असें माझ्या चुलत्यांचेंहि मत पडलें. म्हणून यापुढील बहुतेक लेख मी बऱ्याच सौम्य स्वरूपाचे लिहिले. ‘वर्तमानपत्रकर्ता’ व ‘मुंबईचा दीपोत्सव’ हे लेख १९०४ सालीं ‘विविधज्ञानविस्तारां’त प्रसिद्ध झाले. यांपैकीं उत्तरोक्त लेख स्वानुभवावरूनच लिहिला होता. यापुढील लेख — ‘माझे टीकाकार’ — पुढील सालीं त्याच मासिकांत प्रसिद्ध झाला. माझ्या विनोदी लेखांचा ‘विविधज्ञान-विस्तारां’स उपसर्ग पोहोंचूं नये म्हणून ते लेख त्या मासिकांत न देतां इतरत्र देण्याचा माझा विचार झाला होता; व तसें करण्यापूर्वीं तोंपर्यंतच्या साऱ्या टीकांस उत्तर देण्याच्या इराद्यानें तो लेख लिहिला होता. त्यांत विना-यक कोंडदेव ओक, पाध्ये नगैरे बहुतेक टीकाकारांचा परामर्श घेतला होता. माझे स्नेही गोविंदराव ओक यांनीं श्रीकृष्णांच्या लीलांच्या समर्थनार्थ ‘विविध-ज्ञानविस्तारां’त एक लेख लिहिला होता त्यासहि त्यांत उत्तर दिलें होतें.

त्याचा राग न धरितां त्या सद्गृहस्थानें माझ्याशीं पूर्ववत् वर्तन ठेविलें ही गोष्ट त्याच्या थोरपणास साजेशीच होती.

यापुढील विनोदी लेख - 'मुंबईचें प्रदर्शन' - स्वानुभवावरून लिहिला असून तो १९०५ सालीं 'करमणूक' पत्रांत प्रसिद्ध झाला. त्यापुढील त्या प्रकारचे लेख १९१६ सालापर्यंत 'मनोरंजनांत' व त्यानंतर 'उद्यानांत' प्रसिद्ध झाले.

'मराठी वाङ्मयांतील विशेष व त्यांचे उगम' हा लेख १९०४ सालीं लिहून तयार झाला. तो बरीच वर्षे माझ्याजवळ तसाच पडून होता. १९०९ सालीं बडोदा येथील 'साहित्यसंमेलना' करितां तो साफसूफ करून पाठवून दिला व त्याच सालीं 'विविधज्ञानविस्तारां'त तो प्रसिद्ध केला. त्यांतील बरीच विधानें ग्रथित केलेला असा एक निबंध पुढीलच सालीं त्या मासिकांत दुसऱ्या एका लेखकानें माझ्या लेखाचा निर्देश न करितां प्रसिद्ध केला हें आश्चर्य होय.

या सुमारास 'नटेशन आणि मंडळी' नें सामाजिक सुधारणेवर प्रसिद्ध लेखनपट्ट सुधारकांकडून इंग्रजी लेख मागवून ते ग्रंथरूपानें प्रसिद्ध करण्याचा विचार करून अनेक सुधारकांस त्यासंबंधानें विनंतिपत्रें लिहिलीं. त्यांत एक पत्र माझ्या चुलत्यांकडे गेलें, ते त्यावेळीं डिव्हिजनल जजच्या जागेवर असून त्यांना क्षणाचीहि फुरसद नव्हती. सबब त्यांनीं मजकडे व आपल्या एका स्नेह्याकडे 'पुनर्विवाह' या विषयावर एक-एक निबंध लिहिण्याची कामगिरी सोंपविली. दोघांच्या निबंधांत जो सरस ठरेल तो प्रकाशकाकडे पाठविण्याचा त्यांचा संकल्प होता. माझे इंग्रजी भाषेचें ज्ञान पहिल्यापासून बऱ्यापैकी होतें. परंतु कॉलेज सोडल्यापासून इंग्रजी निबंध लिहिण्याचा मला कधीं प्रसंग पडला नव्हता. यामुळें माझ्या चुलत्यांनीं सोंपविलेली कामगिरी मजकडून कशी काय पार पडते याची मला काळजीच होती. निबंधाचें कच्चें साहित्य मी रा. रा. मोरमकरांच्या मदतीनें गोळा केलें व एक महिन्यांत निबंध लिहून माझ्या चुलत्यांकडे पाठवून दिला. त्यांनीं तोच पसंत करून 'नटेशन आणि कंपनी'कडे पाठवून दिला व तो 'Indian Social Reform' या ग्रंथांत छापून आला. पण त्याचीं प्रुफें मजकडे छापण्यापूर्वीं न आल्यामुळें त्यांत अनेक चुका राहून गेल्या. तो निबंध कांहीं वर्षांनीं पुन्हां छाप-

प्यांत आला त्यावेळीं त्या चुका मीं दुरुस्त केल्या. या निबंधांतील बऱ्याच विचारांचा अनुवाद मीं पुढें 'प्रेमाभास' नाटकावरील टीकेंत केला.

मला विद्यार्थिदशेपासून ज्योतिषाचा फार नाद असे. तेल्हारा येथें वकिली करूं लागल्यानंतर लवकरच 'ग्रहलाघवां'तील ग्रहसाधनाच्या रीती वाचण्यांत आल्या असतां त्यांच्या उपपत्तीबद्दल जिज्ञासा उत्पन्न झाली. परंतु ती कांहीं केल्या लागेना. म्हणून ती अवगत करून घेण्याकरितां मल्लारी दैवज्ञाची टीका मुंबईहून आणविली. त्या टीकेंत वारंवार 'सिद्धांतशिरोमणी'चा हवाला दिलेला आढळल्यामुळें प्रथम 'गोलाध्याय' व नंतर 'गणिताध्याय' आणविला. त्यांतील ज्यासाधनांच्या रीती पाश्चात्य रीतींशीं जुळांना पाहून फार आनंद वाटला. तथापि जवळ-जवळच्या कोणांच्या भुजऱ्यांमधील अंतर कोटिज्येवर अवलंबून असतें हा सिद्धांत कांहीं केल्या कळेना. त्यावर पाश्चात्य गणिताऱें प्रकाश पडेल असें वाटून त्याचें अध्ययन करण्याची आवश्यकता वाटूं लागली. मी विद्यार्थी असतां गणितांत फारच कच्चा असें. प्रवेशपरीक्षेंतील सिक्लेर शिष्यवृत्ति तर माझ्या त्या विषयांतील कच्चेपणामुळेंच गेली होती. माझ्या शंकांचें समाधान करणाराहि कोणी गणितज्ञ माझ्या ओळखीचा नव्हता. या सुमारास मी जबलपुरास गेलों असतां मनोहरपंत गोळवेलकरांचे मामा केशवराव फणसे यांजपाशीं केरोपंतांचें 'ग्रहसाधनाचीं कोष्टकें' व अंकगणितापासून शून्ययुतीपर्यंत गणिताच्या साऱ्या शाखांतील प्रमुख सिद्धांत ग्रथित केलेला एक ग्रंथ अशीं दोन पुस्तकें पाहण्यांत आलीं. पूर्वीक पुस्तकांतील तिथीच्या व तारखेच्या साधनाच्या व ग्रहसाधनाच्या रीती मीं जबलपुर येथील प्रोफेसर डोळे यांजपासून समजावून घेतल्या. तेल्हाऱ्यास परत येतांना मीं तीं दोन्ही पुस्तकें फणसे यांजपाशीं मागितलीं व त्यांस त्यांचा उपयोग नसल्यामुळें त्यांनींही तीं मला दिलीं. यानंतर मीं उच्च प्रतीच्या गणिताचा अभ्यास कोणाच्या मदतीवांचून सुरू केला. हा अभ्यास जारीनें सुरू करण्यास एक विशेष कारण झालें. याच्यापूर्वीं नुक्तीच मीं जूल्स व्हर्नेची चंद्रलोकच्या सफरीवरील कादंबरी वाचिली असून तिच्यांत दिलेल्या एका सारणीचें मला मोठें गूढ पडलें होतें. त्या सारणीची उपपत्ति शून्ययुति गणिताच्या अध्ययनाशिवाय कळण्यासारखी नव्हती. अर्थात्च तें व त्याच्या

अध्ययनास लागणारें शून्यलब्धि, पृथक्करणात्मक भूमिति इत्यादि गणित अव-
गत करून घ्यावें लागलें. मी पहिल्या बी. ए. च्या वर्गांत टॉड हंटरच्या
त्रिकोणमितीचे पहिले सोळा भाग शिकलों होतो; पण आतां पुढील सर्व भाग
वाचावे लागले. तसेंच पूर्वी स्थितिशास्त्राचें अध्ययन केलें होतें; पण आतां
गतिशास्त्राचेंहि करावें लागलें. त्यांतील कांहीं सारण्यांच्या साहाय्यानें मी व्हर्नच्या
कादंबरीतील सारणी स्थूल मानानें सोडविली त्यावेळीं मला अनिर्वचनीय
आनंद झाला. मी आपली रीत ताबडतोब रँगलर परांजप्यांस लिहून पाठ-
विली. असो. यानंतर लवकरच मी पाश्चात्य ज्योतिर्गणितावरील गॉडफ्रेचा
ग्रंथ वाचावयास घेतला; पण त्यांत मंदफलाच्या सारणीची उपपत्ति अर्धवटच
दिलेली असल्यामुळें मला तिच्याकरितां व इतर कांहीं साधनांच्या रीतीकरितां
मेनचा ग्रंथ वाचावा लागला. यानंतर 'गणिताध्याय' व 'गोलाध्याय' वाचा-
वयास घेतला. सुदैवानें या सुमारास 'गोलाध्याया'चें बुइलकिनसननें केलेलें
भाषांतर वासुदेवशास्त्र्यांच्या टीपांसह नागपुरास वाचावयास मिळालें व 'सूर्य-
सिद्धांत'हि तेथेंच मिळाला. या सुमारास मी वेंकटेश बापूजी केतकरांचा
'ज्योतिर्गणित' हा संस्कृत ग्रंथहि वाचून टाकिला. त्याचा व शंकर बाळ-
कृष्ण दीक्षितांच्या 'भारतीय ज्योतिःशास्त्र' या ग्रंथाचा आर्य व पाश्चात्य
ज्योतिर्गणिताची तुलना करण्याचे कामीं मला चांगला उपयोग झाला. जवळ
पुरतें साहित्य जमल्यावर मी माझा 'भारतीय ज्योतिर्गणित' हा निबंध
लिहिण्यास सुरवात केली. भारतीय ग्रंथांत विषयाचें ज्या क्रमानें विवेचन केलेलें
असतें तो क्रम बदलून मी पद्धतशीर वर्गाकरणास अनुरूप अशा क्रमाचा
अंगीकार केला. पहिल्या भागांत स्थानमापनाच्या व कालमापनाच्या रीती
देऊन दुसऱ्या भागांत ग्रहांच्या क्रांतिवृत्तीय स्थानांचीं व तिसऱ्या भागांत
ग्रहणें, युती इत्यादि खगोलीय चमत्कारांचीं साधनें उपपत्तींसह दिलीं.
१९०६ सालीं पहिल्या तीन भागांचा कच्चा खर्चा तयार झाला. त्यानंतर
थोड्याच दिवसांनीं भारतीय ज्योतिर्गणितास आवश्यक असणाऱ्या शुद्ध गणिता-
चें (pure mathematics) विवेचन करणारा चौथा भाग तयार केला. हा
चतुर्भागात्मक निबंध प्रथम फारच अपूर्ण व अशुद्ध होता; व त्याच स्थिती-
त तो २-३ वर्षे पडून राहिला. पुढें १९०९ सालीं पुणें येथें एका वेध-

यंत्रामुळें प्रसिद्धीस आलेले भोंडशास्त्री ज्योतिषी वर्गणी गोळा करण्याकरितां खामगांवास मजकडे आले असतां त्यांनीं माझी ज्योतिःशास्त्रांतील गति पाहून मजकडून आपल्या कांहीं शंकांचें समाधान करून घेण्याची इच्छा दर्शविली व रोज एक-दोन शंका मला विचारण्याचा क्रम सुरू केला. हा प्रकार १५-२० दिवस चालू राहिला. या अवधीत शास्त्रीबुवांच्या शंकांचें समाधान करण्याकरितां मला समग्र 'सिद्धांतशिरोमणी'ची उजळणी करावी लागली. माझ्या ज्योतिषाच्या ज्ञानास याप्रमाणें आपोआप मिळालेल्या चालनाचा उपयोग माझा ज्योतिषावरील निबंध शुद्ध व पूर्ण करण्याचे कामीं करण्याचा माझा विचार झाला व त्या कामास लवकरच सुरवात करण्याचें मीं ठरविलें. पण शास्त्रीबुवांच्या शंका कांहीं केल्या थांबेनात. अखेरीस मीं एक दिवस मुकुर करून त्यापूर्वीं उरलेल्या साऱ्या शंका मला विचारण्यास शास्त्रीबुवास निक्षून सांगितलें. माझा निग्रह पाहून त्यांनींही आटोपतें घेतलें. ते खामगांवाहून परत जातांना मीं त्यांजपासून त्यांजपाशीं असलेल्या दोन लहान वेधयंत्रांपैकीं एक गुरुदक्षिणा म्हणून मागून घेतलें. ते गेल्यानंतर मीं निबंधाच्या मागें लागलों. एका महिन्यांत पहिला भाग सुधारून लिहिला. पुढें नाताळांत दुसरा भाग व त्यानंतर ५-७ महिन्यांत तिसरा व चौथा भाग लिहून निबंध सुधारण्याचें काम पुरें केलें. तो आपल्या ग्रंथमालेंत प्रसिद्ध करण्याचें दामोदर सावळाराम यंदे यांनीं कबूल केलें. १९१२ सालांत छापण्याचें काम सुरू होऊन १९१३ सालीं तें पुरें झालें. तें चालू असतां निबंधांतील चुका सुधारण्याचेंहि काम सुरू होतेंच. निबंध प्रसिद्ध झाल्यावर मला डोक्यावरून एक मोठा बोजा खालीं उतरल्यासारखें वाटलें. त्या निबंधाकरितां मीं कितीतरी परिश्रम केले होते ! गणितांत माझी मुळींही गति नसतां व कोणाचीहि विशेष मदत नसतां त्यांतील प्रमुख सिद्धांत अवगत करून घेण्यासाठीं मीं कितीतरी दिवस खर्ची घातले होते ! एक-दोनदां तर मला डोक्यांत सतत घोळत असलेल्या शंकांमुळें महिना-महिना निव्वळ जाग्रणें काढावीं लागलीं होती. त्या निबंधाकरितां मीं कितीदां तरी आपली प्रकृति बिघडवून घेतली होती ! इतकीं वर्षे समंधाप्रमाणें जडलेल्या विषयापासून मुक्त होतांच मला हायसें वाटावें यांत कांहीं आश्चर्य नाही. मला पूर्णपणें स्वतंत्र झाल्यासारखें वाटूं

लागलें व यापुढें ज्योतिषाच्या वाऱ्यालाहि उभें रहावयाचें नाहीं असा मी निश्चय केला. या निबंधांत भारतीय व पाश्चात्य पद्धतींची तुलना व भिन्न-भिन्न विषयांची पद्धतशीर रचना या दोन गोष्टी नवीन आहेत. विशेषेकरून या रचनेबद्दल मला बराच अभिमान वाटतो.

१९०५ सालच्या सप्टेंबर अखेर वऱ्हाडप्रांत मध्यप्रांतास जोडण्यांत आला. विजयादशमीच्या मुहूर्तावर वऱ्हाडचें सीमोल्लंघन झालें; व त्याच मुहूर्तावर आमचें कोर्टाहि मोडण्यांत येऊन त्याजकडे असलेल्या दोन तालुक्यांपैकीं एका तालुक्याचें काम अकोल्यास व दुसऱ्याचें खामगांवास गेलें. अकोल्यास गेल्यास पुन्हां अनेक कोर्टांत जावें लागून पायपीट करावी लागणार या भीतीनें मीं खामगांवास जाण्याचा विचार केला व लवकरच तेल्हान्यास राम-राम ठोकला. प्रवासांत पावसाची झड लागल्यामुळें फार त्रास झाला. अदुरा येथें पूर्णा नदीस पूर आलेला असल्यामुळें आम्हांला ती नदी तेथें उतरण्याचा विचार सोडून देऊन निराळ्या रस्त्यानें अकोल्यास व तेथून खामगांवास जावें लागलें. प्रवासांत पावसाची व वाऱ्याची फार पीडा झाल्यामुळें खामगांवास आल्यापासून एक-दीड महिना घरांतील बहुतेक मंडळी आजारी होती. त्यामुळें त्या अवधींत कोर्टांत जाण्यास उत्साह वाटला नाहीं. माझ्या मोकळ्यांच्या नेमलेल्या तारखा त्या अवधींत पडत नसल्याकारणानें माझ्या गैरहजेरींत माझें विशेष नुकसान होणार नाहीं असें मला वाटलें. पण ती चूक होती. कारण मी घरीं बसल्यामुळें मी खामगांवास आल्याचें माझ्या अशिलांशिवाय इतर कोणासहि फारसें कळलें नाहीं व यामुळें तेल्हान्याहून खामगांवास आलेल्या कामापैकीं बहुतेक भाग तेथील दोन वकीलांतच वांटला गेला. माझे श्वशुरहि खामगांव येथेंच वकिली करीत होते. पण त्यांच्या षुद्धत्वामुळें व अंधत्वामुळें त्यांचें काम संपुष्टांतच आलें होतें. असो.

मला खामगांव येथील निर्दिष्ट वकीलांपेक्षां जरी कमी काम मिळत गेलें तरी तेल्हान्यापेक्षां माझी पैदास बरीच वाढली. तेल्हारा येथें मी नवशिकाच असल्यामुळें माझी प्राप्ति १००-२०० रुपयांहून अधिक नसे. त्या प्राप्तींतून खर्च वजा जाऊन बचत उरणान्या रकमेंतून मला एका सावत्र बहिणीच्या लग्नाचा सर्व खर्च, दुसरीच्या लग्नखर्चापैकीं मजवर येणारा हिस्सा व माझ्या वडील मुलाच्या

मुंजीचा खर्च भागवावा लागला होता. मी खामगांवास आलों तेव्हां मजपाशी फक्त ३००-४०० रुपये शिल्लक होते.

खामगांवास मला दरमहा २५ रु. भाड्याचें घर राहावयाकरितां घ्यावें लागलें; खुर्च्या, कपाटें, पुस्तकें वगैरे साहित्य बाळगावें लागलें; नोकरांची संख्या वाढवावी लागली; व इतर खर्चहि वाढवावा लागला. तेव्हारा येथें वर्षांतून एखाद्या वेळींच घरीं पाहुणा यावयाचा, पण खामगांवास पाहुण्यांची ये-जा सारखी सुरू झाली. पुढें-पुढें तर माझ्या घराचा माझे स्नेही थट्टेनें 'रॉयल हिंदु हॉटेल' या नांवानें निर्देश करूं लागले. पण इतका खर्च भागूनहि दरमहा शिल्लक मागें पडावी इतकें उत्पन्न मला होऊं लागलें. १९०८ सालीं शिल्लकेतील रक्कम ३९०० रुपये झाली. त्याच सुमारास एका मारवाड्यानें एक खुली जागा विकावयास काढिली. ती गोष्ट माझ्या कानीं येतांच मीं ताबडतोब एका मध्यस्थामार्फत ती जागा १४०० रुपयांस त्या मारवाड्याकडून विकत घेतली व तिजवर एक दुमजली घर बांधण्यास आरंभ केला. बांधण्याच्या कामावर देखरेख करण्याचें काम माझे स्नेही रामचंद्र हरि सावरकर यांनीं आपल्याकडे घेतलें होतें व तें त्यांनीं फारच उत्तम रीतीनें पार पाडिलें. खर्चाच्या अंदाजानें मीं घाबरून जाऊं नये म्हणून त्यांनीं घरास सारा २५०० रुपये खर्च येईल असें मला प्रथम सांगितलें होतें. पण ती रक्कम अखेरीस ६५०० रुपयांवर गेली. यानंतर १९१२ सालीं त्याच मारवाड्याकडून घराच्या पूर्वेकडील १५०० चौरस फूट जागा १५०० रुपयांस खरेदी घेऊन तिच्यांत एक विहीर बांधली व लहानसा बगीचा केला. त्याच सुमारास पश्चिमेकडील एक १० फूट रुंद व २५-३० फूट लांब जागा एका तेलिणीकडून विकत घेऊन त्या बाजूस इतरांकडून मोठी इमारत होणें अशक्य करून टाकलें. या एकंदर कामांस मला जवळ-जवळ ११०००-१२००० रु. खर्च लागला. पण त्यासाठीं मला कोणाचेंहि कर्जपाणी करावें लागलें नाहीं. जवळची पुंजी संपल्यास बांधण्याचें काम बंद ठेवावें व पुन्हां शिल्लक जमल्यास तें पुन्हां सुरू करावें असा क्रम चालू होता.

खामगांव येथें पहिलीं कांहीं वर्षें मजवर कोटांच्या कामाचा फार बोजा असे. पुढें-पुढें वकीलांची संख्या वाढून धंद्यांतील चढाओढीमुळें व्हावयाच्या दुष्परिणामांचा अनुभव येऊं लागला तसतसें काम कमी व्हावयास लागलें. तरी १९१६ सालापर्यंत मला बरेंच काम असे. इतकें काम असूनहि माझ्या हातून खामगांव येथील तेरा वर्षांच्या अवधींत जितकी ग्रंथरचना झाली तितकी मजकडून पूर्वी कधींहि झाली नव्हती व पुढेंहि होण्याची आशा नाहीं.

‘मूकनायक’ व ‘गुप्तमंजूष’ या दोन नाटकांची मोबदल्याची रक्कम १६०० रुपये ठरली होती. तिच्यांतून बेळगांव येथें मिळालेले ६७५ रुपये वजा जातां मला ‘किलोस्कर कंपनी’कडून ९२५ रुपये घ्यावयाचे होते. ते वास्तविक पाहतां मला कंपनीचे मालक जोगळेकर व रामभाऊ किंजवडेकर या उभयतां-कडून मिळावयाचे. परंतु मी १९०२ च्या नाताळांत मुंबईस गेलों असतां जोगळेकर व मुजुमदार मला भेटून त्यांनीं त्या रकमेबद्दल रामभाऊ किंजवडेकरांचा हवाला घेण्याविषयीं गळ घातली. “रामभाऊंचा व माझा विशेष स्नेह आहे, सबब तुम्ही मला त्यांजकडून रक्कम मागावयास लावूं नका”-असें मीं त्यांस परोपरीनें सांगितलें, पण त्यांचा फारच आग्रह दिसल्यावरून मीं ती गोष्ट कबूल केली, पण लागलीच रामभाऊंकडून यावयाच्या रकमेपैकीं ४०० रुपयांची सूट देण्याचा मनोदयहि त्यांस कळविला. तसें करून स्वतःचें नुकसान करून घेऊं नका असें त्या उभयतांनीं मला आग्रहानें सांगितलें. पण झालेल्या प्रकारामुळें माझें मन त्यांजबद्दल विटून गेलें असल्यामुळें मीं सुटीचा विचार तहकूब केला नाहीं. ही चारशें रुपयांची सूट वजा जातां उरलेल्या रकमेपैकीं निम्मे-शिम्मे रुपयेच रा. किंजवडेकरांकडून वसूल झाले.

मी खामगांव येथें स्थायिक झाल्यावर रा. मुजुमदारांकडून नवीन नाटकाबद्दल निकडीची मागणी होऊं लागली. त्यावेळीं माझ्या डोक्यांत एक पुनर्विवाहविषयक कथानक घोळत होतें. त्यावर नाटक लिहिण्याचा आपला मनोदय मीं त्यांस कळविला. त्यावर लिहावयाचें नाटक पुढें सवडी-प्रमाणें लिहावें, तूर्त दुसऱ्या एखाद्या विषयावर लिहावें असें त्यांजकडून लिहून आलें. पण डोक्यांत एक कथानक घोळत असतां दुसऱ्याचा विचार करणें मला अशक्य आहे असें मीं त्यांस कळविल्यावरून त्यांनीं त्या गोष्टीस मान्यता

दिली. १९०६ सालचे मे महिन्यांत 'किलोस्कर मंडळी' बार्शी येथे असतां मी तेथे नाटक लिहावयास गेलों. माझ्याबरोबर माझे धाकटे बंधु, माझे आतेभाऊ भास्करराव थत्ते व दोन-तीन स्नेही होते. मजकरितां मुजुमदारानीं एका स्वतंत्र घराची योजना केली होती. त्या घरांत आम्हीं ५-७ दिवस गप्पा-गोष्टीत व गाण्या-बजावण्यांत मोठ्या आनंदानें काढिले. त्या दिवसांत मंडळीचे जे प्रयोग झाले त्यांसहि आम्ही गेलों होतो. आम्ही बार्शीच्या रस्त्यांतून फिरतांना लोकांस आम्ही 'किलोस्कर मंडळी'पैकींच वाटून ते आम्हांकडे कुतूहलानें पाहत असत. आम्हांपैकीं हरि शिवराम मुंजे हे फार थट्टेखोर आहेत. त्यांनीं अशा एका प्रसंगीं भास्करराव थत्त्यांच्या स्थूलपणा-वरून त्यांस बळिरामदादा, माझ्या बंधूंच्या उग्र मुद्रेवरून त्यांस घटोत्कच व अशींच आम्हांपैकीं उरलेल्या मंडळीस त्यांच्या-त्यांच्या विशेष गुणांप्रमाणें 'सौभद्र' नाटकांतील इतर पात्रांचीं नावें देऊन झापणांकडे लोक तीं-तीं पात्रें म्हणून अंगुलिनिर्देश करीत आहेत असें विधान केलें. त्याबरोबर आम्हांमध्ये एकच हंशा उडाला. ज्याप्रमाणें परदेशीं दूर-दूरच्या प्रांतांतील लोक भेटले असतां ते लवकरच जिवलग स्नेही होतात त्याप्रमाणें देशांतल्या देशांतच पण अगदीं एकीकडच्या ठिकाणीं भिन्न-भिन्न वयांचीं माणसें मिळालीं असतां तीं थोड्याच काळांत एकमेकांशीं अत्यंत सलगीनें वागूं लागतात. भास्करराव थत्ते मजपेक्षां वयानें वीस वर्षांनीं तरी वडील असून वडिलांप्रमाणेंच आम्हांस पूज्य वाटत होते. पण बार्शी येथील स्वतंत्र वातावरणांत आम्हांपैकींच ते एक होऊन बसले. या ५-७ दिवसांत रोज संध्याकाळीं जोगळेकर, नारायणराव राजहंस (हे नुकतेच कंपनींत कृष्णराव गोण्यांच्या जागीं आले होते), मंगळूरकर व पेटी-तबला वाजविण्यास आणखी दोन इसम अशी मंडळी आमच्या बिऱ्हाडीं येऊन पुढें लिहिण्यांत येणाऱ्या नाटकाकरितां चाली देत असत. आमचीं स्तानें आमच्या बिऱ्हाडीं होत, पण जेवणें कंपनीच्या बिऱ्हाडीं होत. एकदां भोजनप्रसंगीं माझ्या पाहुण्यास किंचित् अपमानकारक अशी एक गोष्ट घडून आली होती, पण आम्हीं तिच्याकडे दुर्लक्ष्य केलें.

माझ्या पाहुण्यांचा परत जाण्याचा दिवस आला, तशी मला फार हुरहुर वाटावयास लागली. आजपर्यंत माझ्या स्नेह्यांच्या पाहुणचाराची सबब तरी

होती, पण उद्यांपासून ती नाहीशी होऊन नाटक लिहिण्याचें त्रासदायक काम करावें लागणार हा विचार फार उद्वेगजनक होता. असो. मी, मुजुमदार, जोगळेकर, बालगंधर्व वगैरे मंडळी पाहुण्यांस पोचवावयास स्टेशनवर गेलों. आम्हां स्नेह्यांस गांवकरी लोक नाटक-मंडळीपैकीच समजत होते याचें एक ताजें प्रत्यंतर स्टेशनावर आमच्या नजरेस आलें. स्टेशनवरील एका ख्रिस्ती इसमानें आम्हांस कंपनीकडून पुरेशी तिकीटें येत नाहीत अशी तक्रार करून अधिक तिकीटें पाठविण्याची हरिभाऊ मुंज्यांस विनंति केली. त्याबरोबर मुंज्यांनीं मालकाचा आव आणून लागलीच नाटक-मंडळींतील एका मुलास मुजुमदारांस ताबडतोब बोलावण्यास फर्माविलें, व ते येतांच त्यांस स्टेशनवरील मंडळीकडे अधिक तिकीटें पाठविण्याचा हुकूम सोडिला. मुजुमदारांस आपलें हंसूं दाबतां-दाबतां पुरेवाट झाली, तरी त्यांनीं तें दाबून आपणांस तो हुकूम मान्य असल्याचें कबूल केलें. ख्रिस्ती इसम खूप झाले व आज बुधवार असतां आपल्यासारखे प्रमुख नट बाहेरगांवीं कसे जातात असा त्यांनें मुंज्यांस सवाल केला. हजरजबाबी मुंज्यांनींही ताबडतोब—“बुधवारच्या खेळास आमची जरूर नाही, किरकोळ नट कामें करतील, आम्ही शनिवारच्या खेळास परत येऊंच.”—असा जबाब दिला. असो. हे ५-६ दिवस जितके आनंदाचे गेले त्यापेक्षां अधिक आनंदाचे दुसरे दिवस गेल्याचें मला आठवत नाही.

दुसऱ्या दिवसापासून नाटक लिहिण्यास सुरवात झाली. हें नाटक ‘मति-विकार’ होय. त्यांतील तरंगिणी विहारास सोडून माहेरी जाण्यास निघते व नंतर चकोर तिचें मन वळवून तिला आश्रमांत राहावयास अनुकूल करितो वगैरे कांहीं महत्त्वाच्या बाबींची सुसंगत घटना मला तोंपर्यंत सुचली नव्हती, व त्यामुळें मी बराच फिकिरींत होतो. पहिल्या दिवशीं मी रात्री दहा वाजेपर्यंत लिहित बसलों होतो. त्यामुळें डोकें तापून जाऊन पहांटेच्या चार वाजेपर्यंत झोंप आली नाही. परंतु दुसऱ्या दिवशीं सात वाजतां उठून पुढील भाग लिहिण्याच्या विवंचनेस लागावें लागलें. त्या दिवशीं संध्याकाळीं पांच वाजतांच लिहिणें बंद करून मी जोगळेकरांबरोबर फिरावयास गेलों. गांवाच्या बाहेर पडल्यावर कांहीं वेळ थकवा येईपर्यंत धांवलों व नंतर बिन्हाडीं परतलों. बिन्हाडीं आल्यावर लिहिण्याचें काम न करितां चाली घेण्याचें

सुखदायक कामच केलें. या दिवशीं बिछान्यावर पडल्यानंतर लवकरच झोंप आली. हा अनुभव आल्यामुळें तिसऱ्या दिवसापासून मी दुसऱ्या दिवसाचा कार्यक्रम कायम केला. तिसऱ्या अंकाचा कांहीं भाग लिहून होईपर्यंत मुजुमदारांनीं नाटकाची प्रगति समाधानकारक रीतीनें चालली आहे का असा एक-दोनदां प्रश्न केला व त्यास मला नकारार्थांच उत्तर द्यावें लागलें. परंतु उपर्युक्त भानगडीच्या बाबींचा मजकडून समाधानकारक रीतीनें उलगडा झाल्यावर मी आपण होऊनच त्यांस नाटक चांगलें होईल असें सांगितलें. नाटक लिहिण्याची सुरवात होईपर्यंत किंबहुना ते भानगडीचे भाग येत तोंपर्यंत त्यांचा घोळ पडून तें लिहितांना त्यांचा आपोआप उलगडा होत जातो व हे भाग संपून नाटक उतरणीला लागलें म्हणजे पुढील भाग लिहिणें फार सुलभ जातें असा मला या नाटकाच्या वेळीं जो अनुभव आला त्याची पुनरावृत्ति पुढील नाटकांच्या लेखनप्रसंगीं झाली.

सात दिवसांत नाटक लिहून तयार झालें; व माझ्या डोक्यावरील एक मोठा बोजा उतरल्यासारखें होऊन मला हलकें वाटूं लागलें. शेवटच्या दिवशीं रात्रीं मीं मुजुमदारांस नाटक पूर्ण झाल्याचें कळविलें. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं मी प्रातर्विधि आटोपून बसतों न बसतों तोंच मुजुमदार, जोगळेकर, राजहंस, बोडस वगैरे नट, सदाशिवराव भावे (हे त्यावेळीं कंपनीत पाहुणे म्हणून होते), गडकरी (हे त्यापूर्वीं नुकतेच कंपनीत शिक्षक म्हणून नोकरीस राहिले होते), शंकरराव कुळकर्णी ('सुमति'कर्ते, हेहि त्यावेळीं कंपनीबरोबर होते), देवळे (हे एक कर्नाटक ब्राह्मण असून त्यांनीं 'उत्तर-रामचरिता'च्या आधारें एक बऱ्यापैकी संगीत नाटक लिहून तें कंपनीस देण्याकरितां आणिलें होतें)—इत्यादि सुमारे १५-२० मंडळी मजकडून नाटक वाचून घेण्याकरितां माझ्या बिऱ्हाडीं आली. तें पाहून मी अगदीं गोंधळून गेलों. मीं नाटक लिहिल्यावर अजून वाचून पाहिलें नाही, त्यांत बरेच शब्द व वाक्येहि गळलीं असतील इत्यादि सबबी पुढें करून मी वाचन टाळूं लागलों. पण मंडळींचा फारच आग्रह पाहून अखेरीस मला त्या गोष्टीस कबूल व्हावें लागलें. मात्र मी जात्या कातर स्वभावाचा असल्यामुळें वाचनाचे सुरवातीस फार गांगरून गेल्यासारखा झालों होतो. हळू-हळू मन स्थिरावूं

लागलें, व एक-दोन प्रवेशानंतर श्रोतृगण जसजसा अधिकाधिक आकृष्ट होऊं लागला तसतसें मनास अधिकाधिक धैर्यहि येऊं लागलें. वाचन सुमारें सव्वा दोन तास चाललें होतें. नाटक चांगलें वठलें आहे असेच सर्वांचे अभिप्राय पडले व मीं त्याचें संगीत रूपांतर लवकरच करून द्यावें अशी कंपनीनें इच्छा दर्शविली. पुनर्विवाहासारख्या अप्रिय विषयावरील नाटक ' किलोस्कर मंडळी 'सारख्या साधारण सौवळ्या कंपनीनें आवडीनें बसवावयास घ्यावें ही गोष्ट मला फारच समाधानकारक व उत्तेजक वाटली. मी दोन-तीन दिवसांतच बाशींहून परत जाण्याकरितां निघणार असल्यानें नाटकाच्या नकलेचें काम जारीनें सुरू झालें. नकल करावयास कुळकर्णी, देवळे यांसहि बसविलें होतें असें मला मागाहून कळलें तेव्हां फार उद्वेग वाटला. कुळकर्णी व गडकरी यांच्या मनांत तें एक शल्यच होऊन बसलें. पुढें गडकरी यशस्वी नाटककार होऊन कंपन्यांस छळूं लागले तेव्हां त्या छळाचें एक कारण ते नाटक-मंडळ्या नाटककारांस अत्यंत वाईट रीतीनें वागवितात हें देऊं लागले. असो.

१९०६ चे पावसाळ्यांत 'मतिविकारां'तील पदें लिहून तयार झालीं व १९०७ सालीं तें नाटक रंगभूमीवर आलें. या नाटकानें समाजांत बरीच चळवळ उडविली. यावर बऱ्याच प्रतिकूल टीका होण्याचा संभव होता. परंतु माझे स्नेही नरसोपंत केळकर यांची कांहींशी अनुकूल व कांहींशी प्रतिकूल अशी टीका 'ज्ञानप्रकाशांत' प्रसिद्ध झाल्यामुळें इतर सान्या टीका गर्भावस्थेतच जिरल्या. केळकरांनीं आजवर माझ्यावर जे अनेक उपकार करून ठेविले आहेत त्यांतच या टीकेची गणना केली पाहिजे. त्यांनीं यानंतर आपला 'सुभाषित व विनोद' हा निबंध मला अर्पण केला तोहि मला पुढें आणण्याच्या उद्देशानेंच.

माझ्या आयुष्यावर ज्या कांहीं व्यक्तींचा चिरस्थायी परिणाम झालेला आहे त्यांपैकीं एका व्यक्तीशीं माझा या सुमारास परिचय झाला. १९०१ सालीं प्रसिद्ध गवई भास्करबुवा बखले यांस मीं त्यांच्या कांहीं गायनपट्टु क्षिष्यिणींचें गाणें ऐकविण्याची विनंति केल्यावरून त्यांनीं मजबरोबर त्यांचे शिष्य व ' किलोस्कर मंडळी 'तील प्रसिद्ध नट चितोबा गुरव यांस देऊन कांहीं नायकिणींच्या घरी मला जावयास सांगितलें होतें. मी २-३ नायकिणींकडे गेलों.

पण त्यांचे अंगचा गर्विष्ठपणा, चालीरीतींचा अभाव वगैरे दुर्गुण पाहून माझे मन लवकरच विटून गेलं व मी चिंतोबांपाशी परत कंपनीच्या बिन्हाडी जावयाची गोष्ट काढिली. परंतु —“ आणखी एका ठिकाणी जाऊं. तेथें आपणांस कदाचित् निराळा अनुभव येईल.”— असें त्यांचें म्हणणें पडल्यावरून आम्ही त्या ठिकाणी गेलों. तेथें आमचें एका १८-२० वर्षांच्या बाईकडून स्मितपूर्वक स्वागत करण्यांत आलें असून त्यावर सौजन्याची छटा स्पष्टपणें दिसत होती. या सुमारास भाऊराव कोल्हटकरांचे बंधु अप्पाराव तेथें आले, व नंतर लवकरच गाण्यास सुरवात झाली. चिजेच्या पहिल्याच ओळीपासून बाईचें गानकौशल्य दिसावयास लागलें. अप्पाराव गाण्यांतील चांगले दर्दी असून त्यांनीं पूर्वी अनेक नामांकित गाणी ऐकिलीं होती. पण तेसुद्धां त्या गाण्यानें खूष होऊन गेले. एक-दोन चिजा झाल्यावर गाणें संपलें व आम्ही अतृप्त कर्णानीं घरीं परत आलों.

यानंतर एक वर्षानें मी मुंबईस दीपोत्सवप्रसंगीं गेलों असतां गोविंदराव देवल मला ‘ किलोस्कर कंपनी ’च्या बिन्हाडीं भेटले, व माझ्या हातीं एक लहान छापिल पुस्तक देऊन ते म्हणाले — “ हें नाटक एका सुशिक्षित नायकिणीनें लिहिलें आहे. तुमचें या नाटकासंबंधानें अनुकूल मत झाल्यास तें तुम्हीं ‘विविधज्ञानविस्तारां’त प्रसिद्ध करावें; प्रतिकूल झाल्यास मात्र कांहीं करूं नये, या अटीवर मी हें पुस्तक तुम्हांस देत आहे. नाटककर्त्री फार मानी आहे व प्रतिकूल टीकेनें तिचा फारच हिरमोड होईल.” पुस्तकावर कर्त्रीचें नांव हिराबाई पेडणेकर असें दिलें होतें. नाटकांतील पदांची रचना सरळ व सुंदर असून देवलांच्या कवितेच्या धर्तीवर होती. “ कर्त्रीचें हें अपत्य तुमच्याच साहाय्यानें निर्माण झाल्यासारखें दिसतें ”— असें मी त्यांस थट्टेनें म्हटलेंहि. पण — “ या नाटकाच्या रचनेशीं माझा कांहीं संबंध नाही. कर्त्री स्वतःच पद्यरचनेंत कुशल आहे.”— असें त्यांनीं मला खात्रीपूर्वक सांगितलें. नाटकांतील पदांच्या चाली कवयित्रीच्या तोंडून ऐकण्याची इच्छा आहे काय असें त्यांनीं मला विचारतांच मी पडत्या फळाची आज्ञा घेऊन होकारार्थी उत्तर दिलें. तेव्हां त्यांनीं जोगळेकर यांस त्या दिवशीं संध्याकाळीं

आत्मवृत्त

मला बाईच्या घरीं घेऊन जाण्यास सांगितलें. त्याप्रमाणें जोगळेकर व मी तेथें संध्याकाळीं गेलों. आमच्या मागून लवकरच देवलहि आले. बाईनें नाटकांतील कांहीं पदें मधुर स्वरांत म्हणून दाखविलीं. त्या पदांच्या सुंदर रचनेस बाईच्या गानकौशल्याची जोड मिळाल्यावर माझे मन साहजिकच तल्लीन होऊन गेलें. पदें खरोखरच बाईचीं आहेत का असा मी देवलांस इंद्रजीत प्रश्न केला असतां बाईनें त्याचा भावार्थ ओळखून उत्तर दिलें कीं—“ मला लिहिण्या-वाचण्याचा नाद असल्याचें आपणांस आश्चर्य वाटतें. पण माझ्यासारख्या कितीतरी नायकिणी तो नाद असलेल्या आपणांस सांपडतील.” गेल्या वर्षी मी जें गाणें ऐकिलें होतें तें याच ठिकाणीं व याच बाईचें ऐकिलें होतें असें भाषणाच्या ओघांत बाईच्या तोंडून मला कळून आलें व त्यामुळें मला विशेषच आनंद झाला. घरीं जाण्याकरितां उठतांना मी देवलांस ‘गुड नाइट’ हे शब्द हंसत-हंसत बोललों, तेव्हां त्यांतील गूढ भावार्थ ओळखून ते मला इंद्रजीत रागानें म्हणाले—“ ही बाई मला मुलीसारखी आहे. तुम्हीं आप्तांसंबंधानें भलताच संशय घेणें रास्त नव्हे.” त्यावर मी दिलगिरी प्रदर्शित करून तेथून निघून गेलों. मागाहून देवलांनीं असें स्पष्टीकरण केलें कीं त्यांचा जो एक भाऊ एका जुन्या नाटक-मंडळींत शिरून राक्षसपुठ्यांत प्रसिद्धीस आला होता त्यानें हिराबाईच्या आईस (किंवा मावशीस) ठेविलें होतें, त्यामुळें तिच्या कुटुंबाशीं त्यांचा फार दिवसांपासून घोरोबा होता, व तिला कविता रचण्यास स्फूर्ति व शिक्षणहि त्यांजकडूनच मिळालें होतें. असो.

त्यावेळीं हिराबाई जोगळेकरांनीं ठेविली होती. पण ती गोष्ट देवलांसहि माहित नव्हती, व मलाहि त्यानंतर ३ वर्षांनीं म्हणजे मी बार्शास ‘मतिविकार’ लिहिण्याकरितां गेलों असतां जोगळेकरांच्या तोंडून कळली. त्यांच्या प्रणयाची हकीकत काव्यमय (‘रोमॅन्टिक’) आहे. हिराबाई त्यावेळीं आपल्या एका मावशीच्या देखरेखीखालीं राहत असे. त्या मावशीचें मत हिराबाईनें वेश्येचा धंदा करावा असें होतें. पण जोगळेकरांवर प्रेम जडल्यामुळें हिराबाईनें त्यांच्याच आश्रयानें फार अल्प वर्षांसनावर राहण्याचा हट्ट धरिला व तो तडीलाहि नेला. जोगळे-

करांचें शरीर भव्य, चेहरा चित्ताकर्षक व रुबाबदार आणि स्वभाव मोकळा व दिलदार असल्यामुळे ते अशा प्रेमास सर्वथा पात्र होते. त्यांचें प्रेम जडण्याच्या संधीस हिराबाईच्या चाळीतील नायकिणींनी 'वीरतनया'च्या पहिल्या अंकाचा प्रयोग केला होता व त्यांत हिराबाईनें नायकाचें काम केलें होतें. या प्रयोगास जोगळेकर, गोरे, मिरजकर (यांस एका वेश्येपासून झालेल्या मुलीनें त्या प्रयोगांत नायिकेचें काम केलें होतें) वगैरे 'किलोस्कर मंडळी'तील प्रमुख इसम हजर होते. हिराबाई गाण्याप्रमाणें अभिनयांतहि कुशल असल्यामुळे जोगळेकरांचें त्यांजवर प्रेम जडण्यास किंवा जडलेलें प्रेम दृढ होण्यास या प्रयोगाचा बराच उपयोग झाला असला पाहिजे. असो.

मी १९०६ सालच्या दिवाळीच्या सुट्टींत 'मतिविकार' बसविण्याकरितां मुंबईस गेलों तेव्हां जोगळेकरांबरोबर हिराबाईस भेटलों. त्या वेळेपासून आमचा परिचय वाढत जाऊन त्याचें स्नेहांत रूपांतर झालें; व तो स्नेह बरीच वर्षे कायम राहिला. हिराबाईच्या घरीं जाण्यापूर्वी मी कधीहि नायकिणीच्या घरीं गेलों नव्हतां. 'वीरतनय' बसवितांना मी 'किलोस्कर मंडळी'बरोबर होतो तेव्हां नायकिणीच्या घरीं जाऊन गाणें ऐकण्याबद्दल मला अनेकदां आम्रह करण्यांत आला होता; पण मी ती गोष्ट वरच्यावर उडवून टाकीत असें. सौंदर्याबद्दल मला लहानपणापासून आदर असतां हि नायकिणीच्या वर्गाबद्दल मला फारसा आदर नसे. कारण त्या वर्गातील स्त्रिया निरक्षर, हेंगाडी भाषा बोलणाऱ्या, बाह्य भपक्यानें भुलणाऱ्या व भुलविणाऱ्या, व बहुधा दिमाखखोर, हलकट अशाच असतात. शिवाय माझ्या ओबड-धोबड चेहऱ्यामुळे व बोजड अंगविक्षेपांमुळे त्यांजकडून अपमान होण्याची गूढ भीतिहि माझ्या मनांत वसत असावी. परंतु हिराबाईसंबंधानें तशी भीति बाळगण्याचें मला कारण नव्हतें. त्या वेश्यावर्गास अपवाद होत्या व त्यांना मजसंबंधानें आदरहि होता. अर्थांतच त्यांच्याशीं स्नेह करण्यांत मला कमीपणा वाटण्यासारखें कांहीं नव्हतें. उलट त्या स्नेहापासून माझ्या नाटकरचनेस साहाय्यच होणार होतें. ज्याप्रमाणें समोर सुंदर नमुना असल्यावांचून चित्रकारास सुंदर चित्र निर्माण करितां येत नाहीं त्याप्रमाणें सौंदर्याची व विभ्रमाची उज्ज्वल कल्पना समोर असल्याशिवाय

ललितवाङ्मयाच्या निर्मितीस आवश्यक अशी स्फूर्ति उत्पन्न होत नाही असा माझा आजपर्यंतचा अनुभव आहे. बुद्धिहीन मनुष्याचें सौंदर्य आजपर्यंत माझ्या मनास कधीहि पटलें नाही. अंतरंगांतील विकारांमुळें व विकारांमुळें ज्या चेहऱ्यावर ताबडतोब विकार दिसून येत नाहीत त्यास पाहिजे तर रूढ अर्थानें सुंदर म्हणावें; पण तो विभ्रमयुक्त नसल्यामुळें त्यास परमार्थतः सुंदर म्हणतां येणार नाही. याप्रमाणें माझ्या मनांत सौंदर्याची बुद्धीशीं दृढ सांगड जडल्यामुळें व आपणांकडील स्त्रियांचीं मनं बहुधा असंस्कृत असल्यामुळें बरीच वर्षे स्त्रियांच्या सौंदर्यापेक्षां मुलांच्या सौंदर्याचाच माझ्या मनावर विशेष अनुकूल ग्रह होत असे. जुन्या ग्रीक लोकांमध्ये व आधुनिक मुसलमान लोकांत स्त्रियांपेक्षां मुलांवर वैषयिक प्रेम करण्याचा जो परिपाठ दिसून येतो त्याचें रहस्य मुलांप्रमाणें स्त्रियांच्या चेहऱ्यावर बुद्धीचें तेज दिसून येत नाही हेंच असावें असें वाटतें. माझे विद्यालयीन स्नेही रघुनाथ शंकर रानडे यांचें सौंदर्य मी बरेच दिवस नाटकरचनाप्रसंगीं समोर आदर्श म्हणून ठेवीत होतो. हिराबाईशीं परिचय झाल्यापासून एका बुद्धिमान् स्त्रीच्या सौंदर्याचा व विभ्रमाचा एक बराच चांगला आदर्श मिळाल्यासारखा होऊन माझ्या सौंदर्यामिहृचीचें पोषण होऊं लागलें, व त्याचा परिणाम माझ्या पुढील कृतींवर दिसूं लागला. माझ्या नाटकांतील नायकांपेक्षां नायिका अधिक सचेतन व चित्ताकर्षक वाटतात असें म्हणतात. त्याचें कारण माझ्या मनावर जनानी सौंदर्याचा जसा शीघ्र व चिरस्थायी ग्रह होतो तसा मर्दानी सौंदर्याचा होत नाही हें असावें. तथापि माझ्या नायिकांकडे विशेष बारकाईनें पाहिल्यास १९०६ सालाच्या पूर्वी जन्म पावलेल्या नायिकांपेक्षां त्यानंतर उदयास आलेल्या नायिका अधिक स्वाभाविक दिसून येतील. याचें कारण पूर्वोक्त नायिका रेखाटण्याचे वेळीं मला केवळ कल्पनेचाच आधार असे व उत्तरोक्त नायिका रंगविण्याचे प्रसंगीं कल्पनेस अनुभवाचें पाठबळ असे हें होय.

या सुमारास दुसऱ्या एका व्यक्तीशीं माझा परिचय झाला. मात्र तिजपासून मला प्रेरणा न होतां मजपासून तिला मिळाली. ही व्यक्ति म्हणजे प्रसिद्ध कवि, नाटककार व विनोदी लेखक राम गणेश गडकरी हे

होत. यांच्या नांवाचा निर्देश वर नुकताच करण्यांत आला आहे. हे प्रथम माझ्या द्वेष्यांपैकी होते. माझी नाटकें स्वतंत्र नसून इतर पुस्तकांच्या आधारें लिहिलेली आहेत असा यांचा समज असे. पण तो केवळ दुराग्रह आहे अशी यांची बऱ्याच वाचनाअंती खात्री झाल्यावर ते माझ्या नाटकांचे निस्सीम भक्त बनले. 'नाट्यकलारुक्कुठारां'त 'गुप्तमंजूष' नाटकाचें वेड लागलेली जी व्यक्ति त्या पुस्तकाच्या कर्त्यांनी वर्णिली आहे तिचें मूळ गडकरी हेच होत. मी बार्शीला जाण्यापूर्वी पुण्यास असतांना हे माझी भेट घेण्याचा प्रयत्न करीत होते. मी संध्याकाळी बहुधा बुधवारांतील पंपूशेट (मुजुमदारांचे स्नेही व 'किलोस्कर कंपनी'चे हितचिंतक आहेत) नांवाच्या गंध्यांच्या दुकानीं बसत असें, म्हणून ते मला पाहण्याला त्या दुकानापासून कांहीं अंतरावर येऊन उभे राहत. परंतु त्यांची-माझी दृष्टादृष्ट मी बार्शीला जाईपर्यंत झाली नाही. त्या सुमारास त्यांना कांहीं कारणामुळें वैराग्य उत्पन्न झालें असून ते वेडे होण्याच्या मार्गाला लागले होते; परंतु माझ्या लेखांनी त्यांच्या मनाला खाय पुरवून त्यांचें वेडापासून रक्षण केलें असें ते पुढें-पुढें म्हणत असत. त्यांच्या भक्तीचें कारण कोणतेंहि असलें तरी तिच्या इतकी उत्कट व अकृत्रिम भक्ति या काळांत फारच विरळा दिसून येते. तिची कांहींशी छटा त्यांच्या 'प्रेमसंन्यास' नाटकाच्या अर्पणपत्रिकेंत दिसून येते. त्यांचा माझ्या नाटकांवरील व्यासंग व मजवरील प्रेम एका प्रसंगी चांगलेंच प्रत्ययाला आलें. माझ्या नाटकांतील निवडक उतारे काढणारास 'किलोस्कर मंडळी'ने एका संमेलनाचे प्रसंगी बक्षीस ठेविलें होतें. पण अखेरच्या दिवसापर्यंत एकहि निबंध लिहून आला नाही. ती गोष्ट जाहीर झाली असती तर ती एक थट्टेचा विषय होऊन बसली असती. परंतु गडकऱ्यांनी मुजुमदारांच्या सूचनेवरून अत्यंत अल्प अवधीत एक निबंध तयार केला. मुजुमदारांनी बक्षिसाचा निकाल जाहीर करतांना त्या निबंधाशिवाय आणखी दोन-तीन निबंध बक्षिसाकरितां आले असें म्हटलें होतें, पण तें खरें नव्हतें.

येथें माझ्या आणखीहि एका स्नेह्यासंबंधानें संक्षिप्त माहिती दिली असतां अनाठायीं होणार नाही. 'मूकनायक' नाटक प्रसिद्ध झाल्यानंतर

लवकरच म्हणजे १९०१ च्या सुमारास मजकडे मुंबईहून विठ्ठल सीताराम गुर्जर या नांवाच्या एका विद्यार्थ्यांचे त्या नाटकासंबंधाने स्तुतिपर पत्र आले. त्यांत त्याने दृढ परिचयाची इच्छाहि दर्शविली होती. मी नेहमी प्रेमाचा अत्यंत भुकेलेला असल्यामुळे या नूतन परिचयाला आपली मान्यता दर्शविली. यानंतर मी १९०२ चे नाताळांत मुंबईस गेलो असतां तेथे नाटकगृहांत आम्हां उभयतांची गांठ पडली. उभयतांच्या अभिरुची, मनें वगैरे जुळल्यामुळे आमच्या ओळखीचे लवकरच अत्यंत गाढ स्नेहांत पर्यवसान झाले. पुढें गुर्जर 'मनोरंजना'चे एक संपादक झाल्यावर आमच्या स्नेहास विशेषच गाढता आली. तो स्नेह १९१८ च्या मे महिन्यापर्यंत जवळ-जवळ सारख्याच उत्कटतेत कायम राहिला. या अवधीत मी जी-जी नाटकें लिहिली त्यासंबंधाने सूचना, प्रुफे तपासणे वगैरे कामांत गुर्जरांनीं मला बरीच मदत केली. 'मतिविकारां'तील "तो नीलकंठ दयाळु" "नच दे दोष कोणी" "माता करी प्रीति" "स्थाने एका वस्तुसि" "प्रेम हो परि निजानुरागे," "तनु ही स्वीकरुनी" "हृदय मम रमण हा नेत" "विकल करिति तव बोल" व "पदि याच गुंतुनी जाइ" हीं ९ पदेहि त्यांनीं रचलीं. त्यांतील बहुतेक आशय मात्र माझाच आहे. गुर्जरांची काव्यरचना नेहमीं मनोरम व सरस असते हें त्यांच्या 'प्रणयमुद्रा' नाटकांतील (हें नाटक मलाच अर्पण केलें आहे) व इतर कवितांवरूनहि दिसून येईल. याशिवाय माझ्या इतर लेखांवर अभिप्राय प्रगट करून व त्यांना उत्तेजन देऊनहि त्यांनीं मला उपकृत केलें. माझे मुंबईतील कोणतेहि काम असो, गुर्जरांनीं ताबडतोब करावें.

'स्वदेशहितचितक' नामक नाटक-मंडळीचे मालक जनुभाऊ निमकर यांनीं 'वीरतनय' नाटकाविरुद्ध बरीच खटपट केल्याबद्दलचा मजकूर यापूर्वी आलाच आहे. त्यांचे व मुजुमदारांचे जें वैमनस्य होतें तें फारच तीव्र स्वरूपाचें होतें. त्याचाच परिणाम 'वीरतनया'स भोवला होता. १९०५ सालीं जनुभाऊंनीं कृष्णराव गोऱ्यांस 'किलोस्कर मंडळी'तून 'स्वदेशहितचितक मंडळी'त काढून नेले, त्याचाहि संबंध त्या वैराशीच होता. गोरे 'स्वदेशहितचितक नाटक मंडळी'त गेल्यावर त्यांस साहजिकच त्या कंपनीकडून

‘किलोस्कर मंडळी’ची नाटकें व्हावीशीं वाटूं लागलीं. त्यांनीं ‘मूकनायका’च्या प्रयोगाची मजपाशीं परवानगी मागितली व मीहि ती आनंदानें दिली. त्या कंपनीचा त्या नाटकाचा प्रयोग ‘किलोस्कर मंडळी’च्या पेक्षांहि सरस वठत असे. असो. ‘मतिविकार’ नाटक तयार झाल्याचें कळतांच जनुभाऊंनीं त्या नाटकाबद्दल मागणी घातली व मोबदल्यादाखल १००० रुपये देण्यासहि ते कबूल झाले. मीं तें नाटक ‘किलोस्कर मंडळी’करितां लिहिलेलें असल्यामुळें व जोगळेकरांनीं त्याबद्दल जनुभाऊंइतकेच रुपये देण्याचें कबूल केल्यामुळें मीं तें ‘स्वदेशहितचिंतक मंडळी’स देण्याचें नाकारिलें. जोगळेकरांनीं याप्रमाणें १००० रुपये देण्याचा स्पष्ट करार केला असतांहि ‘मतिविकारा’चे प्रयोग सुरू होऊन बरेच दिवस झाले तरी त्यांजबद्दल त्यांजकडून पैसे मिळण्याचें मुळींच चिन्ह दिसेना. विशेष ऋणानुबंध असलेल्या गृहस्थांपाशीं पैशाची गोष्ट काढणें माझ्या नेहमीं जिवावर येतें. माझ्या स्वभावांतील हें मर्म मुजुमदारांनीं व जोगळेकरांनीं ओळखिलें असून त्यांनीं ‘मतिविकारा’च्या रकमेसंबंधानें त्याचा चांगलाच फायदा करून घेतला. अखेरीस त्रासून मीं पुढें कोणतेंहि नाटक ‘किलोस्कर मंडळी’स न देण्याचा निश्चय केला. इतकेंच नाही, तर पुढील नाटक गयरूपानें व ‘किलोस्कर मंडळी’स करावयास जड जाईल असें लिहावयाचें ठरविलें व त्याकरितां त्या नाटकांत जुळीं भावंडें घालण्याचा संकल्प केला.

त्यापूर्वीं मीं ड्यूमाचें ‘Count de Bregelon’, मार्क ट्वेनचें ‘Prince and Pauper’ व इतर कांहीं ग्रंथकारांचीं दोन-तीन सदश पुस्तकें जुळ्या भावंडांसंबंधाच्या संविधानकांची वाचिलीं होतीं. त्यांमधील कथानकांच्या धर्तीवर नवीन नाटकाचें संविधानक रचिलें व ८-१५ दिवसांत सुरू होणाऱ्या उन्हाळ्याच्या सुट्टींत नाटक लिहिण्याचें मुकुर केलें. परंतु हिंदुधर्मशास्त्राप्रमाणें जुळ्या भावंडांत वडील कोण व धाकटा कोण ठरतो हें मला आठवत नसल्यामुळें प्रारंभींच एक मोठी अडचण येऊन उभी राहिली. आधीं जन्म पावणारा जर वडील ठरता तर नाटकाचा एक आधारस्तंभच ढांसळल्यासारखा झाला असता. माझ्या शंकेचें निरसन करून घेण्याकरितां मीं अनेकांस विचारून पाहिलें; पण कोणासच निश्चयात्मक उत्तर देतां येईना. सुट्टी

४-५ दिवसांवर येऊन ठेपली व माझे मन फारच अस्वस्थ झाले. इतक्यांत 'विविधज्ञानविस्तारा'चा ताजा अंक हातीं आला. त्यांत मला पडलेल्या कोव्याचा समाधानकारक रीतीनें उलगडा केलेला आढळला. तो उलगडा माझ्या नाटकाच्या संविधानकास पोषक असाच होता. दैव माझ्या नवीन नाटकाच्या लेखनास अनुकूल आहे असें लागलीच माझ्या मनानें घेतलें. माझ्या नाटकाच्या संविधानकांत एक विवाहित जोडपें अनेक वर्षे शुद्धभावानें एकत्र राहतें असा भाग होता. तसा भाग आरंभीच असलेली झोलाची 'रोम' नांवाची कादंबरी याच सुमारास माझे हातीं पडून माझ्या मनांत उत्पन्न झालेली श्रद्धा दृढतर झाली. दैवावर माझा पूर्वीपासूनच विश्वास होता. तो विश्वास उत्पन्न व दृढ होण्यास अनेक कारणे झालीं होतीं. माझ्या हातीं विशेष शिल्पक जरी कधीं राहत नसे तरी मला पैशाची फारशी अडचणहि कधीं पडली नाही. एखाद्या वेळीं एखादी मागणी भागविण्याचा प्रसंग पडल्यास ती भागविण्यापुरती रक्कम कोणीकडून तरी माझ्या हातीं येत असे. कधीं-कधीं तर बरोबर मागणीइतकीच रक्कम हातीं येई. असे अनुभव बरेच आल्याकारणानें माझा दैवावर बराच विश्वास बसला होता. त्यास नवीन नाटकासंबंधानें आलेल्या अनुभवानें बळकटी आली.

१९०८ सालची उन्हाळ्याची सुट्टी सुरू झाल्यानंतर ५-७ दिवसांतच नाटक लिहिण्यास आरंभ केला व तें साडेपांच दिवसांत संपविलें. या नाटकांतील नायिकेचा स्वभाव हिराबाईबद्दलची माझी या वेळीं जी कल्पना होती तिच्यावरून रेखाटला होता. नाटकाचें नांव 'प्रेमशोधन' असें ठेविलें होतें. मला स्वतःच्या लेखनसामर्थ्याबद्दल प्रथमपासूनच अत्यंत अविश्वास असे. नाटक लिहिण्यास सुरुवात करितेवेळीं तें आपल्या हातून पुरें होईल कीं काय अशी शंका, व तें पुरें झाल्यावर त्याच्या गुणांबद्दल संशय, व यापुढें आपल्या हातून दुसरें नाटक होण्याचा संभव नाही अशी खात्री,—हे भाव प्रत्येक नाटकाच्या जन्मकाळीं माझ्या अनुभवास आले आहेत. इतर लेखांसंबंधानेंहि माझा हाच अनुभव आहे. 'प्रेमशोधन' नाटकाची प्रत माझे त्यावेळचे कारकून शंकरराव जोशी यांजकडून ५-७

दिवसांत करून घेऊन मी त्या प्रतीसह मुंबईस गेलों. हिराबाई व गुर्जर यांस प्रत दाखविण्यास प्रथम धीरच होईना. त्यांनी ती वाचून तिजवर अनुकूल अभिप्राय दिला तेव्हां कोठें माम्ना जीव खाली पडल्यासारखा झाला.

यानंतर १९०९ च्या एप्रिल महिन्यांत खामगांव मुक्कामी 'महाराष्ट्र नाटक मंडळी' आली असतां तिच्यांतील गणपतराव भागवत, कारखाननीस वगैरे प्रमुख इसमांनीं तें वाचिलें. तें त्यांना बरेंच आवडल्यासारखें दिसलें. परंतु गणपतराव भागवतांनीं किंवा इतरांनीं त्याबद्दल निश्चित मागणी केली नाहीं, त्यामुळें त्यावेळीं ती गोष्ट तितकीच राहिली. मजकडून नाटकाबद्दल जबर रकमेची मागणी होईल अशी भागवतांस भीति वाटत असल्याचें त्यांच्या वर्तनावरून व कांहीं उद्गारांवरून मी अनुमान केलें.

यानंतर मुजुमदारांनीं नाटकाबद्दल पत्रोपत्रीं मागणी केली. परंतु हें नाटक गद्य मंडळ्यांकरितां लिहिलें असून त्यांतील जुळ्या भावांचीं कामें करण्यासारखे सदृश तोंडवळ्याचे नट 'किलोस्कर मंडळी'त नाहींत असा मी त्यांस जबाब पाठविला. जोगळेकरांचा विशेष राग येण्याला या सुमारास एक कारणहि घडलें होतें. 'मतिविकारा'ची रक्कम केव्हां देणार असा गुर्जरांनीं त्यांस प्रश्न केला असतां कोल्हटकरांनीं मागितल्याशिवाय रक्कम देण्याचा विचार नाहीं असें त्यांनीं उत्तर दिलें होतें, व तें गुर्जरांनीं मला कळविलेंहि होतें. माझ्या संकोची स्वभावाचा गैरवाजवी फायदा घेऊन वर ती गोष्ट त्यांनीं बोलून दाखवावी या गोष्टीची मला फार चीड आली होती. माम्ना मुजुमदारांस वर लिहिल्याप्रमाणें जबाब गेल्यावर मुजुमदार, जोगळेकर, बोडस इत्यादि कांहीं प्रमुख मंडळी १९०९ सालच्या अखेरीच्या सुमारास खामगांवास आली व त्यांनीं मला नाटकाबद्दल आग्रहाची मागणी केली. मंडळीच्या मागील वर्तनामध्ये व माझे पक्षपाती स्नेही रामभाऊ सावरकर यांजमध्ये निकराचें भांडण झालें. अखेरीस मी मोठ्या नाखुषीनें 'किलोस्कर मंडळी'स 'प्रेमशोधना'च्या प्रयोगाची परवानगी देण्यास कबूल झालों. प्रयोगाचा अव्यभिचारी अथवा असाधारण अधिकार ('मोनोपॉली') घेण्याची जोगळेकरांनीं इच्छा दर्शविली. पण मी त्यापूर्वीच नुकतेंच 'स्वदेशहितचितक

मंडळी'स प्रयोगाची परवानगी देण्याचें कबूल केलें असल्यामुळें ती गोष्ट मी ताबडतोब अमान्य केली.

यानंतर १९१० च्या मार्च महिन्यांत मी १० दिवसांतच नाटकांतील पदें तयार केलीं. कचेरीचें रोजचें काम साधून रोज आठ-दहा पदें रचीत असें. पदें तयार झाल्यावर लवकरच जी शिमग्याची सुट्टी आली तिच्यांत तीं पदें घेऊन मी 'किलोस्कर मंडळी'कडे वर्धेस गेलों. त्यांपैकी ज्या १०-२० पदांच्या चाली मंडळीस आवडल्या नाहीत त्यांबद्दल मंडळीच्या आवडीच्या चाली त्याच सालच्या ईस्टरनंतर दोनच दिवसांत करून देऊन मी त्या नाटकांतून मोकळा झालों.

'वीरतनया'नंतर नाटक स्वतःच्या देखरेखीखालीं बसविण्याचा योग मला पूर्वी कधीं आला नव्हता तसा तो याहि खेपेस आला नाहीं. पुढील उन्हाळ्याच्या सुट्टींत पुण्यास गेलों तेव्हां खाडिलकरांची 'किलोस्कर मंडळी'शीं बरीच घसट दिसून आल्यावरून व त्यांचें 'मानापमान' नाटक त्या कंपनीकरितां तयार होत असल्यावरून मी त्यांसच 'प्रेमशोधना'च्या तालमी घेण्याची विनंति केली व ती त्यांनीं मान्यहि केली.

त्यानंतर लवकरच 'प्रेमशोधन' नाटक प्रयोगरूपानें बाहेर आलें. नाटकांतील कांहीं भाग फार बीभत्स आहे अशी एक खोटीच बातमी हरिभाऊ आपट्यांच्या कानांवर गेल्यामुळें ते त्यावरून बरेच चिडून गेले. गोविंदराव कानिटकर तर इतके चवताळून गेले कीं त्यांनीं त्यावर टीकास्र उपसलें व त्याचा 'ज्ञानप्रकाश'द्वारां भडिमार करण्याकरितां तें हरिभाऊ आपट्यांच्या मार्फत त्या पत्राकडे पाठविलें. टीका त्या पत्रांत छापून आली. तिला समर्पक उत्तर मथुराबाई चाफेकर (हल्लीं मथुराबाई द्रवीड) यांनीं 'विमला' या सहीनें त्याच पत्रांत दिलें. बाई लेखनांत फारच निष्णात असल्यामुळें त्यांनीं कानिटकरांच्या टीकेच्या चिंध्या उडविल्या होत्या. त्यानें तर ते फारच बेफाम झाले व त्यांनीं 'विमले'स उद्देशून शिव्या-शापांनीं परिपूर्ण असें एक असभ्य प्रत्युत्तर 'ज्ञानप्रकाश'कडे प्रसिद्धीकरितां पाठविलें. त्या पत्राचे संपादक त्या प्रत्युत्तरांत बरेच फेरफार केल्याशिवाय तें छापण्यास कबूल होईनात. हरिभाऊंनीं बरीच मध्यस्ती केली,

पण तिचा कांहीं उपयोग झाला नाही. अखेरीस त्या प्रत्युत्तरांत बरीच छाटाछाट होऊन तें प्रसिद्ध झालें. या भानगडींत हरिभाऊ आपढ्यांचा जो पाणउतारा झाला त्यामुळें ईषेंस पेद्रन त्यांनीं 'सुधारक' पत्र पुन्हां चालू केलें. हें सारें वर्तमान माझे स्नेही व 'ज्ञानप्रकाशा'च्या संपादक-वर्गातील एक प्रमुख गृहस्थ गोपाळराव देवधर यांजकडून मला मागाहून कळलें. कानिटकरांचें प्रत्युत्तर छापण्याचें नाकारण्यांत त्यांचेंच अंग असावें असें मला वाटतें. हरिभाऊ आपढ्यांची मजसंबंधानें दुसऱ्याहि एका प्रसंगीं प्रतिकूलता दिसून आली. मूकनायक' नाटक 'मुंबई विश्वविद्यालया'च्या एम्. ए. च्या परीक्षेकरितां नेमण्याचें विष्णु मोरेश्वर महाजनी यांच्या प्रयत्नानें घाटत होतें, परंतु त्यास हरिभाऊंनीं खो घातला असें मला मागाहून कळलें. असो. 'प्रेमशोधन' नाटक लिहिल्यानंतर तीन वर्षांनीं म्हणजे १९११ सालीं प्रसिद्ध झालें. तें प्रसिद्ध झाल्यानंतर त्यावर म्हणण्यासारख्या टीका झाल्या नाहीत. गडकऱ्यांच्या व इतरहि कांहीं टीकाकारांच्या मते हें व 'मतिविकार' नाटक माझ्या सर्व नाटकांत उत्तम आहेत.

गोपाळराव देवधरांस माझ्या लेखांबद्दल बराच आदर आहे. हा आदर त्यांनीं एका वर्षीं ते 'मुंबई विश्वविद्यालया'च्या प्रवेशपरीक्षेसाठीं मराठी भाषेचे परीक्षक असतां "सुदाम्याच्या पोढ्यां"तील कांहीं वाक्यें भाषांतराकरितां देऊन व्यक्त केला आहे.

१९०८ सालीं माझा 'चोरांचें संमेलन' हा लेख 'मनोरंजनांत' प्रसिद्ध झाला. त्यानंतर लवकरच (बहुधा गुर्जरांच्या प्रेरणेंमुळें) माझे तों-पर्यंत प्रसिद्ध झालेले सर्व विनोदी लेख स्वतंत्र पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध करण्याची सूचना मित्र यांनीं मला केली. ती मलाहि पसंत पडली. परंतु त्या लेखांची संख्या पंधरा असून ती आड-नीड होती व त्या लेखांचें पुस्तक विशेष मोठेंहि होण्यासारखें नव्हतें. सबब त्यांत आणखी तीन लेखांची भर घालून अठरा लेखांचें पुस्तक काढण्याचें ठरलें. सुदाम्यासारख्या दरिद्री ब्राह्मणाच्या पोढ्यांत अठरा विलग धान्यें दिसून यावयाचीच, तेव्हां पुस्तकांत दिलेलें "अठरा धान्यांचें कडबोळें" हें वैकल्पिक नांव त्या लेखमालेच्या मूळच्या नांवास शोभण्यासारखेंच होतें.

पुस्तकाची विक्री विशेष होईल अशी मित्रांची अपेक्षा नसल्यामुळे त्यांनी त्याच्या एक हजार प्रतीच काढण्याचें ठरविलें, व त्यांचा मोबदला म्हणून फक्त २५ रु. च व तेहि माझ्या नांवें धर्मार्थ कार्यासाठीं देण्याचें त्यांनीं कबूल केलें. मलाहि पुस्तकाच्या लोकप्रियतेबद्दल मनांतून शंका होतीच. शिवाय पुढें कांहीं वर्षांनीं मला पैशाची जशी अडचण पडूं लागली तशी त्यावेळीं मुळीच पडत नव्हती. माझा वकिलीचा धंदा चांगला चालला असून माझा कटाक्ष द्रव्यप्राप्तीपेक्षां कीर्तिलाभावरच विशेष होता. त्या सुमारास ' अभिनवकाव्यमाला ' नांवाची आधुनिक कवींच्या कवितांची एक माला निघण्याचें घाटत असून तिच्या पहिल्या भागाचें संपादकत्व माझे स्नेही लक्ष्मण गणेशशास्त्री लेले यांनीं आपणाकडे घेतलें होतें. ज्यांच्या कविता प्रसिद्ध व्हावयाच्या त्यांपैकीं प्रत्येकानें पुस्तकाच्या प्रकाशनाकरितां म्हणून साडेबारा रुपये देण्याचें ठरलें होतें. गरीब स्थितीतील किंवा मृत कवींच्या काव्यांच्या वाङ्माला येणारा खर्च मात्र इतर कवी उभा करणार होते. मीं स्वतःच्या कवितेकरितां साडेबारा व केशवसुतांच्या काव्याकरितां साडेबारा देण्याचें कबूल केलें होतें. ही पंचवीस रुपयांची रक्कम 'सुदाम्याच्या पोष्ट्यांच्या पहिल्या आवृत्तीचा मोबदला म्हणून लेलेशास्त्र्यांकडे पाठविण्यास मीं मित्रांस कळविलें व त्याप्रमाणें त्यांनीं ती रक्कम त्यांजकडे पाठवून दिली.

अठरा लेखांची भरती व्हावयास लागणारे तीन लेख 'याचक' 'म्हातारपणाचे फायदे' व 'चित्रगुप्ताचा जमाखर्च' यापूर्वीच 'मनोरंजनांत' प्रसिद्ध झाले होते. लवकरच पुस्तक छापण्यास सुरवात झाली, व १९१० सालांत तें छापून प्रसिद्ध झालें.

प्रतींचा खप आमच्या अंदाजापेक्षां फारच झपाट्यानें सुरू झाला. २-३ वर्षांच्या आंतच सर्व आवृत्ति खपून गेली; व पुस्तकाबद्दल मागणी वाढत्या प्रमाणावर चालू राहिली. मित्रांच्या मनांत पूर्वीच्या सारख्याच स्वल्प अटींवर पुस्तकाची दुसरी आवृत्ति मिळावी असें होतें, परंतु मी अर्थात्च त्या गोष्टीस कबूल झालों नाहीं. पहिली आवृत्ति निघाल्यानंतर माझे जे विनोदी लेख प्रसिद्ध झाले होते त्यांत जरूर पडल्यास कांहीं लेखांची भर घालून पंचवीस लेखांची "वाचाळ-पंचविशी" नांवाची वाढविलेली दुसरी आवृत्ति काढण्याचा

माझा विचार होता व त्या आवृत्तीचें मूल्य म्हणून मी तीनशें रुपयांची मागणी केली होती. ती मित्रांना कबूल न झाल्यामुळे ती गोष्ट त्या वेळीं तितकीच राहिली. पुढें-मागें स्वतःच नवीन आवृत्ति काढण्याचा माझा विचार होता. परंतु लवकरच युरोपांतील महायुद्ध सुरू होऊन कागद वगैरे साहित्याच्या किंमती आहाराबाहेर वाढल्या व तो विचार तहकूब करणें भाग पडलें. हल्लीं नुकतेंच युद्ध थांबलें आहे. भडकलेल्या किंमती आतां भराभर उतरावयास लागतील. त्या पूर्वींइतक्या होतांच गेलीं चार वर्षें खोळंबून राहिलेली आवृत्ति माझे नूतन स्नेही पडवळ यांजमार्फत काढण्याचा विचार आहे.

१९०९ सालीं बडोद्यास जें 'साहित्य-संमेलन' भरलें त्यास मी हजर होतो. तेथें खाडिलकरांनीं दिवाण रमेशचंद्र दत्त यांस माझा परिचय 'महाराष्ट्रांतील सर्वांत उत्तम नाटककार' या शब्दांनीं करून दिला. त्या शब्दांस मी कितपत पात्र आहे याबद्दल जरी मला शंका होती तरी खाडिलकरांचें सौजन्य पाहून मला उपकृत झाल्यासारखें वाटलें. मी ताबडतोब—"मलाहि खाडिलकरांचा परिचय त्याच शब्दांनीं करून देतां येईल"—असे उद्गार काढिले. यानंतर कांहीं वेळ महाराष्ट्राच्या व बंगालच्या रंगभूमीसंबंधानें त्या दोघांचें तुलनात्मक संभाषण झालें. सयाजीराव महाराजांनीं कांहीं निवडक ग्रंथकारांस भेटण्याची इच्छा दर्शविली होती; त्यांत मी नव्हतो याबद्दल मला जरा वाईट वाटलें. इंदूर येथें १९१७ सालीं भरलेल्या संमेलनप्रसंगीं मला बराच निराळा अनुभव आला. असो. एखादा-दुसरा अपवादक प्रसंग वर्ज्य करितां माझे बडोदें येथील दिवस फारच आनंदाचे गेले असें म्हणण्यास हरकत नाही. मित्र-मित्र मतांच्या व परस्परांबद्दल गैरसमज करून बसलेल्या ग्रंथकारांची परस्परांविषयीं सहानुभूति उत्पन्न करण्यांत अशा संमेलनांचा बराच उपयोग होतो यांत संशय नाही. पांगारकरांचा मजबद्दल पूर्वीं अत्यंत प्रतिकूल ग्रह असे. पण सातारच्या व बडोद्याच्या संमेलनांनीं तो बहुतांशीं नाहीसा केला. माझ्या लेखांवरून मजबद्दल अत्यंत प्रतिकूल मत होतें पण तें प्रत्यक्ष भेटीअंतीं नाहीसें होतें असा मला आजपर्यंत अनेकदां अनुभव आला आहे.

१९०९ सालीं मित्रांनीं 'मनोरंजना'चा दिवाळीचा खास अंक काढिला. अंक फार मोठा असून तो अनेक विद्वान व रसिक लेखकांच्या लेखांनीं व सुंदर चित्रांनीं अत्यंत चित्ताकर्षक झालेला होता. असें साहस पूर्वी कोणत्याहि मराठी मासिकानें केलें नव्हतें. मीं त्या अंकाकरितां 'लेखनकलेंतील स्थित्यंतरें' हा लेख लिहिला होता. त्यांत वर्णिलेली लेखनकलेंतील प्रगति बहुतांशीं माझ्या स्वतःच्याच अनुभवावरून दिली होती. मला दिवसेंदिवस अनुप्रासादिकांबद्दल व श्लेषादिकांबद्दल अरुचि उत्पन्न होत चालली होती व घोंटाळ्याच्या रचनेपेक्षां साधी रचना आवडूं लागली होती. ही नवी अभिरुचि माझ्या पुढील नाटकांत स्पष्टपणें दिसून येऊं लागली.

'मनोरंजना'नें खास अंकाचा क्रम ६-७ वर्षे चालूं ठेविला. १९११ व १९१२ सालच्या दिवाळीच्या अंकांत माझे अनुक्रमें 'आमचे बैठे खेळ' व 'यांत्रिक चमत्कार' हे विनोदी लेख प्रसिद्ध झाले. १९१२ सालीं 'दिल्ली-दरबारा'निमित्त 'मनोरंजना'चा डिसेंबरचा खास अंक निघाला, त्यांत माझा 'भाषा व इतिहास' हा लेख प्रसिद्ध झाला. १९१४ व १९१५ सालीं 'मनोरंजना'चे वसंताचे खास अंक निघाले, त्यांत माझे अनुक्रमें 'साहित्यपरिषदेची तयारी' व 'चित्रकार' हे लेख प्रसिद्ध झाले. उत्तरोक्त लेखांच्या पुरवणीदाखल लिहिलेला 'छायाचित्रें उर्फ फोटो' हा लेख १९१५ च्या जुलईच्या अंकांत छापून आला; व १९१६ च्या वसंत अंकांत 'साधुसंत' हा लेख छापून निघाला.

यापुढें माझा 'मनोरंजना'शीं असलेला लेखनसंबंध तुटल्यासारखाच झाला आहे. यास विशेष कारण घडलें तें येणेंप्रमाणें:- मित्र इतर लेखकांस जशीं मोबदल्याचीं आश्वासनें देत असत तशीं मलाहि देत. परंतु मीं आपल्या लेखांबद्दल त्यांजपासून कधींहि मूल्याची अपेक्षा केली नाही. १९१४ सालीं मीं 'वधूपरीक्षा' नाटक 'मनोरंजन छापखान्यां'त छापून काढिलें, त्याबद्दल मित्रांनीं खर्चाची जबर आकारणी केली होती; पण छपाईचें, बांधणीचें वगैरे सर्व काम फार सुबक व सफाईदार झालेलें असल्यामुळें त्या आकारणीबद्दल कुरकुर करण्याला मला मुळींच जागा नव्हती. शिवाय मित्रांनीं आपल्या छापखान्याचे

नोकर सारखे बसवून व त्यांच्या जोडीला इतर छापखान्यांतील इसम देऊन पुस्तकाच्या प्रती फारच अल्प अवधीत म्हणजे ७-८ दिवसांतच तयार केल्या होत्या. सारांश या सान्या प्रकारांत कुरकुरीपेक्षां समाधानालाच विशेष कारण झाले होते. प्रती तयार झाल्यावर मी त्या पुस्तकविक्रीच्या इतर दुकानांत ठेवण्यापेक्षां 'मनोरंजन छापखान्यां'तच ठेवून दिल्या. त्यावेळीं आम्हां उभयतांमध्ये असें ठरलें कीं मित्रांनीं 'मनोरंजना'च्या प्रत्येक अंकांत 'वधूपरीक्षे'ची जाहिरात छापवी व त्याबद्दल प्रतीच्या विक्रीच्या उत्पन्नावर शेंकडा पंचवीस टक्के कमिशन घ्यावें. हा क्रम कांहीं महिने बिनबोभाट चालला. पण पुढें दोन महिने जाहिरात मुळींच आली नाही. तेव्हां मला फार वाईट वाटलें. त्याबद्दल मित्रांचा खुलासा मागतां त्यांनीं तें विस्मरणानें घडल्याचें सांगितलें. यानंतर कांहीं महिन्यांनीं पुन्हां एकदां अंकांत जाहिरात दिसेना. तेव्हां मात्र मला मनस्वी चीड आली. मित्रांस विचारतां त्यांनीं असें स्पष्टीकरण दिलें कीं कधीं-कधीं इतर जाहिरातींनीं एखादा फॉर्म बरोबर भरून एकच जाहिरात शिल्लक राहते तेव्हा तिच्यासाठीं सबंध चार पृष्ठें खर्ची घालणें इष्ट नसतें. हें स्पष्टीकरण प्रथमदर्शनीं रास्त वाटलें. पण त्या इतर जाहिरातींत खुद्द 'मनोरंजन छापखान्या'च्या व मासिकाच्या जाहिराती असून त्यांनीं पृष्ठेंचीं पृष्ठें अडविलीं असतात ही गोष्ट जेव्हां लक्ष्यांत आली तेव्हां त्या स्पष्टीकरणाचा फोलपणा नजरेस आला. तेव्हांपासून आजपर्यंत 'वधूपरीक्षे'ची जाहिरात 'मनोरंजना'त नियमितपणें येत असते, पण माझ्या मनांतील अढी अजून दूर होत नाही.

मित्रांबद्दल माझे मन कलुषित होऊं लागल्यापासून मी आपले विनोदी लेख माझे स्नेही गणेश विठ्ठल कुळकर्णी यांनीं चालविलेल्या 'उद्यान' मासिकाच्या संक्रांतीच्या खास अंकांत देण्यास सुरवात केली. आतांपर्यंत त्या मासिकांत माझे दोनच लेख प्रसिद्ध झाले आहेत. पहिला लेख 'पांडुतात्यांची निर्जळी एकादशी' हा १९१७ च्या व दुसरा लेख 'मरणोत्तर' हा १९१८ च्या खास अंकांत प्रसिद्ध झाला. उत्तरोक्त लेख अत्यंत झणझणीत असतांही त्यावर प्रतिकूल टीका न होतां उलट त्याची प्रशंसाच झाली. मजकडे पाहण्याच्या जनतेच्या दृष्टिकोणांत इतकें अंतर पडलें आहे !

सुदाम्याच्या लेखांतील बंडुनाना व पांडुतात्या ही जोडी मी आपल्या अनुभवांतून काढिली आहे की कल्पनेने निर्माण केली आहे याबद्दल अनेक ठिकाणी कुतूहल जागृत झालेले दृष्टीस पडते. सबब त्यासंबंधाने थोडा खुलासा केल्यास अस्थानी होणार नाही. मी तेलहारा येथे असतां तेथील कोर्टांत बंडुनाना नांवाचे एक सुनावणी कारकून व तात्याबा चांदेकर या नांवाचे एक जप्ती कारकून असत. त्यांवरून मला त्या दुकलीची प्रथम कल्पना सुचली. परंतु पुष्कळदां कल्पना व तिचे मूर्तस्वरूप यांत जमीन-अस्मानाचे अंतर असते, तसें याहि बाबतींत झालें. शिवाय प्रत्येक लेखा-बरोबर त्या दोघांवर नव्या-नव्या गुणांचा आरोप होऊं लागला. तात्याबा जरा जड बुद्धीचे व स्थूल दृष्टीचे असून त्यांची त्याबद्दल थट्टाहि होत असे. पण ते अंगाने स्थूल नसत व खाण्या-पिण्यांतहि ते विशेष प्रसिद्ध नसत. यांपैकी दुसरा गुण मी माझे स्नेही वासुदेवराव पिंपळीकर यांजवरून उचलला. हे गृहस्थ मलकापुर येथे वकिली करित असून अत्यंत धिमे, शांत, व्यवहारदक्ष, परोपकारी, स्नेहाचे भुकेलेले असे आहेत. या त्यांच्या गुणां-मुळे त्यांस तेथील समाजाचे अध्वर्युत्व प्राप्त झालें आहे ! त्यांचे शरीर उंच व बळकट असून मलकापुर येथील इतर अनेक गृहस्थांप्रमाणे जेवणाच्या कामांत ते फार तरबेज आहेत. मलकापुर येथील मेजवान्यांच्या प्रसंगी तेथील लोकांच्या आहाराचा चांगलाच प्रत्यय येत असे. तूप वाढतां-वाढतां वाढणाराने एखादे सत्पात्र पाहून त्याच्या पानांत सबंध तपेली रिकामी करावी व त्या तुपाच्या झऱ्यास आधार म्हणून लागलीच भाताचा एक डोंगर आणून त्यांत रिचवावा असे अनेक चमत्कार माझ्या पाहण्यांत आले आहेत. वासुदेवराव दादांनीं एकदां सकाळच्या उपहाराच्या वेळीं एकोणवीस पेले चहा घशाखाली उतरविला, व दुसऱ्या एका प्रसंगी लोणच्याने भरलेल्या सहा-सात बशा पार केल्या. यांना झोंपहि फार येत असे. ते सहज मंडळींत बोलत बसले असतां पेंगावयास व घोरावयास लागतात. या झोंपाळ-पणामुळे त्यांच्या कितीतरी गाढ्या चुकल्या असतील याची गणतिच करितां येणार नाही. एकदां ते उमरावतीहून मलकापुराकडे परत येत असतां वार्टें बडनेरा स्टेशनवर गाडी बदलण्याकरितां थांबले व झोंपेमुळे

एकामागून एक तीन गाड्या दवडून बसले ! गाडीनें निघतांना शीळ फुंकली म्हणजे दादांनीं जागें होऊन धांवत-धांवत प्लॅटफॉर्मवर जावें व गाडी गेलीसें पाहून निराश मनानें पुन्हां झोंपेच्या दुसऱ्या हप्त्याच्या तयारीला लागवें ! खामगांवहून मलकापुरास जाण्याकरितां निघालेले दादा पुन्हां जलंब जंक्शनहून त्याच गाडीतून कितीदां तरी परत आले असतील ! एकदां ते मलकापुराहून अकोल्यास जाण्याकरितां निघून झोंपेमुळें बडनेऱ्यास गेले व तेथें तिकीट तपासनिसाच्या टोंचणीमुळें जागे होऊन परत अकोल्यास जाण्याकरितां गाडीत बसले ते थेट भुसावळेस जागे झाले ! अशा त्यांच्या कितीतरी गमतीच्या आख्यायिका आहेत. त्यांचा लवकरच योग्य उपयोग करण्याचा माझा विचार आहे.

मला कथालेखन कितपत साधतें हें पाहण्याचा माझा बऱ्याच दिवसांपासून विचार होता. तो १९१० सालांत कृतीत उतरविला. ' गाणारें यंत्र ' ही माझी पहिली गोष्ट होय. तिचें कथानक बऱ्याच वर्षांपासून माझ्या डोक्यांत घोळत होतें. मी तेल्हाऱ्यास असतां तेथें एक इसम फोनोग्राफ घेऊन आला होता व त्यांतील ' कन्हय्या जरा बन्सी बजा जा रे ' या चिजेनें मला मोहून टाकिलें होतें. त्या चिजेंत विशेष आलापदारी होती असें नाहीं. ती एखाद्या बालकानें किंवा बालिकेनें आपल्या निसर्गकोमल स्वरांनें म्हटलेली एक साधी चीज होती. पण तिच्या श्रवणानें माझ्या सर्व चित्तवृत्ती उचंबळून येऊन ' रम्याणि वीक्ष्य मधुरांश्च निशम्य शब्दान् ' ह्या श्लोकांत वर्णिल्याप्रमाणें माझी स्थिति होई. त्या चिजेची बांगडी यंत्रावर चढविण्यास मी व माझ्या स्नेह्यांनीं यंत्राच्या मालकांस कितीदांतरी सांगितलें, तरी तृप्ति म्हणून होईना ! त्यानंतर एका खेडेगांवीं एका लग्नानिमित्त गेलों असतां तेथेंहि तो इसम आपल्या यंत्रासह आलेला दिसला. त्यास पाहून मला जुना स्नेही भेटल्याप्रमाणें आनंद झाला. पुन्हां मी आपले कान त्या चिजेनें कांठोकांठ भरून घेतले. ते स्वर व ते शब्द माझ्या कानांत व त्या शब्दांतील अर्थ माझ्या अंतःकरणांत माझ्या अंतापर्यंत तरंगत राहतील यांत संशय नाहीं. रूपाच्या काय, स्वराच्या काय, किंवा काव्याच्या काय सौंदर्यांत कितीतरी अद्भुत सामर्थ्य आहे ! मी हल्लीं आयुष्याच्या उतरणीला

लागलों आहे. परंतु ती चीज आठवली की माझ्या अंगांत तारुण्याचा संचार होऊन मी गोकुळांत गोप-गोपींसह श्रीकृष्णाचें मुरलीवादन ऐकत बसलों आहे असा क्षणभर भास होतो. ही चीज माझ्या इतकी आवडीची झाली की मी तिच्या चालीवर 'मतिविकारां'तील प्रमुख प्रवेशांत सरस्वतीच्या तोंडीं एक पद घातलें. 'गाणारें यंत्र' या गोष्टींत त्या यंत्रांतून निघणारें मधुर पदहि अर्थात् त्याच चालीवर आहे. ती माझी पहिलीच गोष्ट असल्यामुळें वठावी तशी मुळीच वठली नाही.

तिच्यापुढील गोष्ट 'पति हाच स्त्रीचा अलंकार' तिच्यापेक्षां बरीच सरस वठली. ती 'मनोरंजना'च्या १९१० च्या दिवाळीच्या अंकांत प्रसिद्ध झाली. ती गणपतराव भागवतांना विशेष आवडल्याबद्दल त्यांचें मला पत्र आलें. त्यांचा स्वभाव अत्यंत संकोची असून ते अत्यंत मितभाषणी असत. ते आपल्या मनांतील भाव फारच विरल प्रसंगीं प्रगट करून दाखवीत. त्यांच्यासारख्या विद्याव्यासंगी पुरुषास माझी गोष्ट कलेच्या दृष्टीनें इतकी सरस वाटली की त्यांनीं आपली संकोची वृत्ति बाजूला ठेवून आपलें मत मला कळविलें हें पाहून मला साहजिकच फार समाधान वाटलें व पुढील गोष्ट लिहिण्यास प्रोत्साहन आलें.

पुढील गोष्ट 'संपादिका' ही 'मनोरंजना'च्या १९११ च्या डिसेंबरच्या अंकांत प्रसिद्ध झाली. ही सुचण्यास माझ्या नूतन परिचयाच्या सौ. आनंदीबाई शिर्के यांचें पूर्वचरित्र अंशतः कारण झालें. सबब तें येथें देणें अप्रासंगिक होणार नाही. 'मराठामित्र' मासिकांत सन १९१० च्या सुमारास 'कुमारी आनंदी' या नांवाखाली कांहीं सरस व चटकदार गोष्टी येत असत. त्यांचा लेखक पुरुषच असावा असा मला संशय येऊन मी त्याबद्दल त्या मासिकाचे संपादक गोपाळ दाजीबा दळवी यांजकडे शोध केला. त्यांच्या सांगण्यांत आलें की त्या गोष्टी एका अविवाहित मुलीकडून लिहिण्यांत येत असतात; पहिल्या-पहिल्या गोष्टींत तर निर-निराळे प्यारेहि पाडलेले नसत; पण वाक्यांचे निर-निराळे प्यारे पाडणें इष्ट असतें असें संपादकांकडून लेखिकेस कळल्यावर तिनें पुढील गोष्टींत प्रत्येक वाक्याचा एक-एक प्यारा करून ठेविला. याप्रमाणें लेखिकेकडून अनभ्यस्तपणामुळें जरी कांहीं किरकोळ चुका होत

तरी कथालेखनकलेच्या मुख्य अंगाचें तिला लहानपणीच बाळकडू मिळाल्या-
सारखें दिसत होतें. मुलीचे आईबाप सुशिक्षित नसल्यामुळें तिला तिजप्रमाणें
हुशार व विद्याव्यासंगी पति मिळेल का याबद्दल गोपाळरावांस काळजीच
होती. त्यांचे दुय्यम संपादक शिवराम सखाराम शिर्के हे होते. ते स्वतः
बऱ्यापैकी कवि असून 'काव्यानंद' या सहीनें आपल्या कविता 'मराठा-
मित्रांत' प्रसिद्ध करीत असत. त्यांनीं आनंदीची तीव्र बुद्धि व तरतरी
पाहून आपल्या एका बंधूस तिला शिकवावयास ठेविलें; व पुढें ते स्वतःच
तिला शिकवूं लागले. उभयतां सदृश विचारांचीं व अभिरुचीचीं असल्यामुळें
त्यांचें परस्परांवर प्रेम जडलें यांत नवल नाही. परंतु त्यांच्या विवाहास
बरींच विघ्नें होती. शिर्के उच्च घराण्यांतील असून आनंदी त्या मानानें कमी
प्रतीच्या घराण्यांतील होती. या प्रकारचा मिश्रविवाह मराठा समाजांत
त्यापूर्वी क्वचित्च झालेला होता. शिवाय शिक्यांच्या वडिलांनीं मुलाकरितां
जबर हुंड्याची मागणी केली. वडिलांची संमति अशा भारी शर्तींवर कां
होईना, मिळत आहे हें पाहून शिक्यांनीं त्या शर्तींस आपली मान्यता
दिली. तें पाहून आनंदीस सुशिक्षित पुरुषांच्या मानभावीपणाची मनस्वी चीड
आली. अखेरीस एकदांचा उभयतांचा विवाह ठरला, व सुमुहूर्तावर पारहि
पडला. आनंदीबाईचे वडील शिंदे यांच्या सहीची कुंकुमपत्रिका व आनंदीच्या
हातचें एक लहान पत्र हीं लग्नाच्या आदल्या दिवशीं माझ्या हातीं आलीं.
“आपणांस माझ्या लग्नाबद्दल काळजी लागली असल्याचें दळवी यांच्या-
कडून कळलें होतें. पण आपल्या परिचयाचे 'काव्यानंद' हे माझे पति
होणार व माझ्या शिक्षणांत यापुढें व्यत्यय येण्याची भीति नाही, हें पाहून
आपणांस समाधान वाटेल.”—असा त्या पत्राचा आशय होता. मीं ताबड-
तोब तिच्या नांवें शुभचिंतनपर व आशीर्वादात्मक पत्र पाठविलें. यानंतर
कांहीं दिवसांनीं सौ. आनंदीबाई शिक्यांशीं व त्यांच्या पतीशीं माझी
प्रत्यक्ष ओळख झाली. आनंदीबाईपेक्षां अधिक मर्यादशील व सुविनीत व्ही
माझ्या अज्ञपर्यंत पाहण्यांत आलेली नाही असें मीं विधान केल्यास मज-
वर अतिशयोक्तीचा आरोप येण्याची मुळीच भीति नाही असें त्यांच्या
परिचयाचा प्रत्येक मनुष्य सांगूं शकेल. त्यांचा परिचय झाल्यानंतर कांहीं

दिवसांनी त्यांनी लम्बापूर्वी लिहिलेली रोजनिशी माझ्या पाहण्यांत आली. तिच्यांत त्यांनी आपल्या मनांतील भाव अत्यंत मार्मिक रीतीने चित्रित केलेले पाहून मला फार विस्मय वाटला. रोजनिशीच्या शेवटच्या पानावर लमाच्या ऐनवेळीं हातीं पडलेल्या माझ्या आशीर्वादात्मक पत्राचा उल्लेख पाहून तर विशेष आनंद वाटला, व 'सौभद्रा'च्या शेवटीं सुभद्रार्जुनांस आशीर्वाद देण्याकरितां प्रवेश करणाऱ्या गर्गमुनींशीं त्या पत्राचें साम्य दिसून येऊन कौतुक वाटलें. यानंतर आनंदीबाईच्या कांहीं सरस गोष्टी 'मनोरंजनां'तून प्रसिद्ध झाल्या. त्यांपैकीं एक इतकी हृदयद्रावक होती कीं माझे चुलते वामनराव कोल्हटकर ती वाचतां-वाचतां अत्यंत सदगदित होऊन मुद्दाम माडीवरून उतरून साश्रुनयनांनीं मला त्या पुस्तकांतील हृदय-द्रावक भाग दाखविण्याकरितां मजपाशीं आले. त्यांनीं कर्त्रीशीं परिचय करून घेण्याची इच्छा प्रदर्शित केल्यावरून पुढें योग्य संधि येतांच मीं त्या तरुण जोडप्याची व त्यांची गांठ घालून दिली. करुणरसाचा अत्यंत सरस भाषेत परिपोष करण्याच्या कामीं आनंदीबाईंचा हातखंडा आहे. ईश्वर या जोडप्यास दीर्घायु करो !

यापुढील माझी गोष्ट 'गरीब बिचारें पाडस' 'मनोरंजना'च्या १९१२ च्या दिवाळीच्या अंकांत प्रसिद्ध झाली. ती मांसाशनाच्या खंडनार्थ लिहिली होती. ही गोष्ट अनेक वाचकांस बरीच आवडली असून ती माझ्या सर्व गोष्टींत अत्यंत परिणामकारक आहे. ही गोष्ट लिहीपर्यंत मीं मांसाहारास शिबलो नव्हतो, यामुळें त्यावेळीं मला त्याबद्दल फार शिसारी वाटत होती. त्यानंतर १९१४ सालचे जुलई महिन्यांत माझ्या तोंडास अर्धांगवायूचा विकार झाला. त्यानंतर कांहींसें शक्ति येण्याकरितां व कांहीं स्नेह्यांच्या आग्रहा-वरून मला मांसाहारानें अनेकदां सेवन करावें लागलें. तथापि त्याबद्दल पूर्वी वाटत असे तशी व जवळ-जवळ तितकीच खंत मला हल्लीं वाटत असते. मांसाहारी लोकांना तो शाकाहारापेक्षां अधिक कां आवडावा याचें मला अजून गूढ आहे. पुढें-मागें बंधूसह युरोपचा प्रवास करण्याचा हेतु अमलांत आल्यास माझें पूर्वीप्रमाणें शाकाहारावाचून अन्नच राहिल असें मात्र नाही.

जगांतील कोणत्याहि वस्तूचें व्यसन जडवून घेणें व तिच्या आहारीं जाणें हें कोणत्याहि दृष्टीनें इष्ट नाही असें मला वाटतें. मात्र तिचें ज्ञान करून घेतांना दुसऱ्या कोणत्याहि व्यक्तीच्या हक्कास बाध न येईल याबद्दल खबरदारी घेणें जरूर आहे. ज्ञानप्राप्तीच्या हेतूनें योग्य मर्यादेच्या आंत वस्तूचा उपभोग घेतल्यास त्यांत अयोग्य असें कांहींच नाही. मद्यसेवना-संबंधानेंहि माझे हेंच मत आहे. तेल्लहारा येशें असतांना एकदां मला निद्रानाशाचा विकार जडला होता. त्याजपासून मुक्त होण्याकरितां मी इतर उपायांबरोबर ब्रॅंडीचें सेवन केलें. त्यापूर्वीं मी जरी कधीहि जाणून-बुजून मद्य घेतलें नव्हतें तरी त्या वेळीं मद्याची रुचि मला अगदीं नवीन अशी वाटली नाही. कदाचित् डॉक्टर लोक औषधांतून जो मद्यार्क देतात त्याची चव ब्रॅंडीसारखी असल्यामुळेच मला ब्रॅंडीत अपूर्वता वाटली नसावी. यानंतर मी मद्याच्या इतर प्रकारांची चव पाहण्याकरितां प्रत्येकाचें चमचा-चमचा दोन-दोन चमचे सेवन केलें आहे. एकदां तर मद्यानें येणाऱ्या अमलाचें स्वरूप कसें असतें हें पाहण्याकरितां मी विहस्की बऱ्याच मोठ्या प्रमाणांत घेतली. तथापि अजून मला मद्याचें व्यसन जडलें नाही, व पुढेंहि जडण्याचा संभव नाही. त्याची चव इतकी वाईट असते कीं मी तें सेवन करीत असतां मला पुष्कळदां ओकारी आली आहे. भांगेची चव मला फार प्रिय आहे. मी तिचें प्रथम सेवन 'मूकनायक' लिहितांना केलें. त्यानंतर मी तिचें बरेंच वेळां सेवन केलें. पण त्यानें कांहीं काळ व कधीं-कधीं तर बराच काळ स्मृतिनाश होतो व त्याचें वारंवार सेवन करीत गेल्यास बुद्धिभ्रंशहि होण्याचा संभव आहे असें दिसून आल्यावर मी अलिकडे तिचें सेवन वर्ज्य केलें आहे. तंबाखू खाण्याचें किंवा ओढण्याचें मला मुळींच व्यसन नाही. अनुभव घेण्याकरितां मी तिचें एक-दोनदां सेवन व पान केलें असेल तेवढेंच काय तें. चहा मी रोज सकाळ-संध्याकाळ घेतों खरा; पण त्याचें मला व्यसन नाही. मी तो मध्यंतरीं चार वर्षे अजीबात सोडून दिला होता. विड्याचें किंवा सुपारीचें मला व्यसन नाही व मी तीं विशेष कारणाशिवाय खातहि नाही. याप्रमाणें मी जरी अनेक उपभोग्य वस्तूचें सेवन केलें आहे तरी कोणत्याहि वस्तूचें व्यसन जडवून घेतलें नाही.

माझे स्नेही गोपाळ वामन बापट यांनी 'रंगभूमि' मासिकांतून 'उत्तर-रामचरित' 'शाकुंतल' व 'मृच्छकटिक' या नाटकांवर नवीन तऱ्हेच्या सुंदर टीका प्रसिद्ध केल्या होत्या, व त्यांचें एक स्वतंत्र पुस्तकहि त्या मासिकाचे संपादक शंकरराव मुजुमदार यांनी काढिलें. त्यास बापटांच्या इच्छेवरून मी एक लहानशी प्रस्तावना लिहिली. ती त्या मासिकांत १९०९ च्या सुमारास प्रसिद्ध झाली. बापटांचा 'नाटकविषयक व्यापक विचार' या नांवाचा एक निबंधहि त्या मासिकांत प्रसिद्ध झाला होता, त्यासहि मी एक प्रस्तावना लिहिली. ती १९१० सालीं त्या मासिकांत छापून आली.

यानंतर माझे स्नेही नरसोपंत केळकर यांची भावजय व त्यांचे बंधु माधवराव केळकर यांची पत्नी सौ. गिरिजाबाई केळकर यांनी 'पुरुषांचें बंड' नांवाचें नाटक लिहून तें मला नाशिक मुक्कामी १९१३ सालचे जून महिन्यांत वाचून दाखविलें. नाटक फारच थोड्या अवकाशांत म्हणजे पंधरा दिवसांतच लिहून काढिलें होतें व तें बाईंचें पहिलेंच नाटक होतें या गोष्टी लक्ष्यांत घेतल्यास तें खरोखरीच चांगलें साधलें होतें. बाईंच्या अंगीं शीघ्रवक्तृत्वाची जशी शक्ति आहे तशी शीघ्रलेखनाचीहि आहे. परंतु त्यांच्या बोलण्यांत काय किंवा लिहिण्यांत काय जितकी खुबी असावी तितकी नसते. नाटकवाचनानंतर थोड्याच महिन्यांत त्यांजकडून मजकडे नाटकास प्रस्तावना लिहिण्याबद्दल विनंतिपत्र आलें. मला फुरसद नसल्याचें मी त्यांस कळविलें. पण फुरसद होईपर्यंत वाट पाहण्याची तयारी दिसल्यावर मला प्रस्तावना लिहावी लागली. नाटक लवकरच प्रसिद्ध झालें, व त्यावर बऱ्याच प्रतिकूल टीका झाल्या. त्यांचे शितोडे अर्थात्च प्रस्तावनालेखकावरहि उडाले. प्रस्तावना बऱ्याच जणांस आवडल्यासारखी दिसली. वासुदेवशास्त्री खरे यांनी थट्टेंने नाटकास दहाच्या आंकड्याची उपमा देऊन प्रस्तावनेची एक व नाटकाची शून्यतुल्य किंमत ठरविली. या नाटकाचे 'भारत नाटक मंडळी'कडून कांहीं प्रयोगहि झाले. पण ते विशेष यशस्वी झाले नाहींत. कुलस्त्रीचें रंगभूमीवर आलेलें पहिलें नाटक या दृष्टीनें तरी त्याजबद्दल टीकाकारांनीं अधिक दाक्षिण्य दाखवावयास

पाहिजे होतें असें मला वाटतें. सौ. गिरजाबाईंचें मन फारसें नाजूक नसल्या-मुळें त्यांनीं टीकांच्या भडिमारांनें नाउमेद न होतां लवकरच 'वर-परीक्षा' नांवाचें सावित्रीकथेच्या आधारें एक नवीन नाटक लिहिलें व तें मला दाखविण्याकरितां त्या मुद्दाम खामगांवास पतीसह आल्या होत्या. पण तें अजून प्रसिद्ध झालें नाहीं.

वर—“कुलस्त्रीचें रंगभूमीवर आलेलें नाटक”—असें लिहिण्याचें कारण असें कीं त्यापूर्वीं हिराबाई पेडणेकरांचें 'दामिनी' नाटक प्रसिद्ध होऊन रंगभूमीवरहि आलें होतें. त्यास मीं सूचनाद्वारां बरीच मदत केलेली असल्या-मुळें तें मला अर्पण करण्याचा बाईंचा विचार होता. पण तसें केल्यास टीकाकारांच्या हातीं एक नवें शस्त्रच तयार करून दिल्यासारखें होईल असें माझ्या चुलत्यांचें मत पडल्यामुळें मीं त्या गोष्टीला मान्यता दिली नाहीं.

यानंतर मीं ज्या पुस्तकास प्रस्तावना लिहिली तें 'नाटक्याचे तारे' हें होय. त्याचे कर्ते काशीनाथ नारायण पटवर्धन हे तेलहारा येथील 'इंग्रजी-मराठी शाळे'वर मुख्य अध्यापक म्हणून बदलून आले असतां माझा व त्यांचा प्रथम परिचय झाला. त्यावेळीं माझा 'गणेशचतुर्थी' हा लेख नुकताच प्रसिद्ध झाला होता. पटवर्धन यांस ही विनोदी लेखन-पद्धति त्यावेळीं विशेष आवडली नाहीं. पण पुढें-पुढें ती त्यांस आवडा-वयाला लागून ते त्या धर्तीवर लेख लिहूंहि लागले. ते प्रत्येक लेख बहुधा मला दाखवीत, व माझ्या सूचना ऐकून घेऊन व त्या अमलांत आणून पुनः तो मला दाखवीत. याप्रमाणें लेख निर्दोष व सफाईदार करण्याकरितां ते तो अनेकदां लिहून काढीत. या कामीं त्यांची मनःप्रवृत्ति खऱ्या कारागिरास शोभण्यासारखी असे. त्यांनीं पुणें येथें शिकत असतां 'हॅम्लेट' नाटकाच्या इंग्रजी प्रयोगांत ऑफिलियेची भूमिका घेतली असून त्यावेळीं त्यांनीं नाट्यसंबंधीं बरेंच ज्ञान संपादन केलें होतें. चित्रकलेंतहि त्यांची चांगली गति असे. त्यांनीं स्वतः स्कॉटच्या 'Talisman' या कादंबरीच्या आधारें 'संग्रामसिंह' नांवाचें नाटक लिहिलें असून बाबाजी दौलतराव राण्यांच्या जाहिरातीवरून बक्षिसाकरितां पाठविलें होतें, व तें त्यांच्या पसंतीसहि उतरलें हातें. राणे यांनीं त्यांत जे फेरफार सुचविले

होते ते पटवर्धनांनी अमलांत आणूनहि राण्यांकडून बक्षिसाची रक्कम देण्याच्या कामीं दिरंगाई होऊं लागली. तेव्हां पटवर्धन त्रासून गेले व त्यांनी त्यासंबंधानें राण्यांस अपमानकारक वाटणारा मजकूर 'केसरी'त पत्रद्वारां प्रसिद्ध केला. त्यावर राण्यांनी पटवर्धनांवर फौजदारी खटला सुरू केला. त्याचा पटवर्धनांनीं दिलगिरी प्रदर्शित केल्यावरून नरसोपंत केळकरांच्या मध्यस्थीनें आपसांत समज झाला. याप्रमाणें पटवर्धनांस नट, नाटकें, नाटककार, नाटक-कंपन्या व त्यांचे मालक यांचा प्रत्यक्ष अनुभव बराच आला होता, व त्याचा त्यांनीं 'नाटक्याचे तारे' ही लेखमाला लिहितांना यथास्थित उपयोग करून घेतला. त्यांनीं एका लेखांत राण्यांचें वर्णन 'दौलतजादा' ('शाहजादा' या शब्दाच्या धर्तीवर (या शब्दानें करून त्याजवर चांगलाच सूड उगविला. 'शाहुनगरवासी मंडळी'तील प्रसिद्ध नट गणपतराव जोशी, अनंत वामन बर्वे इत्यादि नाट्यसृष्टीतील प्रसिद्ध व्यक्तींवरहि त्यांनीं मनमुराद टीका केली. मी अशा व्यक्तिविषयक टीकेस नेहमीं प्रतिकूल असें. परंतु ही गोष्ट माहित नसल्यामुळें व माझा त्या लेखमालेशीं असलेला संबंध जाहीर झालेला असल्यामुळें टीकाविषयीभूत गृहस्थांचा मजवर फार रोष झाला. पटवर्धन टीका करितांना मित्र व शत्रू यांजमध्ये मुळींच पंक्तिप्रपंच करित नसत. त्यांनीं माझ्या दोषांवरहि प्रसंगोपात्त प्रहार केले आहेत. अण्णासाहेब किलोस्कर यांच्या मुजुमदारकृत चरित्रावर मी 'विविधज्ञानविस्तारांत जी टीका केली होती तिच्या कांहीं भागांची चेष्टा करण्यास त्यांनीं कमी केलें नाहीं. दत्तोपंत हल्ल्याळकरांची नाटक-मंडळी एकदां नाशकास असतां मी त्या मंडळीचा 'वीरतनया'चा प्रयोग पाहण्यास व त्यासंबंधानें सूचना करण्यास तेथें गेलों होतो; माझें आदरातिथ्य चांगलें झाल्यास मी दोषांकडे कानाडोळा करितों ही माझ्या स्वभावांतील गोम माहित असल्यामुळें म्हणा किंवा इतर कारणांमुळें म्हणा दत्तोपंतांनीं त्या दिवशीं भोजनास सर्व पंक्तीकरितां चांदीच्या ताट-वाट्या ठेविल्या होत्या; त्यापासून माझें मन त्यांच्या दिलदारपणाविषयीं बरेंच अनुकूल झालें. या गोष्टीची पटवर्धनांनीं थट्टा केली आहे. माझ्या इतरहि कांहीं हास्यास्पद गोष्टींची त्यांच्या लेखमालेंत थट्टा केलेली माझ्याशीं

दाट परिचय असलेल्या वाचकांस आढळून येईल. असो. मी तेव्हाच्याहून खामगांवास गेल्यावरसुद्धां पटवर्धन आपले लेख दाखविण्यास मजकडे येत असत. पुढें लवकरच ते खामगांवास नायब तहसिलदार होऊन आले; व आमचा पुन्हां निकट संबंध घडून आला. पण तो फार दिवस टिकला नाही. पटवर्धन १९०८ च्या सुमारास खामगांव येथें प्लेगला बळी पडले. त्यानंतर मित्रांनी त्यांची लेखमाला १९१४ सालीं स्वतंत्र पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध केली तेव्हां मीं त्यांच्या व गुर्जरांच्या विनंतीवरून व पटवर्धनांचा व माझा पूर्वसंबंध लक्षांत आणून तिला एक लहान प्रस्तावना लिहिली. तिच्यांत मीं मालाकाराच्या गुणदोषांचें यथामति विवेचन केलें आहे.

१९१५ सालीं माझे स्नेही अप्पाजी धुंडिराव मुरतले ऊर्फ सुमंत कवि यांनीं आपली 'विरहगीति' प्रसिद्ध केली. प्रसिद्धीपूर्वीं त्यांनीं तिला प्रस्तावना लिहिण्याची मला विनंति केली. यापूर्वीं त्यांच्या काव्यांचे दोन खंड प्रसिद्ध झाले असून त्यांस गोविंदराव कानिटकर व विष्णु मोरेश्वर महाजनि यांनीं प्रस्तावना लिहिल्या होत्या. सबब मला त्यांची विनंति मान्य करण्यांत अनुचित असें कांहीं वाटलें नाही. मीं आपल्या प्रस्तावनेंत माझ्या नेहमींच्या वहिवाटीस अनुसरून आधुनिक कवींची तरफदारी केली होती, व ती त्यांस रुचेल अशी आशा होती. परंतु त्या प्रस्तावनेनें त्यांचें समाधान होण्याचें बाजूस राहून सुमंतकविबद्दलच्या माझ्या प्रशंसोद्गारांनीं त्यांस राग मात्र सपाटून आला. माझ्या लेखणीतून उतरलेल्या प्रशंसोद्गारांपेक्षां छापील प्रतींतील प्रशंसोद्गार जरा भारी स्वरूपाचे असावे असा माझा तर्क आहे. प्रस्तावनेचीं प्रुफें मजकडे पाठविण्याची मीं सुमंतांस विनंति केली असतां त्यांनीं—“छापखाना लहान असल्यामुळें प्रुफें पाठविल्यास फार अडचण होईल. मी स्वतः प्रुफें आपल्या लेखाबरहुकूम तपाशीत आहे.”—अशा अर्थाचें उत्तर पाठविलें, त्याचा प्रस्तावनेंतील कांहीं भारी विशेषणांशीं मेळ घातला असतां माझा तर्क खरा ठरण्याचा बराच संभव आहे यांत संशय राहणार नाही. कसेंहि असलें तरी मीं त्यावेळीं आतां यापुढें सुमंतांकडून आपणाकडे प्रस्तावनेची मागणी होण्याचा संभव नाही या विचारानें आपलें समाधान करून घेतलें. सुमंतांचा स्वभाव ज्यांना परिचित आहे त्यांना मला

वाटलेल्या समाधानाचें आश्चर्य वाटणार नाही. इतर ग्रंथकारांप्रमाणें त्यांनाहि स्वतःच्या सामर्थ्याबद्दल अभिमान वाटतो यांत नवल नाही. पण त्याबरोबरच इतरांकडून आपला गौरव व्हावा अशी इच्छाहि त्यांच्यांत इतरांपेक्षां पुष्कळपटीनें अधिक उत्कटतेत दिसून येते. मला रोजचे रोज अनेक पत्रांचीं उत्तरे पाठवावीं लागत असल्यामुळें एखाद्याचें पत्र आल्याशिवाय आपण होऊनच त्यास पत्र पाठविण्यास मला बहुधा सवड होत नाही. मात्र आलेल्या पत्राचें उत्तर ताबडतोब पाठविण्याची खबरदारी मी घेत असतो. इतरांप्रमाणें सुमंतांसहि मी आपण होऊन कधीं पत्र पाठवीत नाहीं, याबद्दल त्यांस माझा राग येतो. त्यांची प्रथम पत्नी वारल्यावर तिच्या निधनानें त्यांस झालेलें दुःख 'विरहगीती'च्या द्वारे बाहेर पडलें. त्याबरोबर त्या दुःखाचें अवतारकृत्यहि समाप्त झालें असेल अशी मला त्यावेळीं शंकाहि आली नाही. परंतु त्यानंतर लवकरच सुमंतांचें पत्र आलें, त्यांत त्यांनीं त्यांच्या नूतन विवाहास मदत म्हणून खामगांव येथें वर्गणी गोळा करण्याची मला विनंति केली होती. ती विनंति मीं साफ अमान्य केली हें मुद्दाम सांगण्याचें कारण नाहीं.

पत्नीविरहाचें दुःख काव्यौघाच्या वाटें पूर्णपणें ओसरून द्वितीय-भार्यासमागमांत लुप्तप्राय झाल्याचें माझ्या अनुभवांतील दुसरें उदाहरण माझे स्नेही नारायण केशव बेहेरे यांचें होय. या विलक्षण बुद्धिमान् व उत्साही लेखकाची प्रथम पत्नी त्यास शोभण्यासारखी कवयित्रीच होती. तिच्या निधनानें बेहेऱ्यांस झालेल्या तीव्र दुःखाचें यथातथ्य प्रतिबिंब त्यांच्या 'स्मरणी' या सुंदर काव्यांत पाहावयास सांपडेल. मृत पत्नी जशी बुद्धीनें तरतरीत होती तशी स्वरूपानें व स्वभावानेंहि सुंदर होती हें तें जोडपें खामगांवास एकदां आमच्याकडे आलें असतां अनुभवास आलें होतें अर्थात् पतीच्या दुःखास सीमा राहिली नाही यांत नवल वाटण्यासारखें कांहीं नव्हतें. पण तिच्या निधनास कांहीं महिने जातात न जातात तोंच बेहेऱ्यांच्या नूतन विवाहाची बातमी कानीं आली. पहिल्या पत्नीविषयीचें दुःख अजून अबशिष्ट राहिलें असल्यास त्याचा पूर्णपणें विसर

पाठप्यासारखीच बेहेऱ्यांची दुसरी पत्नीहि मिळाली आहे हें त्यांचें सुदैव होय. ही पत्नीहि बुद्धिमान् असून चांगली लेखिका व सभाधीट वक्त्री आहे. हीं परस्परानुरूप पति-पत्नी चिरकाल संसारसुखाचा अनुभव घेवोत हीच त्यांच्या साऱ्या स्नेहांची इच्छा आहे.

माझ्या प्रस्तावनेचा जाहिरातीप्रमाणें उपयोग होतो हें पाहून अनेकांनीं मजकडे प्रस्तावनांसाठीं मागण्या केल्या. पण मीं त्याच कारणाकरितां त्या आभारपूर्वक नाकारल्या. प्रस्तावनालेखनाचें काम मला मुळींच आवडत नाहीं. त्यांतून पुस्तक भाषांतररूप असल्यास तर त्याला प्रस्तावना लिहिण्यास मला कधींहि उत्साह वाटत नाहीं. नुकतीच सावंतवाडीच्या माजी महाराणीसाहेबांतर्फे त्यांच्या एका भाषांतररूप पुस्तकास प्रस्तावना लिहिण्याबद्दल मला विनंति करण्यांत आली होती; व मीं ती मान्यहि केली होती. परंतु त्याच सुमारास मला खामगांव सोडून जळगांव येथें वकिलीकरितां यावें लागल्यामुळे जळगांव येथील भारी कामाचें निमित्त पुढें करून मला ती आपत्ति टाळतां आली.

‘मनोरंजना’कडून १९१२ सालीं निर-निराळ्या लेखकांकडून जातिभेदावर मते मागविण्यांत आलीं होती, त्यांत माझेहि मत मागविलें होतें. मीं अर्थातच आपलें प्रतिकूल मत पाठवून दिलें. तें त्याच सालीं छापून आलें आहे. त्याचप्रमाणें ‘सुभाषिता’वर ‘चंद्रिकें’त व “नाटकांत स्त्रियांच्या भूमिका स्त्रियांनीं केल्या पाहिजेत काय ? ” या प्रश्नावर ‘रंगभूमी’त माझीं मते अनुक्रमें प्रसिद्ध झालीं आहेत. त्या प्रश्नांस मी होकारार्थीच उत्तर पाठविलें होतें.

१९१२ सालीं ‘विविधज्ञानविस्तारा’नें दिल्लीदरबार निमित्त “इंग्रजसरकारच्या कारकीर्दीत झालेली मित्र-मित्र बाबतींतील प्रगति ” या विषयाच्या मित्र-मित्र अंगांवर अनेक लेखकांचे लेख मागवून प्रसिद्ध केले. त्यांत माझा लेख ‘मराठी कथात्मक वाङ्मय’ या मथळ्याचा असून त्यांत मराठी कादंबऱ्यांचा आमूलाग्र इतिहास दिला होता. तो बऱ्याच जणांस आवडला असावा असें दिसलें. विष्णु मोरेश्वर महाजनींनीं—“ हा लेख लिहिण्यापूर्वी लेखकानें जितके परिश्रम केले तितके प्रत्येक लेखकानें लेख लिहिण्यापूर्वी केले पाहिजेत ”—अशा अर्थाचे मुंबईच्या ‘हिंदु युनियन क्लब’मध्ये उद्गार

काढिले. त्यानंतर मी त्यांस भेटावयास गेलों असतां त्यांनीं मजपाशीं हि आपलें अनुकूल मत प्रदर्शित केलें.

या निबंधाचा एक परिणाम असा झाला कीं मजकडे तोंपर्यंत बहुधा नाटकेच अभिप्रायाकरितां व सूचनांकरितां येत असत; त्यांच्या जोडीला आतां प्रकाशित व अप्रकाशित अशा अनेक कादंबऱ्याहि येऊं लागल्या. एखादी-दुसरी कादंबरी आली नाही असा एक महिनाहि जाईनासा झाला. अशा पुस्तकांवर मते किंवा सूचना कळविण्यापूर्वी मला तीं अत्यंत काळजी-पूर्वक वाचून हस्तलिखित किंवा छापील प्रतींतील पृष्ठांच्या कोऱ्या भागावर सिसपेन्सिलीनें बरेंच लिहावें लागे व त्यामुळे फार दगदग पडे. याप्रमाणें गेलेल्या अभिप्रायांतील गुणवर्णनपर भागच तेवढा लेखकाकडून छापविण्यांत येई. यामुळे सामान्य पुस्तकांचीहि अवास्तव प्रशंसा केल्याचा आरोप मजवर येई. माझे अनेक अभिप्राय 'सरसवाढ्यरत्नमाले'च्या अनेक पुस्तकांतील जाहिरातींच्या पृष्ठांवर अशा विकृत स्वरूपांत आलेले आढळतील. मी पुस्तकां-वरील आपलें खरें मत कधींहि देत नसून अनुकूल मतच देत असतो असा जो पूर्वीपासून नाटक-मंडळ्यांत व संपादकांमध्ये माझा लौकिक होता त्यांत अशा अभिप्रायांनीं भर पडली. त्यांस दाखविण्याकरितां मजपाशीं कोणी क्षिफारसपत्र मागितल्यास माझी त्यांजपाशीं अगदीं नापत झाली आहे अशी सबब मला सांपडल्यामुळे माझी त्यांनै एक सोयहि झाली.

एकदां कारखानीस भेटले असतां त्यांनीं—“‘प्रेमशोधन’ नाटक आम्हांस देण्याचें कबूल केलें असतां तें 'किलोस्कर मंडळी'स देण्यांत आलें”—अशी तक्रार केली. तुमच्याकडून त्याबद्दल निश्चयात्मक मागणी आलेली नसल्या-मुळे तसें झालें असें मीं त्यांस सरळ उत्तर दिलें. त्या भेटींत मीं 'महाराष्ट्र मंडळी'करितां एक गद्य नाटक लिहिण्याचें कबूल केलें. यानंतर यशवंतराव टिपणीस यांनीं त्या मंडळींतून फुटून 'भारत नाटक मंडळी' काढिली. जुन्या गद्य नाटकांच्या प्रयोगाची त्यांस परवानगी नसल्यामुळे नवीं नाटके मिळविणें त्यांस आवश्यक झालें. त्यांच्या विनंतीवरून मीं १९१२ च्या नाताळांत एक गद्य नाटक लिहिण्याचें कबूल केलें. मात्र त्याच्या प्रयोगाचा अव्यभिचारी अधिकार त्यांस देतां येणार नाही असेंहि मीं त्यांस त्याच वेळीं

बजाविलें. असा अधिकार देणें मला मुळींच पसंत नव्हतें, व माझी तशी वहिवाटहि नव्हती. शिवाय 'महाराष्ट्र मंडळी'स गद्य नाटक देण्यास मी बांधलेला असल्यामुळेंहि प्रयोगाचा हक्क एकट्या 'भारत मंडळी'स देण्यास मी मोकळा नव्हतां.

नाताळाच्या १५-२० दिवस पूर्वी यशवंतराव टिपनिसांचे व माझे तरुण स्नेही पुरुषोत्तम रामचंद्र लेले टिपनिसांतर्फे मला नाटकाची निकड लावण्याकरितां खामगांव येथें आले. लेले हे माझ्या नाटकांचे अत्यंत अभिमानी असून त्यांनीं 'प्रेमशोधन' नाटकावर 'रंगभूमि'मासिकांत एक अनुकूल टीकाहि केली होती. ते खामगांवास आले त्याच्या पूर्वीपासून मला बारीक ताप येत असून खोकल्याची ढांसहि सुरू झाली होती. अशा स्थितीत नाटक मजकडून कसें पार पडेल याची मला काळजीच होती. परंतु कबूल केल्याप्रमाणें नाताळांत नाटक लिहून पुरें करावयाचें हा कृतसंकल्प होता.

पूर्वीच्या कांहीं नाटकांच्या लेखनाचे वेळीं अनुकूल शकुन झालेले असल्यामुळें या वेळेसहि शुभशकुन होतात कीं काय याची मी वाट पाहत बसलों. परंतु एकहि शुभशकुन प्रत्ययाला येईना. उलट बारीक ताप व खोकला दिवसेंदिवस वाढत्या प्रमाणावर दिसूं लागले. कसेंहि असलें तरी मी आपलें वचन पार पाडणारच असें मीं लेल्यांस निश्चयपूर्वक सांगितलें. मुंबईस जाण्याचा दिवस उजाडला, तरी शकुन नाही. संध्याकाळीं जेवण घाई-घाईनें उरकून आम्ही स्टेशनावर जाण्याकरितां निघालों, - तोंच बरेच दिवसांपासून मी ज्या शकुनाची वाट पाहत होतो तो घडून आला. मला एकाएकीं हलकें झाल्यासारखें वाटून अंगांत विलक्षण उत्साह संचरूं लागल्याचा भास झाला. रस्त्यानें चालतांना मी हवेवर तरंगत आहे कीं काय असें वाटावयास लागलें. ताप नाहीसा झाला, व क्षणोक्षणीं उचंबळूं पाहणारी खोकल्याची ढांस बंद झाली. यापूर्वीं मला जे चमत्कार दिसले होते त्यांची काकतालीयन्यायाच्या आधारानें उपपत्ति लावितां आली असती. पण हा चमत्कार अलौकिक या सदराखालीं पडण्यासारखा होता. मीं ताबडतोब लेल्यांस शकुन मिळाल्याचें सांगितलें. व म्हटलें - "हा चमत्कार तुम्हांस उद्यां सांगितल्यास तुमचा मजवर विश्वास

बसणार नाही, म्हणून मी तो आतांच सांगत आहे. आज रात्री मला खोकल्याची ढांस येते कां हें तुम्हीं लक्ष्यपूर्वक पाहा. आल्यास हा सारा माझ्या श्रद्धाकूपणाचा खेळ आहे असें बिनदिकत म्हणा. ” चमत्काराची गोष्ट ही की मुंबईस पोहोचपर्यंत मला खोकल्याची ढांस एकदांछुद्धां आली नाही व सारी रात्र विलक्षण उत्साहाचा व आनंदाचा अनुभव येत होता.

मी स्वतः इतका श्रद्धाकू असतां देवभोळेपणाची मनस्वी थट्टा करीत आलों आहे याचें कारण हेंच की मला या खेपेस दिसून आलेल्या चमत्कारासारखा चमत्कार क्वचित्च प्रत्ययाला येतो. व्यवहारांत श्रद्धाकूवृत्ति ठेविल्यास तिचा कार्यसाधु लोकांकडून फायदा घेण्यांत येतो. सबब प्रत्येकानें व्यवहारांत वागतांना वृत्ति संशयीच ठेविली पाहिजे. चमत्कारांची अपवादांत गणना करून भक्कम पुरावा समोर आल्याशिवाय त्यांजवर विश्वास ठेवतां कामा नये. शिवाय या चमत्कारांच्या मुळाशीं बहुधा आपणांस अजून अज्ञात असलेले नैसर्गिक नियमच असतात. अजून भौतिकशास्त्रास मनाच्या मनोधर्माचें व सामर्थ्याचें ज्ञान झालें नाही. तें होत जाईल तसतसें चमत्कारांचें क्षेत्र संकुचित होत जाईल यांत शंका नाही. तत्त्वज्ञान व व्यवहार यांत वर लिहिल्याप्रमाणें दुहेरी दृष्टि ठेवणें नेहमीं इष्ट असतें. प्रयत्न चालू असेपर्यंत प्रयत्नवादी व तो फसल्यास दैववादी अशी वृत्ति मी ठेवीत असतो याचेंहि रहस्य अशाच प्रकारचें आहे. त्यानें प्रयत्न नेटाचा होऊन त्याच्या विफलतेनें उद्विग्नताहि वाटत नाही.

मुंबईस गेल्यावर एक दिवस विश्रांति घेतली. त्या दिवशीं तिसऱ्या प्रहरीं टिपनिसांच्या ‘ मत्स्यगंधा ’ नाटकाचा प्रयोग होता, तो पाहण्यास गेलों. प्रयोग इतका चांगला वठला कीं माझ्या नव्या नाटकाच्या चांगुलपणाबद्दल मन साशंक झालें. शिवाय त्याच दिवसापासून मला पुन्हां बारीक ताप व खोकला सुरू झाला होता. पण निघतांना घडलेल्या साक्षात्कारामुळे नाताळांत नाटक पूर्ण होणार याबद्दल मला शंका वाटत नव्हती. लेल्यांनीं माझ्याकरितां अमृतलाल ठक्कर यांच्या बिन्हाडांत (त्याच बिन्हाडांत लेलेहि राहत असत) एका खोलीची व्यवस्था केली

होती. तिच्यांत मोरी नळ वगैरे सोई होत्या. नाटकलेखनाच्या दिवसांत मी बाजारांतील पाव, लोणी, मोरंबा (जॅम्) हें साहित्य व अमृतलालचें बंधु नारायणजी यांजकडील आमटी इतक्याच अन्नावर गुजारा करण्याचें ठरविलें. ढांशीकरितां खोकल्याच्या गोळ्यांची (Cough lozenges) एक बाटली समोर ठेविली. याप्रमाणें तयारी करून २५-१२-१२ रोजी मी 'वधूपरीक्षा' नाटक लिहावयास बसलों.

पहिल्याच दिवशीं कुणबी भाषेबद्दल एक जबरदस्त अडचण उपस्थित झाली. मी 'नाटकांतील कुणबी भाषा' या विषयावर निबंध लिहिण्याकरितां कांहीं वर्षांपूर्वी टिपणें तयार केलीं असून तीं मुंबईस नेण्याचें ठरविलें होतें. पण निघण्याच्या गडबडींत ती खामगांवास राहून गेलीं होती. त्या टिपणांची प्रयागपंडित खंडेराव कोतवाल यांच्या प्रवेशाच्या सुरवातीस आठवण झाली; व तीं टिपणें खामगांवास राहिलीं हें लक्षांत येतांच पोटांत धस्स झालें. पण लागलींच शकुनाचा विचार येऊन टिपणांतील माहितीच्या पुसट आठवणीवरच काम रेंटण्याचा संकल्प केला. पहिले चार दिवस अंगांत बारीक ताप होताच. संध्याकाळीं स्नेही मंडळी भेटावयास येत तेव्हां त्यांच्यासह गप्पा-गोष्टी करण्याकरितां आमच्या ठिकाणाच्या वरच्या भव्य गच्चीवर एखादा तास बसत होतो, त्यामुळें ताप वाढत असे. हा अनुभव आल्यापासून मी गच्चीवरची बैठक अजीबात वर्ज्य केली. पांचव्या दिवशीं ताप बंद झाला; पण खोकला अखेरपर्यंत चालूच होता. त्यावर तात्पुरता इलाज म्हणून मी मधून-मधून बाटलींतील गोळ्या घेत असें.

३१ व्या तारखेस चार अंक पूर्ण होऊन पांचव्या अंकाचाहि कांहीं भाग लिहून पूर्ण झाला. तोंपर्यंत मी चित्तक्षोभाच्या भीतीनें एकदांहि घराबाहेर पडलों नव्हतों. पण आतां चित्तविक्षेप झाला तरी फारसें नुकसान होण्यासारखें नाही असें वाटून कंटाळलेलें मन रिझविण्याच्या उद्देशानें मी फिरावयास निघालों. समुद्रकिनार्यानें सपाट्यानें सहल करून 'भारत नाटक मंडळी'च्या बिन्हाडीं गेलों व उदयीक दोनप्रहरीं नाटक संपूर्ण होणार असें त्यांस कळविलें. दुसरे दिवशीं दुपारीं एक वाजतां नाटकाचा शेवटचा प्रवेश

लिहिणें चालू असतांना दाराबाहेर गोंगाट ऐकू आल्यामुळें बाहेर येऊन पाहतों तों यशवंतराव टिपनीस व त्यांच्या मंडळीमधील प्रधान, पोतनीस वगैरे कांहीं प्रमुख नट लेल्यांच्या बरोबर बोलत असलेले दिसले. नाटक अर्ध्या तासांतच पुरें होईल असें त्यांस सांगून मी पुन्हां लिहिण्यास बसलों व शेवटचा प्रवेश लवकरच संपविला.

त्यानंतर खोलीबाहेर येऊन कांहीं वेळ मंडळीशीं बोलण्यांत घालविला व मंडळीच्या आप्रहावरून नाटक वाचण्यास सुरवात केली. वाचनास नाटक-मंडळीतील इसमांशिवाय गुर्जर हेहि हजर होते. नाटकलेखन चालू असतांना संध्याकाळशिवाय इतर वेळीं भेटण्याची लेल्यांनीं माझ्या स्नेहांससुद्धां मनाई केली होती. गडकरी तर पहिल्या भेटीनंतर माझ्या बिऱ्हाडाकडे फिरकलेहि नाहींत. गुर्जर मात्र रोज भेटत असत. परंतु त्यांच्या मनांत लेल्यांबद्दल व मजबद्दल मनस्वी संताप उत्पन्न झाला होता. वाचन चालू असतांना टिपनिसांशिवाय इतर कोणाकडूनहि मला विशेष प्रोत्साहन मिळालें नाहीं. टिपनिसांस एका वाङ्मिथ्य-समारंभाकरितां बाहेर गांवीं जावयाचें असल्यामुळें ते तिसऱ्या अंकाच्या अखेरीसच मधून उठून गेले. त्यानंतरचा भाग मीं मोठ्या नाखुषीनें कसा-बसा उरकून टाकिला. नट श्रोत्यांस नाटकाचें कथानक मुळीच कळत नसून ते केवळ मुर्वतीस्तव बसले होते असें मला मागाहून बऱ्याच दिवसांनीं टिपनिसांकडून कळलें. नाटक बसवितांना मात्र तें त्यांना हळुहळू कळावयास लागून लवकरच आवडावयासहि लागलें. त्रिवेणीची भूमिका तर पोतनिसांची अत्यंत आवडती होऊन बसली.

नाटकाचें वाचन संपल्यावर गुर्जरांस त्यांचें मत विचारतां त्यांनीं तें भगदीं कुचकामाचें झालें आहे असें आपलें मत दिलें. त्यांच्या उलट तपासणींत नाटकांत विनोद आहे, स्वभावचित्रें बरीं साधलीं आहेत, कल्पनाहि बऱ्या आहेत, असा कबुलीजबाब त्यांच्या तोंडून आस्ते-आस्ते बाहेर पडला. तथापि माझ्या नाटकांत जें वैशिष्ट्य असतें तें या नाटकांत नाहीं असें ते आप्रहानें म्हणतच राहिले. यानंतर माझे स्नेही रामचंद्र भास्कर ऊर्फ भाऊसाहेब जयवंत यांना तें नाटक अत्यंत आवडल्याचें पाहून

गुजरांचेंहि त्याबद्दलचें मत बदललें. तें इतकें की तें नाटक कलेच्या दृष्टीनें अत्यंत श्रेष्ठ झालें आहे असें मानण्यापर्यंत त्यांची मजल गेली.

नाटक श्रोत्यांत फारसें आवडलें नाहीं असें जरी माझ्या दृष्टोपत्तीस आलें होतें तरी कर्तव्यांतून पार पडल्याबद्दल मला मनांतून अत्यंत समाधान वाटत होतें. त्या दिवशीं संध्याकाळीं मला जयवंतांकडे जेवावयास जावयाचें होतें. त्या दिवशीं संध्याकाळीं यापुढें आतां पथ्य पाळावयाचें कारण नाहीं असें वाटून मीं माझ्या आवडीचें थंड पेय (कोल्ड ड्रिंक) आईस्क्रीम वगैरे पदार्थांचा यथेच्छ समाचार घेण्याचा निश्चय केला व तो अमलांतहि आणिला. जेवतांना मी इतक्या मोकळ्या मनानें बोललों व हंसलों की तसा साऱ्या जन्मांत बोललों-हंसलों नसेन. डोक्यावरचें एक मोठें दडपण नाहींसें झाल्यामुळें मी स्वच्छंदानें वागण्यास मोकळा झालों होतो व मीं आपल्या स्वातंत्र्याचा त्या प्रसंगीं यथेच्छ उपयोग करून घेतला. याचा परिणाम असा झाला कीं गेल्या आठ दिवसांत माझी झोंप जी संपुष्टांत आली होती, कोठा साफ राहत नव्हता, व खोकलाहि जोरांत होता, त्या साऱ्या गोष्टी त्या संध्याकाळपासून पार बदलून गेल्या व प्रकृति पूर्ववत् निकोप झाली.

दुसऱ्याच दिवशीं मी कारखानिसांस व रघुनाथराव गोखले यांस (यांसहि मीं प्रयोगाची परवानगी देण्याचें कबूल केलें होतें) नाटक तयार असल्याबद्दल व त्याची नकल करून घेण्याची तजवीज करण्याबद्दल लिहिलें, व त्यानंतर जो थोडा वेळ माझा मुंबईत मुक्काम होता तो मीं नाटकांत सुधारणा करण्यांत घालविला. नाटकाचीं अनेक पृष्ठे फेरफारांमुळें चिताड झालीं होती तीं लेल्यांस समजावून देऊन व कारखानिसांकडून व गोखल्यांकडून नकल करून घेण्याकरितां इसम आल्यास त्यांस प्रतीतील दुर्वाच्य भाग समजावून देण्याचें त्यांजपासून वचन घेऊन मीं प्रत त्यांच्या हवालीं केली व परत खामगांवास आलों. प्रत लेल्यांच्या स्वाधीन केल्याचें मी कारखानिसांस व गोखल्यांस कळविलें होतें. अस्सल प्रत न पाठवितां मुंबईत नकल करून घेण्याची मीं कारखानिसांस जी सूचना केली होती तिचा त्यांस फार राग आला. मीं त्यांना तसें करण्याचीं कारणे कळविलीं. एक कारण ती प्रत अत्यंत दुर्वाच्य झाली असून माझ्या किंवा लेल्यांच्या साक्षात्वांचून तिचे

बरेच भाग अडप्यासारखे होते. शिवाय एकदां 'गुप्तमंजूष' नाटकाची अस्सल प्रत बोडसांनीं मजकडे रजिस्टर न करितां पाठविल्यामुळे हरवली होती व तसें होण्याचा या खेपेसहि संभव होता. याप्रमाणें मीं खुलासा केला असतां- हि कारखानिसांच्या मनांतील शक्य निघालें नाहीं. उलट तें अधिक खोल रूतप्यास कारण झालें तें असें :- लेले यांजकडून कारखानिसांस नकल करून घेण्याच्या कामीं मदत न होतां उलट त्या कामांत अडथळे मात्र येऊं लागले. यामुळे साहजिकच माझी लेल्यांस व टिपनिसांस फूस असल्याबद्दल कारखानिसांस संशय आला. त्यांनीं त्यासंबंधानें मजकडे तक्रार केली असतां मीं ताबडतोब प्रत त्यांजकडे धाडण्याबद्दल लेल्यांस लिहिलें. त्यांजकडून असें उत्तर आलें कीं - "कारखानिसांनीं त्यांना न लिहितां मला लिहिलें हें गैर झालें; व त्यांजकडून त्यांना पत्र गेल्यास प्रत पाठविण्यास ते तयार आहेत." इतके दिवस कारखानिसांचा विनाकारण खोळंबा करून व माझ्या वचनाला हरताळ लावून नंतर मानापमानाच्या थंड गोष्टी करितांना लेल्यांस पाहून मला त्यांचा फार राग आला, व प्रत ताबडतोब कारखानिसांकडे पाठवावी अशा अर्थाची मीं त्यांस तार पाठविली. तिची लागलीच अंमलबजावणी करण्याच्या ऐवजीं त्यांनीं मला पुन्हां मानापमानाच्या चर्चेंनें परिपूर्ण असें पत्रच पाठविलें. असो. यानंतर लवकरच प्रत कारखानिसांकडे रवाना करण्यांत आली. पण झालेल्या प्रकारामुळे मजसंबंधानें कारखानिसांच्या मनांत व लेल्यांसंबंधानें माझ्या मनांत जी तेढ उत्पन्न झाली ती त्यानंतर बरीच वर्षे नाहींशी झाली नाहीं. कारखानिसांस एक-दोनदां कंपनीसह खामगांवीं आले असतां मीं त्यांची दिलसफाई करण्याचा बराच प्रयत्न केला व तो सिद्धीसहि गेला असें वाटतें. वरील शोचनीय प्रकारानंतर लेले एकदां मजकडे खामगांवीं आले होते. पण त्यांनीं त्याबद्दल दिलगिरी प्रदर्शित केली नाहीं किंवा त्याचा खुलासाहि केला नाहीं. तेव्हांपासून मीं त्यांच्याशीं तुटकपणानें वर्तून ठेविलें असून आमचा पत्र-व्यवहारहि पूर्वीइतका व पूर्वीसारखा राहिला नाहीं.

'भारत मंडळी'तील त्या वेळेचे नट विशेष नाट्यकुशल असल्यामुळे तिचे 'वधूपरीक्षा' नाटकाचे प्रयोग विशेष उठावदार होत असत. 'महाराष्ट्र

मंडळी'चे त्या नाटकाचे प्रयोग फारसे वळत नसत. हे नाटक १९१४ साली 'मनोरंजन छापखान्यां'त छापिले त्या संबंधाचा मजकूर वर आलाच आहे. यावेळीं माझे मन लेखनास व मुद्रणास अगदी कंटाळून गेलें असून माझा शक्य तितक्या लवकर नाटकाच्या मुद्रणांतून मोकळा होण्याचा विचार होता व यामुळे मुद्रणास अवाच्यासवा खर्च झाला असतांही मी तो आनंदानें सहन केला. 'वधूपरीक्षे'च्या प्रयोगाच्या हक्काच्या व प्रतीच्या विक्रीपासून मला आजपर्यंत इतकें कमी उत्पन्न झालें आहे कीं त्यांतून खर्चाचा निमा-शिमा भाग तरी वसूल झाला आहे कीं काय याची शंकाच वाटते. यामुळे निव्वळ गद्य नाटक लिहावयाचें नाही असा मनाचा निर्धार झाला आहे.

१९१३ च्या मार्चच्या ८ व्या तारखेस माझे वडील बंधु ती. दत्तात्रय कृष्ण कोल्हटकर अकोला मुक्कामी मरण पावले. आम्हां उभयतांमध्ये अनेक बाबतींत तीव्र मतभेद असतांही आमचें एकमेकांवर अत्यंत प्रेम होतें. यामुळे त्यांच्या निधनानें माझ्या मनाला मोठा धक्का बसला. त्यांनीं स्वतःच्या पत्रिकेंतील प्रहांवरून आपलें भविष्य वर्तविलें होतें. मरणाच्याच दिवशीं म्हणजे शनिवारी रात्री आजची रात्र निभावली म्हणजे मला मुळींच भय नाही असें त्यांनीं मला आश्वासन दिलें होतें, व त्यानंतर आम्ही सारींजणें मौजेनें बोलत बसलों असतां एकदम त्यांस उचकी येऊन त्यांचा अंत झाला. त्यांच्या मरणानें अकोल्यांतील अत्यंत लोकप्रिय व परोपकारी गृहस्थ नाहीसा झाला. त्यांची जागा अजून भरून निघालेली नाही.

त्यांच्या मरणानंतर त्यांची स्त्री व अल्पवयी मुलगा सुमारें एक वर्ष मजकडे होती. नंतर ती अकोल्यास आपल्या मालकीच्या चाळींत राहावयास गेली. चाळीच्या व शेतांच्या उत्पन्नावर त्यांचें चांगलें चाललें असून माझ्या भावजईनें जुन्या मिळकतींत काटकसरीनें भरच घातली आहे.

'केसरी' छापखान्यांतील सदाशिवराव भावे यांना केळकरांचें 'तोतयाचें बंड' हे नाटक फार आवडलें असून त्याजवर मी टीका करावी अशी त्यांनीं या सुमारास मजपाशीं इच्छा प्रगट केली, व मी तिला अनुसरून टीका करण्याच्या तयारीला लागलों. नाटकांतील गुणावगुणांचा

विचार करितांना नाटकास सामान्यपणे आवश्यक असणाऱ्या गुणांसंबंधानेहि विचार घोळू लागले. खाडिलकरांनी १९०७ सालचे 'नाट्य-संमेलना'समोर केलेल्या भाषणांत तत्संबंधी नियमांचा कांहीं ऊहापोह केला होता; तेव्हापासून माझ्या डोक्यांत तो विषय घोळू लागला होता; व कांहीं नियम मी आपल्या मनाशी निश्चितहि करून टाकिले होते. 'तोतयाच्या बंडा'चा विचार करितांना तत्संबंधी विचारांस पुन्हा चालून मिळाले. त्या टीकेच्या पूर्वार्धांत मी भिन्न-भिन्न कलांची साध्य-साधनांच्या मांडणीच्या दृष्टीने केलेली परस्पर तुलना, साधनांच्या अत्यंत अल्प सामुग्रीच्या साह्याने अत्यंत चित्ताकर्षक साध्य साधणे हेच प्रत्येक कलाकुशलांचें ध्येय असतें हें केलेलें विधान, साधनसंपत्ति अल्प दिसण्यासाठीं लेखकांकडून अमलांत येणाऱ्या योजनांचें वर्णन, 'मृच्छकटिका'चें माझ्या विधानांच्या दृष्टीने केलेलें परीक्षण इत्यादि कांहीं भाग माझ्या वाचनांत आलेल्या कोणत्याहि लेखाच्या आधारें लिहिलेले नसून अगदी स्वतंत्र होते. त्यांचा विचार करण्यांत मी कितीतरी दिवस व कितीतरी रात्री खर्च केल्या. माझा सिद्धांत माझ्या स्वतःच्या मनास ज्यावेळीं पूर्णपणें पटला, त्यावेळीं मला झालेला आनंद मला सबंध आयुष्यांत पांच-चार वेळांच अनुभविल्यास सांपडला असेल. असो. या टीकेच्या पूर्वार्धाची भवति-न-भवति करण्यास व तो लिहिण्यास ३-४ महिने लागले. त्यांत दिलेले नियम उत्तरार्धांत टीकाविषयीभूत नाटकास लावून दाखवावयाचे होते. मी १९१३ सालचे नाताळांत माझे विद्वान् व रसिक मेहुणे मनोहरपंत गोळवेकर यांच्या निमंत्रणावरून जबलपुरास गेलों असतां तेथें नाटकाच्या गुणावगुणांसंबंधानें त्यांच्याशीं व त्यांच्या स्नेह्यांशीं जी चर्चा केली तिचा उपयोग उत्तरार्ध लिहितांना फार झाला. असो.

या टीकेचा पूर्वार्ध १९१४ सालीं 'मनोरंजना'च्या पहिल्या, दुसऱ्या व तिसऱ्या अंकांत व (चवथ्या म्हणजे 'वसंत अंका'त माझी 'तुलसी-रामायणा'वरील लघु टीका आल्यानंतर) उत्तरार्ध पांचव्या व सहाव्या अंकांत प्रसिद्ध झाला. पूर्वार्धाच्या काठिन्याबद्दल वासुदेव गोविंद आपट्यां-सारख्या कांहीं गृहस्थांकडून त्याची थडा झाली; तथापि तो एकंदरीत

बऱ्याच विद्वानांस ढावडला असावा असें त्यावर प्रकट झालेल्या अभि-
प्रायांवरून वाटते. माझे 'तोतयाच्या बंडा'बद्दल आरंभी जें अनुकूल मत
झालें होतें तें त्यावर झालेल्या काभ्याकूटानंतर बरेंच थंडावलें यांत
नवल नाही; व मी त्या नाटकांतील अनेक भागांची जरी मुक्तकंठांनीं
स्तुति केली होती तरी तिनें केळकरांस विशेष समाधान वाटलें नसावें असें
मला दिसून आलें.

१९१४ च्या जुलई महिन्यांत लागोपाठ दोन-तीनदां डाव्या
कानास लागलेल्या थंड वाऱ्यामुळे माझ्या मुखास अर्धागवायूचा विकार
झाला. प्रथम डाव्या कानास सारखा ठणका सुरू झाला व त्याचें
लवकरच चेहऱ्याची डावी बाजू लुली पडण्यांत पर्यवसान झालें. डावी
भिवई वर होईना, डावा गाल हलवतां येईना, ओंठाची व हनुवटीची डावी
बाजू खाली लोंबकळूं लागली, डाव्या डोळ्यांतून पाणी वाहूं लागलें व
ओष्ठधवर्णाचा उच्चार होईना. मोरोपंतांनीं 'निरोष्ठ रामायण' लिहिलें त्यावेळीं
त्यांना अशा प्रकारचा वातविकार झाला होता कीं काय कोण जाणे. मीं
तोंडाची डावी बाजू शेकून पाहिली, पोटांत औषध घेणें सुरू केलें व रोज
पहांटे पांच-पांच सात-सात मैल चालण्याचा क्रम ठेविला. परंतु विकाराच्या
पिछेहाटीची गति फारच मंद दिसून येऊं लागली. हे दिवस मीं फारच
काळजींत घालविले. माझे वाचेंतील व्यंग कायमचेंच होऊन बसतें कीं काय
अशी मला दहशत पडली. कांहीं महिने याप्रमाणें अत्यंत तीव्र चिंतेंत
घालविल्यावर डाव्या बाजूंत थोडें चलन-चलन दिसूं लागलें व ती सुधारणा
उत्तरोत्तर सावकाशच पण अधिकाधिक प्रमाणावर दिसून येऊं लागली.
१-११ वर्षांत विकार इतका निवळला कीं मला वातविकार झाला होता
ही गोष्ट केवळ माझा चेहरा पाहून किंवा भाषण ऐकून सहसा लक्ष्यांत
येईनाशी झाली. तथापि त्या विकाराचे परिणाम अजूनहि पूर्णपणें नाहीसे
झालेले नाहीत. अजून माझ्या डाव्या डोळ्यांतून पाणी जात असतें व
वाचेंतला जडपणा अल्यांशानें का होईना अजून कायम आहे.

ज्या वर्षीं माझ्या वाचेंत व्यंग्य उत्पन्न झालें, त्याच वर्षीं मीं जाहीर
व्याख्यानें देण्यास सुरवात करावी हा एक विलक्षण योगायोग म्हटला

पाहिजे. लहानपणी विद्यार्थ्यांच्या सभांतून मी एखादे-दुसरे भाषण केलें असेल व एखादा-दुसरा निबंध वाचिला असेल, पण एकंदरीनें माझ्या मनाचा कल वक्तृत्वास पूर्णपणें प्रतिकूल होता. माझ्या अंगी समाधीट-पणाचा पूर्ण अभाव होता. जाहीर व्याख्यान देतांना विचारांची संगति अविच्छिन्नपणें कायम ठेवण्यास जें प्रसंगावधान अंगी असावें लागतें तें माझ्या अंगी मुळींच नव्हतें. उलट प्रकृत विषयाहून भिन्न विषयाकडे धांव घेण्याची माझ्या ओढाळ मनाला लहानपणापासून दुष्ट खोड लागली होती. खाजगी संभाषण करितांना कोठ्या-कल्पनांत स्वैर विहार करणारी माझी जिव्हा सभेंत मूक होऊन बसत असे. मी लखनौ येथें 'सामाजिक परिषदे'त केलेल्या भाषणाची हकीकत पूर्वी दिलेलीच आहे. त्यानंतर सातान्यास 'साहित्य-संमेलना'ची पहिली बैठक भरली त्या प्रसंगी संमेलनाच्या आवश्यकतेसंबंधाचा पहिला ठराव आणण्याचा मान मजकडे देण्याचा वासुदेवराव आपटे प्रभृति मंडळीचा विचार होता. पण तो मान स्वीकारण्याचें मी साफ नाकारिलें. त्या मंडळीनें मला आग्रह करण्यांत तास दोन तास खर्ची घातले, पण त्याचा कांहीं उपयोग झाला नाही. अखेरीस पहिल्याच ठरावास दुजोराहि नव्हे तर पुष्टि देण्यास मी मोठ्या जुलमानें तयार झालों व तें काम एकाच वाक्यांत उरकून टाकिलें. माझ्या पूर्वीच्या दोन वक्त्यांची भाषणें चटकदार व कांहींशीं लांब झालेलीं असल्यामुळें माझ्या आंखूड भाषणानें साहजिकच सभेंत हंशा झाला.

यानंतर मी तेलहारा सोडून खामगांवास वकिलीकरितां आलों, तेव्हां तेथील कांहीं मंडळींनीं माझ्या सन्मानार्थ एक समारंभ केला होता, त्या प्रसंगी मला थोडेंसें बोलावें लागलें. पुढें १९०८ सालीं बाळ गंगाधर टिळक प्रथमच खामगांवास आले तेव्हां त्यांच्या भाषणप्रसंगीं मला प्रास्ताविक भाषण करावें लागलें. श्रोतृसमुदाय पांच-सात हजारांचा असताहि माझ्या उच्चस्वरामुळें तें भाषण सर्वास ऐकू गेलें. महादेव गोविंद रानडे हे राजकीय व सामाजिक अशा दोन्ही स्वरूपांच्या चळवळीचे अध्वर्यु असून त्यांपैकीं सामाजिक सुधारणा आगरकरांनीं व राजकीय सुधारणा टिळकांनीं हातीं घेतली असा त्या भाषणाचा इत्यर्थ होता. टिळकांनीं आपल्या भाषणाच्या सुरवातीस माझ्या विधानाचा निर्देश करून हल्लीं सामाजिक सुधारणेपेक्षां राजकीय सुधारणेचीच आवश्यकता आहे असें प्रतिपादन केलें. असो.

अशा अपवादात्मक प्रसंगांशिवाय मी बहुधा कधीहि सभेत आपले ओठ उघडले नव्हते. पण आपल्याकडे समाज लेखकांपासून व्याख्यानाचीहि अपेक्षा करित असल्यामुळे उत्तरोत्तर मला सभाधीट-पणाची अधिकाधिक आवश्यकता भासू लागली. मी हा गुण संपादन करण्याचा अंतिम हेतु लक्ष्यांत ठेवून जाहीर भाषणास सुरवात केली ती 'दिल्ली दरबार'चे स्मरणार्थ शाळांतून जे वार्षिक समारंभ होतात त्यांच्या प्रसंगी अध्यक्ष या नात्याने केली. याप्रमाणे लागोपाठ दोन-तीनदां भाषणे केल्यावर माझी भीड बरीच चेंपली गेली व प्रत्येक प्रसंगी मला श्रोत्यांकडून मिळत गेलेल्या उत्तेजनाने माझी सभाभीरुता बरीच कमी होऊन माझ्या अंगी एकप्रकारचा आत्मविश्वास उत्पन्न झाला. १९१७ साली हायस्कूल बोर्डिंगच्या गणेशोत्सव प्रसंगी माझे अध्यक्ष या नात्याने समारो-दाखल जें भाषण झालें तें या सर्व भाषणांत चांगलें झालें असा माझा समज आहे. परंतु खामगांवासारख्या लहान व परिचित गांवीं संपादिलेल्या सभा-शूरत्वाचा मुंबई-पुण्यासारख्या मोठ्या शहरीं कितपत उपयोग होईल याची मला शंकाच होती. माझ्या वक्तृत्वशक्तीची कसोटी पाहण्याची वेळ लवकरच आली.

१९१७ साली फेब्रुवारी महिन्यांत 'मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालया'च्या चिटणिसांकडून मला त्या संस्थेच्या त्या सालच्या वार्षिक समारंभाचे प्रसंगी अध्यक्ष होण्याबद्दल विनंतिपत्र आलें व मी त्यास आपली अनुमति कळविली. अशा प्रसंगी अध्यक्षानें एक निबंध मराठी भाषेवर वाचण्याची वहिवाट असे. तिला अनुसरून मी 'मराठी वाङ्मय व स्वावलंबन' या विषयावर निबंध लिहिण्याचें ठरविलें. या सुमारास मी 'रागिणी'वर टीका लिहिण्यास सुरवात केली होती. त्या टीकेचा आरंभीचा भागच मी थोड्याशा फेरफारानें माझ्या निबंधाचे आरंभी ठेवण्याचा विचार केला.

त्या सुमारास १९१७ चे मार्च महिन्याचे आरंभी इंदूर येथें 'साहित्य-संमेलना'ची बैठक होणार होती. तिला हजर राहिल्यास आपल्या निबंधास साहित्याचा पुरवठा होईल अशा आशेनें मी इंदूराला गेलों. तेथें केळकर, मोरमकर, भानू, वगैरे जुन्या स्नेह्यांच्या गांठी पडल्या; व भारदे,

पुरुषोत्तमराव तेलंग वगैरे कांहीं गृहस्थांशीं नवीन परिचय झाला. भारथांनीं मला संभाषणाच्या ओघांत दिलेल्या कांहीं माहितीचा माझ्या निबंधास उपयोग झाला. हरिभाऊ आपट्यांनीं इंदूरचे दिवाण, कीर्तने वगैरे बऱ्या लोकांशीं माझा परिचय करून दिला. एक दिवस वासुदेवराव आपट्यांच्या मध्यस्थीनें खुद्द राजेसाहेबांशीं संमेलनास आलेल्या कांहीं निवडक सभासदांचा परिचय झाला त्यांत मीहि होतो. एक दिवस संमेलनाच्या सकाळच्या व दुपारच्या बैठकीच्या दरम्यान परिषदेच्या मंडपांत पांगारकर वगैरे कांहीं प्रसिद्ध वक्त्यांचीं भाषणें झालीं, त्या प्रसंगीं परिषदेचे अध्यक्ष गणेश जनार्दन आगाशे यांस येण्यास उशीर लागल्यामुळे मला अध्यक्षस्थान देण्यांत आलें; व त्या सभेचा समारोप मला करावा लागला. परिषदेतील शेवटचा आभारप्रदर्शक ठराव पाहुण्यांतफें सभेपुढें आणण्याचें काम मजकडेच होतें. या ठरावास उत्तरादाखल जीं भाषणें झालीं त्यांत सौ. कमलाबाईसाहेब यांचें भाषण फारच मधुर होतें. त्यांच्या लेखांनीं माझ्या मनावर जो प्रतिकूल प्रह झाला होता तो त्या भाषणानें पूर्णपणें पुसून टाकिला. असो. याप्रमाणें इंदूर येथील माझे दिवस फार आनंदांत गेले.

परत खामगांवीं येऊन निबंध लिहिण्यास सुरवात करितों न करतो तोंच माझे चुलत मेहुणे डॉ. नारायण वामन मोडक यांजकडून—“तुमचे चुलते अत्यवस्थ आहेत, ताबडतोब निघून यावें.”—अशा अर्थाची बुलढाप्याहून तार आली. मी तांतडीनें बुलढाप्यास जाण्याकरितां निघालों. चुलत्यांची भेट होते कीं काय याबद्दल मनांत शंका वाटत होती. आमची मोटार बुलढाप्यास जाऊन तेथील दवाखान्यासमोर कांहीं वेळ उभी राहिली असतां तेथें असें कळलें कीं माझ्या चुलत्यांची प्रकृति ठीक आहे, परंतु त्यांच्या ‘आनंद’ नांवाच्या आवडत्या चिरंजीवानें मुंबईस आत्महत्या केल्याची बातमी आल्यावरून व ती त्यांच्या कानावर घालण्याचें मोडकांस धैर्य न झाल्यामुळे त्यांनीं मला बोलाविलें आहे. ही बातमी ऐकतांच माझे हात-पाय गळल्यासारखे झाले. चुलत्यांस ही अनिष्ट वार्ता कळवावयाची कशी ही एक नवीनच विवंचना उत्पन्न झाली. मोडकांच्या घरीं जाऊन त्यांस भेटलों व आम्ही उभयतां बराच वेळ बोलत

बसलों. शेवटीं असें ठरलें कीं दुसरे दिवशीं सकाळीं बातमीच्या खरे-खोटेपणा-बद्दल मुंबईच्या एका स्नेह्यांकडून तारेनें निश्चयात्मक खुलासा मागवून तो येऊन बातमी खरी ठरल्यानंतर ती चुलत्यांच्या कानांवर घालावी. दुसऱ्या दिवशीं चुलते भेटले तेव्हां त्यांस मी अकस्मात बुलढाप्यास आल्याबद्दल आश्चर्य वाटलें; व माझ्या चर्येवरील खिन्नतेची छाया पाहून मी त्यांजपासून कांहींतरी लपवीत आहे अशी पुसट-पुसट शंकाहि आली. इंदूरची हकीकत सांगण्याची आतुरता व प्रवासाचा शीण पुढें करून मी त्यांच्या आश्चर्याचें व शंकेचें निवारण करण्याचा प्रयत्न केला व तो त्या वेळेपुरता सिद्धीसहि गेला. मोडकांनीं सकाळीं आपल्या स्नेह्यांस जी तार केली होती तिचें उत्तर दुपारीं येऊन तिनें पूर्वीच्या बातमीचें दृढीकरण केलें. बातमी फोडण्याची वेळ येऊन ठेपली. माझ्या चुलत्यांस एक वर्षापूर्वी एक लहानसा अर्धागवायूचा झटका आला होता. या बातमीनें दुसरा झटका येण्याचा संभव होता. म्हणून डॉ. मोडकांनीं औषधाची तयारी केली; व नंतर मी व त्यांनीं मिळून ती दारुण वार्ता अर्धी-मुर्धी चुलत्यांच्या कानांवर घातली. अर्धी-मुर्धी म्हणण्याचें कारण असें कीं मृत्यूचें कारण आत्महत्या हें न देतां हृदयाची क्रिया बंद होणें हें दिलें होतें. पहिल्या दिवशीं चुलत्यांस फार वाईट वाटलें खरें, पण ते अत्यंत धीराचे असल्यामुळें त्यांनीं तास दीडतास स्तब्ध बसण्यापलीकडे आपलें दुःख व्यक्त केलें नाहीं. दुसऱ्या दिवशीं मृत्यूचें खरें कारण कळलें तेव्हां त्यांना पहिल्या दिवसापेक्षां फारच अधिक दुःख झालें. पण त्यांनीं एकहि अश्रु गाळिला नाहीं. उलट मी आपलें दुःख व्यक्त करीत असतां ते माझे समाधान करूं लागले. दोन दिवसांच्या कोंडमान्यामुळें माझे मन अत्यंत विकल होऊन गेलें होतें. सर्वांगाला सुन्या लागल्याप्रमाणें मला वेदना होत होत्या. डॉ. मोडकांचा अत्यंत विनोदी व आनंदी स्वभाव या प्रसंगीं आम्हां उभयतांच्या फार उपयोगी पडला.

बुलढाप्याहून परत आल्यावर मला पुन्हां निबंधलेखन हातीं घ्यावें लागलें. सुदैवानें या सुमारास दोन-तीन सुट्ट्या असल्यामुळें व मीं आपलें सर्व बळ त्या एकाच कामाकडे लाविल्यामुळें निबंध लवकर लिहून तयार झाला. लवकरच त्याची नकलहि तयार झाली. निबंधवाचन एका तासा-

पेक्षां अधिक वेळ चालू नये असा संप्रहालयाच्या चिटणिसांकडून मला इशारा मिळाला होता. पण निबंध स्वतःशीच पण मोठ्या स्वरांत वाचून पाहतां त्यास तब्बल दीडतास लागला. त्यांतून अर्ध्या तासाचा मजकूर गाळला पाहिजे हें ओघालाच आलें. तथापि मुंबईस गेल्याशिवाय कांहींच नक्की ठरवावयाचें नाहीं असा मी संकल्प केला.

माझ्या चुलत्यांनीं आपलें सारें दुःख बाजूला सारून सभेस हजर राहण्याचें ठरविलें होतें. मी मुंबईस जाण्यापूर्वीच ते तेथें गेले होते. मी तेथें जाऊन पोहचल्यावर पूर्वसंकेताप्रमाणें संप्रहालयाचे चिटणीस पुणतांबेकर मला भेटले. त्यांजबरोबर माझे 'वीरतनया'च्या वेळेपासून ओळखीचे असलेले गद्रे आले होते. त्यांनीं त्या वेळीं 'अक्षविपाक' नांवाचें नाटक लिहिलें असून नंतर 'प्याद्याचा फर्जा' ही कादंबरीहि लिहिली होती. गृहस्थ एकंदरीत बरेच बहुश्रुत असून १९१७ सालीं ते संस्थेच्या प्रमुख व्यवस्थापकांपैकी होते. त्यांच्या सांगण्यांत असें आलें कीं संप्रहालयाच्या व्यवस्थापक मंडळीनें अध्यक्षस्थानाकरितां एकंदर तीन नांवें सुचविलीं होती व त्यांत माझे नांव तिसरें होतें. पहिलें नांव धुळ्याच्या देवांचें असून दुसरें तशाच एका पुराणाभिमानी गृहस्थाचें होतें. त्यांनीं दोघांनीं तो मान नाकारिल्यामुळे तो मजकडे आला होता. संस्थेचा कल जुन्या मताकडे झुकत असल्यामुळे तिच्या योजनेंत आश्चर्य वाटण्यासारखें कांहीं नव्हतें. असो. माझे प्रास्ताविक भाषण दहा मिनिटें व्हावें व निबंधवाचन एक तास व्हावें अशी त्या उभयतांनीं आग्रहाची सूचना केली. वाचन अधिक लांबल्यास श्रोते उठून जातील अशी त्यांना भीति वाटत होती. माझे प्रास्ताविक भाषण मुळींच तयार नसल्यामुळे तें वाटेल तितकें संक्षिप्त करण्यास माझी तयारी होती, परंतु निबंधांतून गाळागाळी करण्यास मी केवळ नाखुषीनें तयार झालों. निबंधाच्या आरंभीचा शास्त्रीय भाग सामान्य श्रोत्यांस कंटाळवाणा वाटण्याचा संभव असल्यामुळे तोच गाळण्याचें मी ठरविलें. पण इतक्यांत गद्यांस काय वाटलें असेल तें असो, त्यांनीं समग्र निबंध वाचण्यास आपली अनुकूलता दर्शविली. ती पाहून मला साहजिकच फार संतोष वाटला. आपलें

अपत्य छिन्न-भिन्न झालेलें पाहण्यास चिल्याच्या पित्याची जी प्रतिकूलता होती ती प्रत्येक लेखकाच्या अंगी दिसून येते. असो. यानंतर मी मुंबई ग्रंथसंग्रहालयाच्या इमारतीत जाऊन तेथील ग्रंथांची यादी व कांहीं ग्रंथ चाळून निबंधांत कांहीं स्थळीं अपूर्णता राहिली होती ती नाहीशी केली. दुसरे दिवशीं 'आर्थन एक्सेलसियर लीग'च्या मार्फत एक रात्रीची शाळा उघडण्याचा समारंभ होणार होता त्या प्रसंगीं भाषण करण्याची त्या संस्थेचे अध्यक्ष नाईक यांनी मला विनंति केल्यावरून मी ती गोष्ट कबूल केली व त्या तयारीला लागलों. सभेच्या वेळीं सभेच्या ठिकाणीं जाऊन पाहतां फारच थोडे श्रोते जमलेले दिसले. ही गोष्ट माझ्या पथ्यावरच पडली. सभेस सुरवात झाली तेव्हांहि श्रोत्यांची संख्या ४०-५० वर नव्हती. माझे भाषण साधारण बरें वठलें असावें असें तें चाळूं असतांना झालेल्या टाळ्यांवरून व हंशावरून वाटतें. या भाषणाबद्दल वृत्तपत्रांतूनहि अनुकूल अभिप्राय आले. हें भाषण तयार करण्यास मला कांहीं तास मिळाले होते. परंतु संग्रहालयापुढील प्रास्ताविक भाषण तयार करण्यास मला अनेक कारणांमुळे फारशी सवड झाली नाही. मी घाई-घाईनें त्याचें एक टांचण तयार केलें होतें. परंतु त्यांतील प्रत्येक मुद्दा पाहतेवेळीं डोळ्यास आरशी लावण्याचा व नंतर ती काढून घेण्याचा खटाटोप करावा लागल्यामुळे भाषण फारच मंदगतीनें होऊन कंटाळवाणें झालें. त्या टांचणांतील मुद्दे ठाणें येथील ग्रंथसंग्रहालयाकरितां निबंध लिहिते वेळीं मात्र मला उपयोगीं पडले.

'मुंबई ग्रंथसंग्रहालया'ची वार्षिकसभा 'गांधर्व महाविद्यालया'च्या एका प्रशस्त दिवाणखान्यांत भरण्याचें ठरलें असल्यामुळे तो दिवाणखाना मी सभेच्या आदल्या दिवशीं समक्ष जाऊन पाहिला होता. सभेच्या वेळेपूर्वीं १५ मिनिटें मी, माझे चुलते वगैरे मंडळी सभेस जाण्याकरितां निघालों. आम्ही जाऊन पोहोचलों तेव्हां दिवाणखाना बराच भरलेला दिसला; व कांहीं वेळानें तो संपूर्ण भरून जाऊन बऱ्याच श्रोत्यांस सज्जांतून उभें राहावें लागलें. मला प्रथम जरा धांदरल्यासारखें वाटलें. पण सभेस सुरवात होतांच माझे प्रसंगावधान परत आलें. प्रथम 'गांधर्व महाविद्यालयां'तील मुलांनीं

ईशस्तुतिपर पदें म्हटलीं. नंतर डॉ. भालचंद्रांनीं अध्यक्षपदाच्या नेमणुकीची सूचना पुढें आणिली. त्यापूर्वीं अध्यक्ष एखादा वयस्क गृहस्थ व निबंधलेखक एखादा वाङ्मयभक्त होत असे, पण त्या वर्षीं प्रथमतःच तीं दोन्ही नातीं एकाच गृहस्थांत एकवटलीं आहेत असें त्यांच्या भाषणामध्ये आले. त्यांना मजविषयींची माहिती आधींच पुरविण्यांत आली होती. परंतु ती देतांना त्यांनीं ज्या चुका केल्या त्या पाहून मला किंचित् हंसूंहि आले. मी विद्यार्थिदशेंत दिवाडकरांच्या बंगल्यांत राहत असतां आम्ही डॉ. भालचंद्रांना सतावून सोडिल्यामुळे त्यांनीं आम्हांस नोटीस दिली होती या गोष्टीची त्यांना आठवण झाल्यास त्यांचा मजविषयींचा ग्रह पार बदलून जाईल हाहि विचार त्यावेळीं मनांत आल्यावांचून राहिला नाहीं. असो. डॉक्टर साहेबांच्या सूचनेस नेण्यांनीं दुजोरा दिल्यानंतर सूचना सर्वानुमते मंजूर झाली. डॉ. साहेबांच्या विनंतीवरून मी अध्यक्षस्थानापन्न झालों. आरंभींच एका सभासदानें व्यवस्थापक मंडळीच्या अव्यवस्थेकडे सभेचें लक्ष्य वेधून बेरंग करण्याचा घाट घातला होता. परंतु इतक्यांत गजानन भास्कर वैद्य यांनीं माझ्या कानांत सूचना केल्यावरून मी त्या आक्षेपकास आपला तक्रार-अर्ज योग्य अधिकाऱ्यांपुढें मांडण्याची शिफारस केली, व सभेचें काम चालू झालें. संस्थेचा अहवाल वाचून झाल्यावर तो मंजूर करण्यांत आला, व नंतर माझे भाषण सुरू झालें.

प्रास्ताविक भाषण वर लिहिल्याप्रमाणें बराच वेळ म्हणजे अर्धा तास लांबलें, तथापि शिष्टाचारासाठीं प्रसिद्ध असलेल्या मुंबईकरांनीं तें शांतपणें ऐकून घेतलें. आधींच मीं इतका वेळ घेतल्यावर निबंधवाचनास लागणारा दीड तास प्रेक्षक कसा सहन करतील याची मला क्षणभर विवंचना वाटली. पण विवंचनेला मुळींच अवसर नव्हता. कारण निबंधवाचनास लागलीच सुरवात झाली. सभास्थानाच्या अगदीं कोपऱ्यांतहि नीट ऐकूं जाईल इतक्या उंच व रुंद स्वरांत मीं सुरवात केली. दोन पृष्ठें मजकूर वाचून झाल्यावर घशांत कांहीं अडकल्यासारखें वाटून आवाज अखेरपर्यंत झेंपणार नाहीं अशी भीति वाटूं लागली. परंतु खांकरून घसा साफ केल्यावर आवाज पूर्ववत् झाला व तो जवळ-जवळ अखेरपर्यंत तसाच टिकला. वाचनाच्या

श्रमानें मुखास पुन्हां अर्धांगवायूचा झटका येण्याचीहि मला या प्रसंगी धास्ती वाटत होती, पण तीहि निर्मूलच ठरली. दोन-चार पृष्ठें संपतात न संपतात तोंच टाळ्या व हंशा मिळण्यास सुरवात झाली. आरंभीच गणितविषयक ग्रंथांस वाढ्यांतील इतर ग्रंथांच्या मानानें नीरस म्हटलें होतें. हा भाग मी वाचीत होतो तोंच पुण्याचे प्रि. परांजपे येऊन दाखल झाले. तें पाहून मी त्यांस उद्देशून “माफ करा” असें म्हटलें. त्याबरोबर सभेंत एकच हंशा उडाला. या वेळेपासून प्रेक्षकांची मजसंबंधानें अधिकाधिक सहानुभूति दिसून येऊं लागली. जो भाग नीरस म्हणून गाळण्यास तयार झालो होतो त्याचाहि श्रोतृवृन्दानें टाळ्यांच्या द्वारें चांगला सत्कार केला. वाचतांना उभें राहावें लागल्यामुळें व टेबलावरील दिव्याचा उजेड हस्त-लिखित प्रतीवर नीट पडत नसल्यामुळें मला वाचतांना वांकावें लागत होतें. तें पाहून “बसून वाचा” अशी श्रोत्यांकडून सूचना होऊं लागली. पण मी ती सूचना अमलांत आणिली नाही. लवकरच व्यवस्थापकांकडून दिव्याची सोय करण्यांत आली. निबंधाचे अखेरीस माझा घसा घोगरा झाला, तें पाहून व्यवस्थापकांनीं पाण्यानें भरलेला पेल आणून ठेवला व मला त्याचा उपयोग करण्याची सूचना केली. परंतु या पुराणाभिमानी संस्थेस तक्रारीला मुळीच जागा ठेवावयाची नाही असा मीं प्रथमपासूनच निर्धार केलेला असल्यामुळें मीं तीहि सूचना अमान्य केली. लवकरच निबंधाचें वाचन पूर्ण झालें. श्रोतृवृंदांच्या टाळ्यांच्या कडकडाटावरून व मागाहून झालेल्या स्तुतिपर भाषणांवरून निबंध बराच आवडला असावा असें अनुमान सहज करितां येण्यासारखें होतें. सभा संपल्याबरोबर ‘विविधज्ञानविस्तार’ ‘मनोरंजन’ ‘उद्यान’ ‘भारतसेवक’ या मासिकांच्या संपादकांनीं निबंधाबद्दल मागणी केली त्यावरूनहि तीच गोष्ट स्पष्ट झाली. दुसरे दिवशीं ‘इंदुप्रकाशां’त माझ्या भाषणावर व निबंधावर एक अग्रलेखच प्रसिद्ध झाला. ‘संदेशांत’हि स्तुतिपर लेख आला. त्या दैनिकाचे संपादक अच्युतराव कोल्हटकर यांचें त्यांच्या इतर भावंडांशीं विशेष सख्य नसे, तसें माझ्याशींहि नसे. मजवर टीकाज्ञाचा प्रयोग करण्याची एकहि संधि ते बहुधा वांया जाऊं देत नसत. यामुळें त्यांच्या पत्रांत आलेला अनुकूल अभिप्राय उत्तम

शिफारसपत्राप्रमाणेच मला वाटला यांत नवल काहीं. 'मराठी वाङ्मय व स्वावलंबन' हा निबंध 'विविधज्ञानविस्तारांत' १९१७ सालच्या एप्रिल-मेच्या जोड अंकांत प्रसिद्ध झाला.

सभेच्या दुसऱ्या दिवशीं संप्रहालयाच्या व्यवस्थापकांतर्फे मला एक चहापाटी देण्यांत आली. त्या प्रसंगीं गजानन भास्कर वैद्य, पांडुरंग वामन काणे इत्यादि सदगृहस्थांचा विशेष परिचय झाला.

१९१७ सालांत मला 'स्वराज्य-संघा'च्या खामगांव येथील शाखेचा पहिला अध्यक्ष निवडण्यांत आले. त्या व पुढील सालीं त्या संस्थेच्या विद्यमाने ज्या जाहीर सभा झाल्या त्यांपैकी कांहीं सभांतून अध्यक्ष या नात्याने मला भाषणे करावीं लागलीं. या सुमारास खामगांव येथील 'इंग्रजी-मराठी शाळे'च्या पहिल्या संमेलनाच्या प्रसंगीं हायस्कुलांत झालेल्या महायुद्धाच्या वार्षिक दिनोत्सवाच्या प्रसंगीं विद्यार्थ्यांपुढें माझीं दोन भाषणे झालीं. तीं दोन्ही चांगलीं वठलीं. खामगांव येथील वक्त्यांत माझे नांव प्रमुखत्वानें येऊं लागलें, परंतु स्वतःच्या गांवकऱ्यांसमोरील व नवख्या शहरवासीयांसमोरील वक्तृत्वांत अंतर असतें. मुंबई व पुणे येथें मला भाषण करावयाचा प्रसंग आल्यास तें कितपत वठेल याची मला फार शंका आहे. उत्तम वक्तृत्व जन्मसिद्धच असतें. परिश्रमानें वावदुकत्व साध्य होईल; पण वक्तृत्व होणार नाहीं.

१९१८ सालचे ऑगस्ट महिन्यांत मजकडे 'ठाणे मराठी ग्रंथसंग्रहालया'च्या वार्षिक सभेचा अध्यक्ष होण्याविषयीं विनंति करण्यांत आली; व त्या संस्थेबद्दल मला पूर्वीपासून अत्यंत आदर वाटत असल्यामुळे त्यावेळीं अतिलेखनामुळे डोक्यास थकवा आलेला असतां-हि मीं ती विनंति मान्य केली. सभेपुढें वाचावयाच्या निबंधाचा विषय 'मराठी ग्रंथसंग्रह' हा घेतल्यामुळे मुंबई येथील ग्रंथसंग्रहालयाच्या सभेपुढें केलेल्या प्रास्ताविक भाषणाचा तो लिहितांना बराच उपयोग झाला. मुंबईच्या सभेचा अनुभव असल्यामुळे मीं हा निबंध एका तासांत वाचून संपावा अशा बेतानें लिहिला. सभा तारीख ८-९-१८ रोजी व्हावयाची होती. त्याच्या आधल्या दिवशीं मीं मुंबईस जाऊन पोहोचलों;

व तेथून सभेच्या दिवशी सकाळीं ठाण्यास जाऊन तेथें माझे स्नेही व 'महाराष्ट्र कवि' मासिकाचे संपादक विनायक लक्ष्मण भावे यांच्या घरी उतरलों. सभेच्या सुमारे १११-२ तासांपूर्वी संग्रहालयाच्या भाव्याच्या इमारतीत जाऊन तेथील पुस्तकांतून माझ्या निबंधास उपयुक्त अशी कांहीं माहिती पाहिजे होती ती गोळा केली. नंतर संग्रहालयांतील व्यवस्था पाहून सभा नाटकगृहांत व्हावयाची होती तिकडे जावयास निघालों; तेव्हां संग्रहालयाच्या व्यवस्थापकांनी पानसुपारी, पुष्पगुच्छ व हार देऊन गौरव केला. सभेस सुरवात होण्याच्या ५-१० मिनिटें पूर्वी नाटकगृहांत जाऊन पोहोचलों. सभास्थान विशेष मोठें नसून श्रोत्यांनी बरेंच भरून गेलेलें दिसलें. अध्यक्षबद्दलची सूचना होऊन ती रीतसर मंजूर झाल्यावर मी अध्यक्ष या नात्यानें प्रास्ताविक भाषणास सुरवात केली. या भाषणाची मी साधारण बरी तयारी केली असल्यामुळे तें बरें वठलें. विशिष्ट स्थानांची विशेष गोष्टीबद्दल प्रसिद्धि असते या विधानानें सुरवात करून मी त्याच्या पुष्ट्यर्थ पुणें, नागपुर, वाई वगैरे गांवांची उदाहरणें दिलीं. ठाणें हें गांव ग्रंथांच्या व वेद्यांच्या संग्रहालयासाठीं प्रसिद्ध आहे असें म्हणतांच सर्भेत बराच हंशा झाला. याप्रमाणें श्रोतृवृंदांत उत्पन्न झालेली सहानुभूति अखेरपर्यंत कायम राहिली. प्रास्ताविक भाषण संपल्यावर अहवालाचें वाचन व मंजुरी वगैरे ठराविक कामें झालीं; व नंतर मी निबंध वाचण्याकरितां उठलों. वाचण्यास सुरवात करण्यापूर्वी मी पुन्हां थोडेंसें प्रास्ताविक भाषण केलें. "थोर लोकांच्या भेटीस जातांना भेटीदाखल एखादी वस्तु नेण्याची बहिवाट असते, तिला अनुसरून मी ही निबंधरूपी भेट आणिली आहे. एकदां एक दरिद्री कवि भोज राजाच्या भेटीस उंसाचीं कांडीं घेऊन जात असतां त्याच्याबद्दल एका चटोरानें जळकीं लांकडें ठेवून दिलीं. तीं राजापुढें ठेवतांच राजा क्रुद्ध झाला असें पाहून कालिदासानें त्या भेटीची संपादणी केली. माझा निबंध या संस्थेस शोभण्यासारखा सरस असावा अशी जरी माझी इच्छा असली तरी तो जळक्या लांकडांप्रमाणें निःसत्व ठरण्याचाच संभव आहे. सबब आपण सर्वांनी कालिदासाचें अनुकरण करून निबंधांतील कमीपणा भरून काढावा."- हा त्या

भाषणाचा गोषवारा होता. या भाषणानंतर निबंधवाचनास सुरवात झाली. हा निबंध मुंबईच्या सभेपुढे वाचिलेल्या निबंधापेक्षां सरस असल्यामुळे त्याचा श्रोत्यांकडून विशेष चांगल्या रीतीने सत्कार झाला. मधून-मधून जो हंशा होई तो इतक्या जोराचा असे व इतका वेळ टिके की पुढील मजकूर वाचण्यापूर्वी मला बराच वेळ थांबावे लागे. निबंधवाचनास एक तास दहा मिनिटे लागली. वाचन संपल्याबरोबर श्रोत्यांकडून बराच मोठा टाळ्यांचा कडकडाट झाला. श्रोत्यांस निबंध किती पसंत पडला असावा हे त्यानंतर 'धर्मजागृती'चे संपादक रा. भागवत यांचे जे स्तुतिपर भाषण झाले त्यावरून व त्यास मिळालेल्या टाळ्यांवरून स्पष्ट झाले. त्यांनी माझ्या प्रास्ताविक भाषणाचा उल्लेख करून माझा निबंध जळक्या लांकडांप्रमाणे नसून रसभरित उंसाप्रमाणे आहे असे सांगितले; व मी दिलेली उपमा विनयमूलक आहे असे सांगून माझ्या विनयशीलतेच्या समर्थनार्थ 'सुदाम्याच्या पोष्ट्या'चा दाखला दिला. त्यानंतर आणखी एक-दोन वक्त्यांची भाषणे होऊन सभेचे काम संपले. रात्री व्यवस्थापकांनी मेजवानीचा बेत केला होता तोहि चांगल्या प्रकारे पार पडला. या माझ्या निबंधावर 'संदेशांत' एक अत्यंत स्तुतिपर अप्रलेख आला असून सभेच्या वर्णनांतहि मजबदल प्रशंसापर उद्गार काढिले होते.

यानंतर खामगांव येथे जाहीर सभेत भाषण करण्याचा एकच प्रसंग आला. १९१८ च्या सप्टेंबर महिन्याच्या अखेरीस सरोजिनी नायडू या प्रसिद्ध कवियित्री व विदुषी खामगांवकरांच्या आग्रहपूर्वक निमंत्रणावरून २-३ तासांकरितां खामगांवास आल्या व माझ्या घरी उतरल्या. त्यांचे भाषण सार्वजनिक गणपतीपुढे व्हावयाचे असून सभास्थान माझ्या घरापासून जवळच होते. बाईंनी उपहार केल्यानंतर त्यांना मी टांग्यांतून सभास्थानी नेऊन पोहोचविले. टांगा चालू असतां आमचे जे संभाषण झाले त्यांत बाईंनी माझी कांहीं नाटकें पाहिली होती असे त्यांच्या सांगण्यांत आले. ते ऐकून मला बरेच समाधान वाटले. सभास्थानी पोहोचतांच सभेस सुरवात झाली. प्रथम माझी अध्यक्षस्थानी योजना झाली. मागे टिळकांच्या आगमन-प्रसंगी मी जे प्रास्ताविक भाषण केले होते ते बरेच लांबल्यामुळे श्रोतृवृंद

फारच अधीर झाला होता. तो अनुभव माझ्या आठवणीत ताजा असल्या-मुळें मीं या खेपेस फारच लहान भाषण केलें व तें परिणामकारकहि झालें. “सरोजिनी नायडू या प्रसिद्ध स्त्रीची कीर्ति श्रोतृवृंदास माहित आहेच व पाहुण्याबाईहि त्यास प्रत्यक्ष दिसत आहेत. याप्रमाणें ज्ञानरूपी विद्युल्लतेच्या ऋण व धन तारा तयारच आहेत. माझें काम फक्त त्यांचें एकीकरण करण्याचें आहे, अर्थात्च सरोजिनीबाई व पाहुण्याबाई या एकच व्यक्ति होत एवढें सांगितलें म्हणजे माझें काम संपलें.”—असा माझ्या भाषणाचा आशय होता. सरोजिनीबाईंचें भाषण नेहमीप्रमाणें अत्यंत वक्तृत्वपूर्ण झालें. तें सुदैवानें बराच वेळ लांबल्यामुळें त्यानंतर तुलनेनें अगदींच निःसत्त्व वाटणारें भाषण करण्याची मजवरील आपत्ति आपोआप टळली व बाईंना अल्पाहार आटपून लवकर स्टेशनावर गेलें पाहिजे ही सबब पुढें करून मीं आपल्या समारोपास फांटा दिला.

यानंतर मी जळगांवला आल्यावर नवीन कोर्ट उघडण्याचे प्रसंगी, बल्गेरिया शरण आल्याबद्दल आनंदप्रदर्शनार्थ भरलेल्या सभेत व महा-युद्धाच्या समाप्तीनंतर झालेल्या समारंभाच्या प्रसंगी मला भाषणें करावीं लागलीं. पण त्यांसंबंधानें विशेष लिहिण्यासारखें कांहीं नाहीं.

माझ्या भाषणांच्या वर्णनांस त्यांच्या महत्त्वाच्या मानानें मीं विनाकारण अधिक जागा दिली आहे यांत संशय नाहीं. पण माझ्या अंगीं जन्मतः सभाधीटपणाचा किती अभाव आहे हें मला पूर्णपणें माहित असल्यामुळें त्या भाषणांचें मला महत्त्व वाटणें स्वाभाविक आहे.

‘तोतयाच्या बंडा’वरील टीकेसंबंधानें लिहितांना वर ‘तुलसी-रामायणा’वरील टीकेचा ओझरता उल्लेख केला आहे; त्या टीकेत मीं त्या ग्रंथांतील उत्कृष्ट कल्पनांचा एकत्र संग्रह केला आहे, यापलीकडे त्या टीकेत विशेष असें कांहीं नाहीं. टीका करण्यापूर्वीं तद्विषयीभूत पुस्तक मी बहुधा अत्यंत सावकाश व लक्ष्यपूर्वक वाचीत असतो. पण तो संग्रह करण्याकरितां मीं तो ग्रंथ घाई-घाईनें दीड दिवसांतच वाचून टाकिला. तथापि त्या ग्रंथा-वरील इतर टीकांतील संग्रहाइतकाच माझाहि संग्रह सरस आहे अशी माझी

स्वात्री आहे. तो तयार करितांना पुस्तक फारच घाईने वाचल्यामुळे डोक्यास त्रास मात्र अतोनात झाला.

१९१४ साली वेंकटेश बापूजी केतकर यांचे 'ग्रहगणित' हे मराठी पुस्तक प्रसिद्ध होऊन 'विविधज्ञानविस्तारा'कडे परीक्षणाकरिता आले. केतकरांच्या 'ज्योतिर्गणिता'चे अध्ययन केल्यापासून मला त्यांच्याबद्दल फारच आदर उत्पन्न झाला होता. १९०३ साली किंवा त्या सुमारास मुंबईस 'पंचांगशोधन कमिटी'च्या बैठकी होत असतांना मी त्यांस प्रथम भेटलो. आरंभी मी त्यांच्या ग्रंथांतील जे भाग मला विशेष चातुर्याचे वाटले त्यांचा त्यांजपाशी निर्देश केला. त्याबरोबर त्यांना मजबद्दल एकदम इतकी स्नेह-बुद्धि वाढू लागली की त्या संधीस कोल्हापुरचे प्रो. आपटे आम्ही बसलो होतो तेथे आले असता त्यांनी माझा त्यांच्याशी अत्यंत स्तुतिपर शब्दांनी परिचय करून दिला. त्यानंतर मी त्यांना त्यांच्या ग्रंथांतील एक शंकास्थान दाखवून त्याचा उलगडा करण्याची विनंति केली. हे शंकास्थल म्हणजे 'त्रिप्रश्नाध्यायां'त "पंचांगुलागणक यत्र पलप्रभा स्यात्" हा 'सिद्धांतविरोमणी'-तील प्रश्न केतकरांनी ज्या रीतीने सोडविला आहे ती रीत होय. ते स्थल केतकरांसहि बिकट वाटले. त्यावर कांहीं वेळ घालविल्यावर त्यांनी कपाळ दुखण्याच्या सबबीवर मला पुन्हा दुसरे दिवशी येण्यास सांगितले. त्याप्रमाणे मी दुसऱ्या दिवशी गेलो असतांना त्यांनी आपली आकृतीची वही काढून तिच्या साहाय्याने माझ्या शंकेचे समाधान करितां येते की काय याचा बराच वेळ विचार केला, पण त्यांना समाधान करण्याचा मार्ग सांपडला नाही. उलट त्या रीतीत चूक असली पाहिजे असे त्या वेळेपुरते तरी त्यांना कबूल करावे लागले. तथापि अखेरीस—"तुम्ही वऱ्हाडांत परत गेल्यावर मला धारवाडच्या पत्त्यावर पत्र पाठवून पुन्हा आपली शंका कळवा."-असे त्यांनी सांगितले. त्याप्रमाणे मी त्यांना पत्र पाठविले; परंतु त्यांचे त्यास कांहींच उत्तर आले नाही. यानंतर बरीच वर्षे त्यांची व माझी ओळख बुजल्यासारखी झाली. त्यांच्या 'ग्रहगणिता'वर टीका लिहिण्याचे काम मी हाती घेतले तेव्हा त्यांतील व त्यांच्या 'केतकी' ग्रंथांतील शंकास्थलांचा खुलासा करण्याबद्दल मला त्यांस अनेक विनंति-

पत्रें लिहावीं लागलीं. माझ्या बहुतेक शंकांचें त्यांनीं समाधान केलें, व बाकीच्या शंकांचें समाधान टिपणांची वगैरे सामुग्री जवळ नसल्या-मुळें तूर्त करितां येत नाही असें त्यांजकडून लिहून आलें. त्यांच्या या वेळच्या पत्रांत त्यांनीं मजबद्दल अत्यंत आदर दर्शविला होता. “असल्या शंका विचारणारा मला साऱ्या हिंदुस्थानांत कोणी भेटला नाही”-असेंहि त्यांनीं एका पत्रांत लिहिलें होतें; ज्योतिर्गणिताचा विषय विशेष गूढ नसतांहि त्यांचें हिंदुस्थानांत इतकें अल्प अध्ययन होतें कीं त्या विधानाचें मला विशेष आश्चर्य वाटलें नाही. यानंतर मीं केतकरांकडे आपला ज्योतिष-विषयक निबंध भेटीदाखल पाठविला. त्याजवर त्यांचा बराच अनुकूल अभिप्राय येऊन त्यासोबत त्यांनीं आपल्या ‘ग्रहगणिता’ची एक प्रत “आदरपूर्वक भेट” म्हणून पाठवून दिली. मीं त्यांस पूर्वीं मुंबईस भेटलों होतो याची ओळख मात्र मीं त्यांस दिली नाही; व ती गोष्ट त्यांना इल्लीं माहित आहे कीं काय याची शंकाच आहे. असो.

माझी ‘ग्रहगणिता’वरील टोका ‘विविधज्ञानविस्तारा’च्या १९१५ सालच्या मार्च महिन्याच्या अंकांत प्रसिद्ध झाली व तिजवर केतकरांचा बराच अनुकूल अभिप्राय त्यांजकडून मजकडे आभारपूर्वक कळविण्यांत आला. या टीकेच्या आरंभीं मीं समाजसुधारणेवर बऱ्याच तीव्र स्वरूपाचे विचार प्रदर्शित केले होते. ‘शारदाश्रमवासी’ हें टोपण नांव धारण करणारे माझे स्नेही पुरुषोत्तम गोपाळ काणेकर यांनीं ‘पंचांगशोधन कमिटी’च्या बैठकी चालू असतांना पंचांगसुधारणेप्रमाणें समाजसुधारणेचीहि आवश्यकता नाही का असा त्या कमिटींत प्रमुखत्वानें भाग घेणारे बाळ गंगाधर टिळक यांस एका लेखांत सवाल केला होता, त्या लेखावरून मला ते विचार सुचले असावे असें वाटतें. यानंतर केतकरांचेंच ‘नक्षत्रविज्ञान’ हेंहि पुस्तक प्रसिद्ध होऊन मोरमकरांकडून मजकडे परीक्षणाकरितां आलें. त्यावर माझी टीका ‘विविधज्ञानविस्तारा’च्या १९१६ च्या डिसेंबरच्या अंकांत प्रसिद्ध झाली. ती केतकरांस फारच आवडली असें त्यांच्या तत्संबंधानें आलेल्या पत्रावरून दिसलें. “ही टीका माझ्या पुस्तकांत प्रस्तावनेदाखल घातल्यास त्यांतील विषय अधिक स्पष्ट होईल.-” अशा अर्थाचें एक वाक्य त्या पत्रांत होतें.

सदाशिव नारायण ठोसर, मराठे वगैरे गृहस्थांनीं मिळून 'गुप्तमंजूष' नाटकावर 'नाट्यकलारूपकुठार' नांवाची एक विस्तृत टीका लिहिल्याचा उल्लेख यापूर्वी आलाच आहे. त्यानंतर त्यांचे-माझे संबंध स्नेहभावाचे असावे अशी माझी अंतःकरणपूर्वक इच्छा असून मी आपलें वर्तनहि तिला अनुसरूनच ठेवण्याचा प्रयत्न करीत असें. ठोसरांनीं एकदां मला पुणें येथें फराळास बोलाविलें असतां मी संतोषानें गेलों व त्यांच्याशीं व इतर निमंत्रितांशीं स्नेह्याप्रमाणें मोकळ्या मनानें वागलों. त्यापुढेंहि त्यांच्याशीं नेहमीं सरळ वर्तनच ठेवीत गेलों. असें असतां त्यांनीं मधून-मधून माझी वृत्तपत्रांतून विनाकारण नालस्ती करण्याचा क्रम चालू ठेविला. 'इंदुप्रकाशां'त त्यांच्या 'लीलावती' नाटकाच्या स्तुतीनें भरलेले व माझ्या कवितांच्या निंदेनें भरलेले इंग्रजी लेख येऊं लागले. यांपैकीं कांहीं लेख तरी खुद्द ठोसरांच्या लेखणींतून उतरलेले होते असें मला काणेकर यांजकडून कळलें. मला तें खरें वाटण्यास एक कारणहि झालें. तें असें:-'नाट्यकलारूपकुठारा'चा 'गुप्तमंजूष' नाटकावरील मुख्य वळसा बाहेर पडल्यानंतर इतर नाटककारांच्या कृतींवरहि त्यांचा मधून-मधून हस्या-हस्यांनीं प्रयोग होऊं लागला. अशा एका हस्यांत 'लीलावती' नाटकांतील एक अवतरण दाखल्यादाखल दिलें होतें. ज्या लेखमालेचा एक प्रमुख लेखक 'लीलावती'चा कर्ता त्याच लेखमालेंत त्या नाटकांतील अवतरण अशा रीतीनें यावें हें मला सदभिरुचीस अत्यंत विरुद्ध वाटलें, व त्या लेखकानें आपल्याच नाटकासंबंधानें स्तुतिपर लेख लिहून तो प्रसिद्धीकरितां वृत्तपत्राकडे पाठवावा यांत कांहीं नवल वाटलें नाहीं. यांपैकीं एका लेखास काणेकरांनीं फारच समर्पक व बिनतोड उत्तर देऊन त्यांत त्यांनीं 'लीलावती'च्या मंगलाचरणाचे वाभाडे काढिले. आंतून अशी कृति चालली असतां ठोसर वरकरणी मला इतका स्नेह दाखवीत कीं मला आंतील प्रकार माहित नसता तर मी त्यानें गारीगार झालों असतो. एकदां मी कुर्ल्यास ठोसरांच्या घरीं त्यांच्या अत्यंत आप्रहाच्या निमंत्रणावरून स्वतःच्या इच्छेविरुद्ध जेवणास गेलों असतां त्यांनीं जेवणाचे वेळीं स्वतःच्या मातुश्रीस माझा परिचय करून देतांना - "आई ! हेच ते कोल्हटकर बरें !"-असे शब्द काढिले. त्या माऊलीस

त्यांचा अर्थ न कळल्यामुळे ती ठोसरांना त्याबद्दल खोद-खोदून विचारू लागली तेव्हा त्यांची फारच धांदल उडाली. “ ज्यांच्या नाटकाचा मी खरपूस समाचार घेतला होता ” हे अध्याहृत शब्द तिला विचारीला कळले नाहीत तरी मला पूर्णपणे कळले व त्यांनीं माझे मनःस्वास्थ्य नाहीसे केले. या वेळेपासून मी ठोसरांचे निमंत्रण कधी स्वीकारावयाचे नाही असा निश्चय केला व तो आजपावेतो अमलांत आणिला आहे. असो.

ठोसरांचे ‘ प्रेमाभास ’ नाटक १९१६ साली त्यांजकडून भेट म्हणून मजकडे आले त्यावेळची मनःस्थिति कळावी म्हणून हा लांबलचक प्रस्ताव करावा लागला. त्यांच्या लेखनकौशल्याबद्दल माझे विशेष अनुकूल मत कधीच नव्हते. ‘ लीलावती ’ नाटकास ‘ Cid ’ या प्रसिद्ध फ्रेंच नाटकाचा आधार असतां व त्यास प्रसिद्ध होण्यापूर्वी गर्भावस्थेंत विकास पावण्यास ८-१० वर्षांचा अवधि मिळाला असतां ते बरेच निःसत्त्व झाले आहे. ठोसरांच्या कांहीं स्फुट कविता माझ्या वाचनांत आल्या होत्या (त्यांचा विषय बहुधा राजभक्ति किंवा त्यासारखा एखादा असे); त्या अशुद्ध, बेचव व पाल्हाळिक असत. परंतु ‘ प्रेमाभासां ’ तील काव्याने त्यांच्या इतर सर्व काव्यांवर कडी केली होती. तथापि नाटक नुसते वाङ्मयदृष्ट्या टाकाऊ असते तर मी त्याजवर टीकाखर उपसले नसते. त्यांत एके ठिकाणीं माझ्या ‘ प्रेमशोधन ’ नाटकाचा उपहासपूर्वक उल्लेख केला होता. तोहि मला परीक्षणार्थ यातायात करावयाला लावण्यास समर्थ नव्हता. परंतु नाटकास खुद्द ठोसरांनीं एक लांबलचक प्रस्तावना जोडून सुधारणेंस प्रतिकूल ग्रह उत्पन्न करण्याचा जो प्रयत्न केला होता व तो करितांना एखाद्या स्मृतिकाराचा जो आव घातला होता त्यानें माझी समता नाहीशी झाली. तरी प्रथम कांहीं दिवस मी टीका करण्याची इच्छा मनांतल्या मनांत दाबून ठेविली. पण त्यानें माझे डोके तापून जाऊन मला सारखी जाग्रणे घडूं लागली; अखेरीस टीका लिहिण्याचा संकल्प करून तो कांहीं दिवसांनीं अमलांतहि आणिला. वाचकांस टीकाकाराचें नांव कळल्यास त्याचा व नाटककाराचा पूर्वसंबंध आठवून टीका मत्सरबुद्धीनें केली आहे असा त्यांचा विनाकारण ग्रह व्हावयाचा; तो होऊं नये म्हणून मी लेखकाचें

‘ प्रागतिक ’ हें टोपण नांव दिलें होतें. परंतु लिहिण्याच्या धाटणीवरून लेखक मीच असलों पाहिजे असा बऱ्याच जणांनी तर्क केला. ही टीका १९१७ साली ‘मनोरंजना’च्या जानेवारीपासून मे पर्यंतच्या पांच अंकांत छापून आली. ती बऱ्याच जणांना आवडली असें काशीनाथ रघुनाथ मित्रांकडे निघालेल्या उद्गारांवरून व आलेल्या पत्रांवरून दिसून आलें.

‘ प्रेमाभास ’ नाटकांतील अनेक चोऱ्या मी या टीकेत दाखविल्या होत्या. पण नाटकाचें मुख्य संविधानक ‘Sorrows of Satan’ या कादंबरीवरून चोरल्याची गोष्ट टीका लिहितांना माझ्या ध्यानांत न आल्यामुळें तिचा अंतर्भाव मी त्या चोऱ्यांत केला नाही. वाग्भट देशपांडे यांनी ती गोष्ट मागाहून माझ्या नजरेस आणिली तेव्हां ती मला ताबडतोब पटली. ही टीका पुन्हां छापण्याचा योग आल्यास मी त्या चोरीला जरूर प्रमुख स्थान देईन.

यापूर्वीच वामन मल्हार जोशी यांच्या इच्छेवरून त्यांची ‘ रागिणी ’ कादंबरी मजकडे मोरमकरांकडून परीक्षणार्थ आली होती. पण ती बरीच मोठी असल्यामुळें तिच्या टीकेचें काम बरेंच लांबणीर पडलें. अखेरीस ती टीका १९१८ साली ‘विविधज्ञानविस्तारांत’ छापून प्रसिद्ध झाली. तात्त्विक विषयांवरील चर्चाचा स्वभाव रंगविण्याचे कामी कसा उपयोग होतो, वर्ण्य वस्तूंच्या अस्तित्वाबद्दल वाचकांच्या ठायीं खात्री उत्पन्न करण्यासाठी कादंबरीकार कोण-कोणत्या योजनांचा अवलंबन करितात वगैरे-संबंधाचे त्या टीकेतील कांहीं भाग अगदीं नवीन दिसून येतील.

‘ सहचारिणी ’ नाटकाचें संविधानक माझ्या डोक्यांत १९१६ सालाच्या पावसाळ्यापासूनच घोळत होतें. पण तें लिहिण्याचा योग १९१८ च्या मे महिन्यापर्यंत घडून आला नाही. त्यांतील रावजी व नाना या दुकलीची कल्पना प्रथम मला पॉलडी कोंक या फ्रेंच कादंबरीकाराच्या एका कथेवरून सुचली व तिजवर मागाहून इतर भागांचा डोलारा उभारण्यांत आला. परंतु ती मूळ कल्पना ‘ सहचारिणी ’त इतकी बदलली आहे व सहचारिणीच्या एकंदर संविधानकांत ती इतक्या पूर्णपणें लोपून जाते की नाटकाचा उगम त्या कल्पनेंत

आहे ही गोष्ट सांगितल्याशिवाय कोणास खरीहि वाटणार नाही. प्रत्येक स्वतंत्र कृतीतील बहुतेक कल्पना पूर्वपरिचित कल्पनांवरून सुचलेल्या असतात. परंतु त्यांच्या बेमालूम मिश्रणामुळे त्या कृतीस एक नवेंच स्वरूप प्राप्त होऊन तिच्यांत मूळ कल्पनांचा मागमूसहि लागेनासा होतो. हाच प्रकार 'सहचारिणी'च्या मूलभूत कल्पनेसंबंधानें झाला. त्या नाटकांतील दोन बायकांच्या दादल्याची कल्पना मला कोणावरून सुचली हें खामगांवच्या कोणाहि इसमास न सांगतांच कळण्यासारखें आहे. ती कल्पना मला माझ्या कुटुंबाच्या वडील बंधूवरून सुचली. पण मूळ कल्पना नाटकांत बरीच विकृत झालेली आहे. माझ्या मेव्हण्याच्या दोन बायकांत बराच सलोखा नांदत असे. पण 'सहचारिणी'त त्याच्या अगदी उलट प्रकार आहे. संततीच्या बाहुल्यासंबंधानें मात्र माझे मेव्हणे व रंगराव यांजमध्ये बरेंच साम्य आहे. असो.

'सहचारिणी' नाटक १९१७ सालचे उन्हाळ्याचे सुटीत पुण्यास एखाद्या स्नेह्याच्या घरी लिहिण्याचा विचार होता. पण ती सोय पुण्यास न जमल्यामुळे मी नाटक लिहिण्याकरितां मुंबईस माझे चुलत-बंधु हरी गणेश कोल्हटकर यांचे घरी गेलों; व तेथें जूनच्या ७ व्या तारखेस किंवा त्या सुमारास नाटक लिहिण्यास आरंभ केला. ज्या दिवाणखान्यांत मी लिहावयास बसत असें त्यांत माझ्या भोंवतीं घरांतील मुलां-बाळांची सारखी वर्दळ असे. अशा परिस्थितीत नाटक लिहिण्याचा हा पहिलाच प्रसंग होता. परंतु अशा अडचणींतूनहि जूनच्या १३ व्या तारखेपर्यंत नाटकाचे चार अंक लिहून पुरे झाले. तीन अंक होतांच मी तें नाटक गुर्जरांना दाखविलें. त्यांचें मत नाटक एकंदर मराठी नाटकांत अत्यंत विनोदप्रचुर झालें आहे असें होऊन त्याप्रमाणें त्यांनीं 'गंधर्व नाटक मंडळी'कडे कळविलेंहि. 'गंधर्व मंडळी'स कळविण्याचें कारण असें कीं त्या मंडळीस त्यावेळीं एका विनोदी नाटकाची जरूर असून माझे नाटक लवकर पुरें करण्यासंबंधानें माझ्यामागे तिचा लकडा चालू होता.

नाटकांतील पदांकरितां चाली पाहिजे होत्या. हिराबाईपाशीं चालीचा चांगलाच भरणा असून त्यांपैकीं काहीं मी 'मतिविकार' व 'प्रेमशोधन'

नाटकांतील पदे रचितांना उपयोगांत आणिल्या होत्या. 'सहचारिणी' नाटकांतील पदांकरितां कांहीं चाली मीं ह्या खेपेस त्यांजपासून उतरून घेतल्या व त्या एक दिवस त्यांजकडून एक-दोनदां म्हणवूनहि घेतल्या; परंतु त्यांतील एक-दोन चालींशिवाय बाकीच्या चाली मला नीट बसल्या नाहींत. नाटक पूर्ण झाल्यावर चाली सावकाशीनें घेतां येतील अशा भरंवशावर मीं होतो. इतक्यांत एक क्षुल्लक गोष्ट घडून येऊन तिनें माझा बेत फिसकटवून टाकिला. मीं गुर्जरांस नाटकाचा कांहीं भाग वाचावयास दिला हें त्यांजकडून त्यांना कळल्यावर त्यांनीं तो भाग वाचून पाहण्याचा आग्रह धरिला. त्यांनीं तो भाग वाचून त्यावर प्रतिकूल मत दिल्यास माझा हिरमोड होऊन पुढील भागाचें लेखन नीट व्हावयाचें नाहीं अशी मला भीति वाटत असल्यामुळे मीं नाटक संपण्यापूर्वी दाखविण्याबद्दल आपली प्रतिकूलता प्रकट केली, पण तिच्या बरोबरच नाटक संपतांच दाखविण्याचें कबूल केलें. त्यांजमध्ये व गुर्जरांमध्ये असा पंक्तिप्रपंच केलेला पाहून त्यांस फार राग आला व मीं त्यांस चालींची संथा देण्याची विनंति केली असतां त्यांनीं नाटक वाचल्यावर ती देण्यांत येईल असें म्हटलें. पुढील वर्षांत माझ्या स्नेह्यांच्या व माझ्या स्नेहसंबंधांत जो बिघाड पडला त्यास येथूनच आरंभ झाला असें म्हटल्यास चालेल.

मीं मुंबईहून खामगांवास आल्यावर ४-५ दिवसांतच पांचवा अंक लिहून संपविला. पहिल्या दोन अंकांपेक्षां पुढील दोन अंक पडके झाले आहेत, सबब शेवटचा अंक विशेष उठावदार करावा लागेल अशी सूचना गुर्जरांनीं मीं मुंबईहून निघण्यापूर्वी केलेली असल्यामुळे पांचवा अंक विशेष खुलविण्यासाठीं मीं बरीच काळजी घेतली होती व तो माझ्या अजमासाप्रमाणें वठलाहि. तो मीं गुर्जरांकडे पाहावयास पाठविला असतां तो फारच बहारीचा झाल्याबद्दल त्यांजकडून मला लिहून आलें. एकंदरीत 'सहचारिणी' नाटकाबद्दल गुर्जरांचें मत या वेळीं अत्यंत अनुकूल होतें.

१९१७ च्या सप्टेंबर महिन्याच्या आरंभाचे सुमारास 'गंधर्व नाटक मंडळी' अकोल्यास आली. नाटक पुरें झाल्याबद्दल त्या मंडळीच्या मालकांस गुर्जरांकडून आधींच वर्दी पोंचलेली असल्यामुळे त्यापैकीं प्रथम बोडस नाटक वाचण्याकरितां अकोल्याहून खामगांवास आले. तें वाचून त्यांचें

त्याबद्दल बरेंच अनुकूल मत झालें. त्यानंतर कांहीं दिवसांनी ते, नारायणराव राजहंस व इतर पांच-सात मंडळी आली; व बोडसांनी इतरांस नाटक वाचून दाखविलें. मंडळीस तें पसंत पडल्यामुळें सर्वानुमते तें घेण्याचें ठरलें. त्या खेपेस मला नाटकांतील पदांकरितां कांहीं चालीहि देण्यांत आल्या.

मंडळी खामगांवास असतां मीं बोडसांना माझ्या डोक्यांत घोळत असलेल्या 'परिवर्तन' नाटकाच्या संविधानकाची रूपरेषा सांगितली. हें संविधानक मीं १८९९ सालीं लिहिलेल्या व त्याच सालीं प्रसिद्ध झालेल्या 'भयंकर जागृति' या काव्यावरून व 'प्रेमाभास' नाटकावरील टीकेंतील माझ्या कांहीं वाक्यांवरून १९१७ च्या मे महिन्यांत सुचलेलें असून त्यावर नाटक लिहिण्याचा माझा विचार होता. त्याच्या सुमारे एक वर्षापूर्वी मी 'किलोस्कर मंडळी'स भेटण्याकरितां खानदेशांतील जळगांव मुक्कामी गेलों असतांना मुजुमदारांनीं मला खास त्या मंडळीकरितां एक नाटक लिहून देण्याची विनंति केली होती. "मी एकाच मंडळीकरितां कधीं नाटक लिहित नसतां, मीं एखादें नवें नाटक लिहिल्यास तें मला 'गंधर्व मंडळी'सहि द्यावें लागेल."—असें मीं म्हटलें असतां—"त्या मंडळीकरितां दुसरें नाटक लिहा"—असें त्यांनीं उत्तर दिलें होतें. मला ती कल्पना पटली होती, व 'सहचारिणी' 'गंधर्व मंडळी'करितां व 'परिवर्तन' 'किलोस्कर मंडळी'करितां लिहिण्याचा माझा संकल्प होता. पण बोडसांस 'परिवर्तना'चें संविधानक इतकें आवडलें कीं त्यांनीं मीं तें नाटक ताबडतोब लिहून नंतर दोन नाटकांपैकीं त्यांस पसंत पडेल तें नाटक त्यांस व उरेल तें 'किलोस्कर मंडळी'स द्यावें अशी मला विनंति केली व मीं ती मान्य केली. 'किलोस्कर मंडळी'स द्यावयाचें नाटक तिनें न घेतल्यास आपण घेण्याचा त्यांनीं पत्कर घेतला. 'गंधर्व मंडळी'नें किती नाटके घ्यावयाचीं व एकच घेतल्यास कोणतें घ्यावयाचें हें पुढें ठरावयाचें असल्यामुळें पदें करावयाचें काम मीं साहाजिकच तहकूब ठेविलें. मोबदल्याबद्दल मीं नाटकाच्या सर्वांत अधिक उत्पन्नाची तिप्पट घ्यावी अशी बोडसांनीं या खेपेस आग्रहाची सूचना करून त्यांत माझें मुळींच नुकसान होणार नाहीं असें आश्वासन दिलें. परंतु मला ती शर्त न

परवडल्यामुळे नाटकाच्या असाधारण हक्का (मॉनोपली) बद्दल मला ३३०० रुपये मिळावे असें आम्हांमध्ये ठरलें.

या सुमारास एक अशी गोष्ट घडून आली कीं तिनें वरील सर्व प्रश्नांचा ताबडतोब उलगडा करून टाकिला. मीं एक बरेंच मोठें व अत्यंत सोयिस्कर घर बांधण्यापलीकडे कुटुंबाच्या भावि पोषणाची एकहि सोय करून ठेविली नव्हती ही गोष्ट माझ्या मनांत डांचत असे; व माझे स्नेहीहि अनेकदां अशी कांहीं तर्तूद करण्याची मला मधून-मधून सूचना करीत असत. अलिकडे माझें वकीलीचें उत्पन्न सपाट्यानें कमी होऊं लागल्यामुळे त्या विचारानें विशेष जोरानें उचल खाल्ली. माझे व्यापारी स्नेही विश्वनाथ नागोसा सावजी यांनीं १९१७ च्या मे महिन्यांत माटरगांवाचें एक शेत मला ७००० रुपयांस खरेदी घेऊन दिलें होतें. त्यांपैकीं साडेतीन हजारांची रक्कम माझ्या पदरची असून साडेतीन हजार रुपये मीं विश्वनाथ सावजींकडून कर्जाऊ घेतले होते. त्यांपैकीं २५०० रु. मीं त्या सालचे जुलई महिन्यांत माझे कनिष्ठ बंधु दिगंबरराव अण्णा यांजपासून घेऊन त्यांस परत केले होते. कर्ज न काढण्याचा माझा कडक नियम असतां तो याप्रमाणें मला या वेळीं नाइलाजास्तव मोडावा लागला होता. परंतु या कर्जांतहि भर पडण्याचा या वेळीं योग आला, तो असा:- १९१७ च्या ऑक्टोबर महिन्याच्या १५ व्या तारखेच्या सुमारास विश्वनाथ सावजींनीं माटरगांवचें एक अत्यंत सुपीक शेत ९००० रुपयांस खरेदी मिळण्यासारखें आहे अशी मला बातमी दिली; व तें विकत घेण्याचा माझा हिद्या होत असल्यास मला त्या कामीं हरतऱ्हेची मदत करण्याची तयारी दाखविली. पूर्ण रक्कम भरण्यास दोन महिन्यांची मुदत मिळण्यासारखी आहे असेंहि त्यांनीं सांगितलें. माझ्या तोंडास पाणी सुटलें. पण एवढी रक्कम कशी उभी करावयाची याचा विचार पडला. 'परिवर्तन' नाटक लवकर तयार करून व दोन्ही नाटकांची विल्हेवाट लावून सहा हजारांची रक्कम उभी करितां येण्यासारखी होती. पण बाकीच्या रकमेची काय वाट? विश्वनाथ सावजींस व माझ्या बंधूंना पैशाचे बाबतींत पुन्हां त्रास देण्यास माझें मन घेईना. परंतु - " मी तुम्हांस साह्य करण्यास तयार आहे, अशी

संधि पुन्हा येणार नाही.”-इत्यादि शब्दांनी विश्वनाथ सावजींनी माझे मन खरेदीस प्रवृत्त केलें. ऑक्टोबरच्या २० व्या तारखेस किंवा त्या सुमारास खरेदीचा सौदा पक्का झाला; व डिसेंबरच्या वीस तारखेस किंवा त्यापूर्वी मी शेत विकणारास नऊ हजार रुपये द्यावे व त्याजपासून खरेदीखत लिहून व नोंदून घ्यावें असे ठरलें.

यानंतर कांहीं दिवस संविधानकाचा विचार करण्यांत घालवून नंतर नाटकलेखनास जारीनें सुरवात केली. सकाळीं कोर्टाचें काम पाहावें लागत असल्यामुळें व दुपारीं कोर्टांत जावें लागत असल्यामुळें बहुधा रात्रीं किंवा पहाटे लिहीत बसें. दिवाळीच्या सुटींत मी दुसरा अंक लिहीत असल्याचें पक्कें आठवतें. नाटक लिहून पुरें करण्यास अब्बलपासून अखेरपर्यंत २०-२५ दिवस लागले असावेत. लिहिणें संपल्यावर माझे कारकून शंकरराव करकरे यांजकडून त्याची नकल शक्य तितक्या सपाठ्यानें करविण्यांत आली. ‘वधूपरीक्षे’नंतरचीं माझीं तिन्ही नाटके व सर्व लेख यांनींच लिहून काढिले असून त्या कामीं मला त्यांचें फारच साहाय्य होत आलें आहे. असो.

नकल ‘गंधर्व मंडळी’कडे पाठविण्यापूर्वीं आपणांकडे पाठविण्याबद्दल गुर्जरांचें मला पत्र आलें होतें. त्याप्रमाणें ती त्यांजकडे रवाना करण्यांत आली. मात्र ती घाईनें वाचून ग्वाल्हेरास ‘गंधर्व मंडळी’कडे शक्य तितक्या लवकर पाठविण्याची मी त्यांना विनंति केली. तिला अनुसरून त्यांनीं घाई-घाईनें एकदां वाचून ग्वाल्हेरास पाठविली. गुर्जरांचें मत कळण्यास मी फार आतुर झालों होतो. पण त्यांच्या पत्रानें माझी बरीच निराशा केली. “मी ‘सहचारिणी’स ३५०० रुपये दिले तर ‘परिवर्तना’स २५०० रुपयेच देईन.”-असें त्यांनीं त्यांत लिहिलें होतें. मात्र-“सुधारणेच्या आवश्यकतेची खात्री पटवणारें या योग्यतेचें एकहि नाटक आपल्या वाचनांत आलेलें नाही.”-असेंहि एक वाक्य त्यांत होतें. बोडसांचेहि मत गुर्जरांप्रमाणेंच पडतें कीं काय याची मला धास्ती वाटूं लागली. माझ्या स्वतःच्या मतें ‘परिवर्तन’ नाटक ‘सहचारिणी’पेक्षां बरेंच चांगलें झालें आहे असें होतें. त्या नाटकाबद्दल ३७०० रुपये मागून व दोन्ही नाटके

आत्मवृत्त

मिळून ७००० रुपये बसूल करून मागील कर्जातून मुक्त व्हावे व पुढे फारसे कर्ज काढण्याची जरूरच पडू देऊं नये असा माझा विचार होता. परंतु माझे मनोराज्य गुर्जरांच्या मताने डळमळावयाला लागले. कांहीं दिवस अधीरपणे वाट पाहिल्यावर बोडसांचें पत्र आलें. त्यांत त्यांनीं नाटकांत कांहीं फेरफार सुचवून तें नाटक 'सहचारिणी' नाटकापेक्षां अधिक पसंत पडल्याचें मला कळविलें होतें. तें वाचून माझा अर्धा जीव खाली पडला.

यानंतर 'परिवर्तना'च्या मोबदल्याबद्दल बोडसांशीं पत्रद्वारे वाटाघाट सुरू झाली. त्या सुमारास 'किलोस्कर मंडळी' मलकापुरास आली असून मधून-मधून खामगांवासहि प्रयोग करण्याच्या विचारांत होती. एक दिवस शंकरराव मुजुमदार नाटकगृहाची व राहण्याची सोय पाहण्या-करितां खामगांवास आले असतां मी त्यांजपाशीं 'सहचारिणी'बद्दल गोष्ट काढिली व ३३०० रुपयांच्या मोबदल्यांत त्यांस त्या नाटकाचे सर्व हक्क विकण्याची तयारी दाखविली. मात्र सारी रक्कम रोख द्यावी लागेल असाहि त्यांस त्याबरोबर इशारा दिला. मुजुमदारांनीं विचाराकरितां मुदत मागून घेतली. इकडे बोडसांनीं 'परिवर्तना'बद्दल ३३०० रु. व दोन नाटकांबद्दल ६००० रु. व त्यांच्या महत्तम उत्पन्नाची बेरीज त्या रकमेच्या तिपटीहून अधिक झाल्यास त्या बेरजेची तिप्पट देण्याचें कबूल केलें. या रकमेपैकीं ताबडतोब किती द्यावयाची व मागाहून किती द्यावयाची याची भवति-न-भवति होऊन अखेरीस डिसेंबरच्या २० व्या तारखेपर्यंत ४००० रु. व १९१८ च्या फेब्रुवारीपर्यंत उरलेले दोन हजार रुपये द्यावे असें ठरलें.

मध्यंतरी 'गंधर्व मंडळी'तून फुटून निघालेल्या 'शिवराज नाटक मंडळी'चे मालक गोविंदराव टेंबे व 'ललितकलादर्श नाटक मंडळी'चे मालक केशवराव भोंसले यांच्या कानीं माझीं दोन नाटके तयार असल्याची बातमी जाऊन त्यांजकडून त्यांपैकीं एकेका नाटकाबद्दल मागणी आली. परंतु मीं रक्कम व रोखीची शर्त कळवितांच त्यांनीं मागें पाय घेतला. त्यांनीं आपापल्या मागणी बरोबर मागील बाकीपैकीं प्रत्येकीं शंभर रुपये पाठविले होते हा एक अनपेक्षित लाभ त्यांजपासून झाला.

या सुमारास ' किलोस्कर मंडळी 'चे खेळ खामगांवास सुरू झाले. मंडळी प्रत्येक प्रयोगास मलकापुराहून खामगांवास येई व खेळाच्या दुसऱ्या दिवशी परत मलकापुरास जाई. कंपनीतील प्रमुख नटांनी माझी दोन्ही नवी नाटके वाचून पाहिली. त्यांना 'परिवर्तना'पेक्षा 'सहचारिणी'च अधिक आवडले. ही गोष्ट माझ्या पथ्यावरच पडण्यासारखी होती. मी एक दिवस मंडळीच्या एका प्रयोगास गेलो असतां शंकररावांनी - "मोबदल्याची रक्कम आम्हांस झेंपण्यासारखी नाही. तुम्ही नाटक 'गंधर्व मंडळी'स द्यावे. आमची स्थिति सुधारून तुम्हांस योग्य मोबदला देण्याची आम्हांस ऐपत येईल तेव्हां मीच आपण होऊन तुम्हांस नवे नाटक लिहिण्याची विनंति करीन."-असे मला निर्वाणीचे सांगितले. दुसऱ्याच दिवशी मी बोडसांना पत्र पाठवून 'गंधर्व मंडळी'स दोन्ही नाटकांचे हक्क पूर्वी ठरलेल्या शर्तीवर विकण्यास कबूल असल्याचे कळविले व चार हजार रुपये डिसेंबरच्या विसाव्या तारखेच्या आंत पाठविण्याची विनंति केली. त्याप्रमाणे ती रक्कम मुदतीच्या २-३ दिवस पूर्वीच त्यांजकडून येऊन माझ्या हाती पडली. बाकीच्या रकमेपैकी दोन हजार रुपये मी बंधूंकडून मागविले होते, तेहि त्या सुमारासच येऊन पोहोचले. उरलेले तीन हजार रुपये मी विश्वनाथ सावर्जीकडून कर्जाऊ काढून नऊ हजारांची भरती केली. व डिसेंबरच्या एकोणिसाव्या तारखेस म्हणजे ठरलेल्या मुदतीच्या एक दिवस पूर्वीच ती रक्कम शेताच्या मालकाच्या पदरांत घालून त्याजपासून त्याच दिवशी खरेदीखत लिहून व नोंदून घेतले. याप्रमाणे दोन महिन्यांच्या अल्प अवधीत माझ्या सामर्थ्यापलीकडच्या गोष्टी घडवून आणण्याचा संकल्प करून तो सुरक्षितपणे पार पाडिल्याबद्दल मला अत्यंत समाधान वाटले.

'गंधर्व मंडळी' अकोल्यास असतांना तिच्यातील प्रमुख नटांनी खामगांवास दोन-चार खेपा करून एका नाटकाच्या पदांस पुरतील इतक्या चालीचा मजपाशी पुरवठा करून ठेविला होता. १९१७ च्या डिसेंबर महिन्यांत त्या चालीचा स्थलनिर्णय पक्का करण्याचे व त्यांवर पदरचना करण्याचे ठरले होते. त्या कामाकरितां मुंबईस जाण्यासाठीं मी डिसेंबरच्या

२० व्या तारखेस निघालो; व दुसरे दिवशी तेथे पोहोचून माझे चुलत बंधु हरिभाऊ यांचेकडे मी बिन्हाड ठेविले. त्याच दिवशी रात्री बोडस, बालगंधर्व इत्यादि प्रमुख नटांच्या अनुमताने चालींच्या जागा मुक्रर केल्या; व दुसऱ्या दिवसापासून पदे करण्यास सुरवात करून ती तीन-चार दिवसांतच संपविण्याचा विचार केला. त्यावेळी गडकरी 'गंधर्व मंडळी' बरोबर असल्यामुळे व त्यांचे व गुर्जरांचे पद्यरचनेच्या कामी मला चांगले साहाय्य होण्यासारखे असल्यामुळे माझा विचार काही वावगा नव्हता. पण तो विचार बराच अव्यवहार्य असल्याचे माझ्या लवकरच दृष्टोत्पत्तीस आले.

मी पदे करण्यासाठी मंडळीच्या बिन्हाडांतील एका खोलीतच त्यांच्या संमतीने ठाणे दिले होते. वास्तविक पदे करावयाला मी एखाद्या निवांत व निर्जन स्थानाचीच निवड करावयास पाहिजे होती. त्या ऐवजी मी माणसांनी गजबजलेल्या 'गंधर्व मंडळी'च्या बिन्हाडांतील एक खोली व सहवासाकरिता गडकऱ्यांसारखे बोलके गृहस्थ निवडले. त्यांचे भाषण अत्यंत विनोदी व मनोरंजक असावयाचे. त्यांजकडून लक्ष्य वळवून उद्दिष्ट कार्याकडे लावणे ही गोष्ट असाध्य कोटीतीलच होती. एखादे वेळी मनोनिग्रह करून मी पदे करण्यास बसलो तर गडकऱ्यांनी व गुर्जरांनी लागलीच—“कसे काय ? किती पदे झाली ? दहा-पांच होऊन गेलीच असतील ! तुमची प्रतिभा भारी दांडगी !”—इत्यादि परिहासात्मक (व क्वचित् प्रसंगी उपहासात्मक) वाक्यांनी माझी थट्टा आरंभावी. अशा परिस्थितीत पदे कशी व्हावी ? ती करावयास ठरविलेल्या वेळापेक्षा अधिक वेळ लागल्यास पदे बसविण्यास वेळ कोठून आणावा ? नाताळचे दिवस याप्रमाणे टिवल्या-बावल्यांत गेले तर त्यानंतर पदे बसविण्यास उन्हाळ्याच्या सुट्टीपर्यंत वेळ मिळावयाचा नाही. असे चिंताजनक विचार माझ्या मनांतून घोळू लागले. याप्रमाणे ३-४ दिवस गेल्यावर मी पद्यरचनेकरिता हरिभाऊंच्याच बिन्हाडी बसण्याचे ठरविले व 'गंधर्व मंडळी'चे बिन्हाड सोडून तिकडे गेलो.

तेथे तीनच दिवसांत घाई-घाईने पदे उरकून टाकिली व त्यांच्या सफाईचे काम गडकरी व गुर्जर यांच्या मदतीने करण्याचा विचार केला.

मी पदें लिहीत असतांना त्यांनीं जितक्या तत्परतेनें माझ्या मार्गांत विघ्नें उपस्थित केलीं होतीं तितक्याच तत्परतेनें त्यांनीं पदांच्या सफाईच्या कामीं मला मदत केली. गुर्जरांचा उपयोग कोश पुरविण्यापलीकडे किंवा शब्द-योजनेवर मत देण्यापलीकडे फारसा झाला नाही. पण गडकऱ्यांचा मात्र अतोनात उपयोग झाला. या प्रसंगीं त्यांचें मराठी भाषेवरील प्रभुत्व, योजनाचातुर्य, कल्पकत्व असे अनेक गुण माझ्या नजरेस पडले. हें शुद्धी-करणाचें काम तीन-चार दिवस चाललें होतें. तें संपल्यावर मीं सर्व पदांची एक शुद्ध प्रत तयार केली व तीं पदें गुर्जरांकडून नाटकाच्या प्रतींवर योग्य स्थानीं लिहून घेतलीं.

दुसऱ्या दिवसापासून पदें बसविण्यास सुरवात केली. तें कामहि २-३ दिवस चाललें. हा वेळपर्यंत गडकऱ्यांनीं नाटक वाचिलें नव्हतें. पदें बसत असतांना त्यांनीं तें समग्र वाचिलें. त्यांना रंगरावाचा विनोद बराच आवडला असावा असें दिसलें. त्यानें केलेली रावजीचा दत्तक पुत्र होण्याची सूचना त्यांस इतकी आवडली कीं त्यांनीं तिचा त्या खेपेस अनेकदा उच्चार केला. कांहीं भागांबद्दल त्यांनीं नापसंती दर्शविली व ते भाग मीं त्यांच्या मदतीनें लागलीच सुधारून टाकिले. कांहीं भाग मला स्वतःलाच सुधारावयाचे होते तेहि मीं सुधारले. हें सुधारण्याचें काम मी निघण्याचे दिवसापर्यंत चाललेंच होतें.

स्टेशनावर 'गंधर्व मंडळी'तील प्रमुख नटांबरोबरच गडकरी व गुर्जर हेहि मला पोंचविण्यास आले होते. त्यांनीं या खेपेस माझ्याशीं केलेल्या सलगीबद्दल माझी मनःपूर्वक क्षमा मागितली. उभयतांचें या वेळचें वर्तन मला बरेंच चमत्कारिक वाटलें होतें यांत कांहीं शंका नाही. पण त्यांची मला मदतहि पुष्कळ झाली होती. म्हणून मीं—“मला दांभिक विनयापेक्षां असा मोकळेपणाच फार आवडतो”—असें म्हणून त्यांचें समाधान केलें.

परत खामगांवीं आल्यावर पांच-सातदां मीं 'सहचारिणी'च्या गद्यांत व पद्यांत योग्य वाटतील त्या सूचना करून 'गंधर्व मंडळी'स कळविल्या. परंतु या फेरफारांमुळें नाटक मर्यादेबाहेर वाढत चाललें अशी बोडसांकडून व गुर्जरांकडून तक्रार आल्यावरून दुरुस्तीचें काम बंद ठेविलें. आतां

विशेष दुस्तती करावयाची राहिलीहि नव्हती. नाटकाचा पहिला प्रयोग बडोदें मुक्कामी करावयाचें ठरलें होतें. त्यापूर्वी नाटक आंखूड करण्याबद्दल सूचना बोडसांकडून मजकडे आल्या. त्या मीं अमलांत आणून केलेले फेरफार त्यांस कळविले. या फेरफारांसह पहिला प्रयोग एप्रिल महिन्यांत गायकवाड सरकारापुढें झाला. नाटकें एरव्हीं कितीहि परिणामकारक असलीं तरी त्यांचे प्रयोग दरबारापुढें झाल्यास ते किती फिके पडतात याची कल्पना इंदूर येथें झालेल्या 'विचित्र-लीले'च्या दरबारी खेळावरून मला पूर्वांच झाली होती. तेव्हां 'सहचारिणी'च्या बडोद्यास झालेल्या संभावनेनें मला विशेष आश्चर्य वाटलें नाहीं. बडोद्याहून मंडळी पुण्यास येणार होती. तेथें नाटकाची योग्य परीक्षा होईल अशी माझी खात्री होती.

'वीरतनय' व 'प्रेमशोधन' या नाटकांवरून आणि 'पति हाच स्त्रीचा अलंकार' व 'गरिब बिचारें पाडस' या गोष्टींवरून मला करुणरस बरा साधतो असा अनुभव आला होता. त्या रसाच्या आत्यंतिक उत्कर्षास अनुकूल असें एक जातिभेदविषयक कथानकहि कांहीं दिवसांपासून माझ्या डोक्यांत घोळत होतें. त्यास नाटकाचें रूप देण्याची कल्पना येण्यास या सुमारास एक कारणहि झालें. १९१८ सालचे आरंभी 'किलोस्कर मंडळी'चे बरेच प्रमुख नट तिच्यांतून निघून त्यांनीं 'बलवंत मंडळी' या नांवाची एक नवीन नाटक-मंडळी काढिली. तिचे चिटणीस व्यंकटराव यांनीं खामगांवास मला भेटून एक नवें नाटक लिहून देण्याबद्दल गळ घातली. माझ्याजवळ संविधानक अर्धे-मुधें तयार होतें त्याजवर नाटक लिहिल्यानंतर तें केशवराव भोंसल्यांस देण्याचा माझा पूर्वी विचार होता. पण 'बलवंत मंडळी'ची गरज लक्षांत आणून मीं तें नाटक त्याच मंडळीस देण्याचें ठरविलें. नाटक मे महिन्याची सुट्टी सुरू होण्यापूर्वी पुरें करण्याचा संकल्प केला. संविधानक आटपशीर, सुसंबद्ध व चित्ताकर्षक करण्याच्या उद्योगाला लागलों. या नाटकांत पात्रांची शक्य तितकी काटकसर करण्याचा व माझ्या लेखनकलेची पराकाष्ठा करण्याचा माझा विचार होता. संबंध एप्रिल महिना माझ्या डोक्यांत त्या नाटकाच्या कथानकानें थैमान चालविलें होतें. त्या महिन्याच्या अखेरीस

ते कथानक मनास पटण्यासारखे झाले, व मे महिन्याच्या दुसऱ्या तारखेस किंवा तिच्या सुमारास नाटक लिहिण्यास आरंभ केला. ते दिवस भर उन्हाळ्याचे असून दिवसभर अंगांतून घामाच्या धारा चालत. शिवाय सकाळचा कांहीं भाग व दुपारचा सारा वेळ कोर्टाच्या कामांत घालवावा लागे. घरीं परत आल्यावर लिहिण्यास मुळींच उत्साह वाटत नसे. तथापि नाटक मे महिन्याच्या १५ व्या तारखेच्या आंत संपविण्याचा निश्चय झालेला असल्यामुळे तशा प्रतिकूल स्थितीतहि सकाळीं, संध्याकाळीं व रात्रीं मिळेल त्या वेळीं खपून मी मे महिन्याच्या दुसऱ्या तारखेपासून दहाव्या तारखेपर्यंत नऊच दिवसांत संबंध नाटक लिहून संपविलें. अकराव्या तारखेपासून शंकररावांकडून नाटकाच्या नकलेस सुरवात झाली व ती नकल १५ व्या तारखेस पूर्ण झाली. त्याच रात्री ती अस्सल प्रतीशीं ताडून पाहिली व तिच्यांतील चुका दुरुस्त केल्या. दुसऱ्या दिवशीं मी प्रत घेऊन मुंबईस गेलों.

मी मुंबईस जाण्यापूर्वीं दोन महत्त्वाच्या गोष्टी घडल्या त्या येथें सांगणें अवश्य आहे. 'जन्मरहस्य' नाटक संपलें त्याच दिवशीं बोडसांचें मला पुण्याहून पत्र आलें होतें. त्याचें उत्तर लिहितांना मीं तें नाटक पूर्ण झाल्याची बातमी देऊन त्याच्या स्वरूपाचें थोडेंसें वर्णनहि दिलें होतें. परंतु माझ्या उत्तरास बोडसांनीं जें प्रत्युत्तर पाठविलें त्यांत नाटकसमाप्ती-बद्दल माझें अमिनंदन तर दूरच, पण त्याचा नामनिर्देशहि केला नव्हता. तें नाटक त्यांजवर लादलें जाण्याची त्यांस भीति वाटत होती असें मी मुंबईस गेल्यावर मला गुर्जरांकडून कळलें. मीं बोडसांस 'सहचारिणी' नाटक प्रथम दाखविलें होतें तेव्हां त्यांनीं माझीं सर्व भावि नाटके रंगभूमीवर आणण्याची तयारी दाखविली होती. परंतु 'सहचारिणी'चा बडोदें येथील प्रयोग पडल्या-मुळे व गुर्जर प्रभृति माझ्या स्नेह्यांच्या माझ्या मार्गे माझ्या नाटकांवर चाललेल्या प्रतिकूल टीकांमुळे त्यांना माझ्या कृतीबद्दल इतका तिद्रकारा वाटावयास लागला कीं माझ्या नूतन कृतीबद्दल अमिनंदन करण्याचा क्षिष्टाचारहि त्यांनीं पाळिला नाही. मीं 'जन्मरहस्य' नाटक 'बलवंत मंडळी'-करितां लिहिलें असल्याचें आपल्या पत्रांत कळविलें होतें व म्हणून मी त्यांच्या

चांगुलपणाचा फायदा घेऊन नाटक त्यांजवर लादीन अशी भीति त्यांनी बाळागण्याचें कारण नव्हतें. नाटकसमाप्तीबद्दल त्यांस लिहिण्याचें कारण इतकेंच की ज्यावेळीं त्यांनीं माझीं दोन्ही नाटकें घेतलीं त्या वेळीं कृतज्ञतेच्या भरांत मीं माझें प्रत्येक भावि नाटक प्रथम 'गंधर्व मंडळी'स दाखवून त्यांचा नकार मिळाल्यानंतर मात्र दुसऱ्या मंडळीस देण्याचें कबूल केलें होतें.

महत्त्वाची दुसरी गोष्ट गुर्जरांसंबंधीची आहे. 'जन्मरहस्य' नाटक लिहून तयार झालें त्या सुमारास गुर्जरांचेहि एक नाटक नुकतेंच संपलें होतें. गडकऱ्यांचें 'भावबंधन' नाटकहि 'बलवंत मंडळी'कडून बसत आलें आहे असा माझा गुर्जरांच्या पत्रावरून समज झाला होता. तीं दोन्ही नाटकें रंगभूमीवर आल्याशिवाय मी 'जन्मरहस्य' तयार असल्याचें वर्तमान 'बलवंत मंडळी'स कळविणार नाही असें मीं गुर्जरांस कळविलें व त्यांनींहि तशी मला आग्रहपूर्वक विनंति केली. यानंतर १-२ दिवसांतच माझे चुलत बंधु व 'बलवंत मंडळी'तील प्रमुख नटांचे स्नेही निळकंठराव ऊर्फ आप्पासाहेब कोल्हटकर खामगांवास आले. 'जन्मरहस्य' तयार असल्याचें त्यांस परस्पर कळून त्यांनीं ती गोष्ट 'बलवंत मंडळी'स कळविण्याचा आपला विचार असल्याचें मला सांगितलें. मीं त्यांस तसें न करण्याबद्दल परोपरीनें विनविलें. पण ते आपला हेका सोडीनात. अखेरीस त्यांनीं 'बलवंत मंडळी'स ही गोष्ट कळविल्यास निदान तिच्यांत गुर्जरांचा कांहीं संबंध आणूं नये अशी इच्छा मीं दर्शविली व ती त्यांनीं मान्य केली.

मी मुंबईस आल्याबरोबर गुर्जरांस घडलेली हकीकत कळविली व झालेल्या प्रकारांत माझा कांहीं दोष नसल्याबद्दल त्यांस निक्षून सांगितलें. मी मुंबईहून २-३ दिवसांत पुण्यास 'सहचारिणी'च्या तालमी घेण्याकरितां जाणार असून मुंबईस परत २०-२२ दिवस येणार नव्हतां. त्या मुदतींत गुर्जरांचें नाटक बसविण्याबद्दल कंपनीस आग्रहांनें सांगण्याचें मीं त्यांस अभिवचन दिलें. गडकरी पुण्यास तापानें आजारी असून 'भावबंधन' नाटक पूर्ण करण्यास असमर्थ होते. तेव्हां या मुदतींत कंपनीपाशीं दुसरें एकहि नाटक बसविण्यासारखें नसल्यामुळें गुर्जरांचें नाटक बसविण्यास ती मोकळी होती. गुर्जरांनीं आपल्या नाटकाची किंमत

बरीच जबर म्हणजे २५०० रु. ठेविली होती, ती मात्र कमी करण्याची मी त्यांना सूचना केली. पण ती त्यांना मान्य होण्याचें चिन्ह दिसेना. अच्युतराव कोल्हटकरांनी 'सुंदोपसुंदा' बद्दल २५०० रुपये घेतले, मग मी त्यांच्या इतकाच प्रसिद्ध ग्रंथकार असतां तितकी रक्कम कां घेऊं नये असें त्यांचें म्हणणें पडलें. "अच्युतराव जहाल पक्षाचे अप्रणी असल्यामुळें त्यांचें नाटक जितकें लोकप्रिय होण्याचा संभव तितका तुमचें नाटक होण्याचा नाही. एकदां तुम्ही यशस्वी नाटककार म्हणून प्रसिद्ध झालांत कीं मग आपल्या नाटकाची वाटेल ती किंमत ठेवूं शकाल. पण तोंपर्यंत पडतेंच घेतलेलें बरें."—असें मी त्यांस पुष्कळ समजावून सांगितलें; पण ते २५०० रुपयांच्या रकमेवरून खाली येईनातच. "कंपनीनें माझ्या नाटकाच्या पूर्वी तुमचें नाटक रंगभूमीवर आणलेंच तर मी गडकऱ्यांच्याकडे किल्ली फिरवून कंपनीस 'भावबंधन' नाटक मिळणार नाही असें करीन. कारण प्रथम कंपनीनें 'भावबंधन' बसवून लागलीच माझे नाटक बसविलें पाहिजे या अटीवरच गडकऱ्यांनीं आपलें नाटक कंपनीस देण्याचें कबूल केलें आहे."—अशी धमकीची भाषाहि ते योजूं लागले. "गडकऱ्यांच्या 'भावबंधन' नाटकाचा पहिला, माझ्या नाटकाचा दुसरा व 'जन्मरहस्य' नाटकाचा तिसरा नंबर लागेल."—या वाक्याचा त्यांनीं माझ्या देखत व कंपनीच्या नटांसमक्ष अनेक वेळां उच्चार केला. "मी गडकऱ्यांचें रसोत्पादनकौशल्य व तुमची कला उचलली आहे."—याहि पालुपदाची त्यांजकडून वारंवार उजळणी होऊं लागली. या व अशाच इतर उद्गारांवरून त्यांचें नाटक पाहण्याची मला जिज्ञासा झाली. तें वाचून दाखविण्यास त्यांची एका पायावर तयारी होतीच. त्यांनीं तें नाटक मला आमूलाग्र वाचून दाखविलें. तें वाचतांना मधून-मधून—"हा प्रवेश अत्यंत हृदयद्रावक आहे. हा हिराबाईना फार आवडला. ही कल्पना ऐकून दीनानाथ मला चाली घायला तयार झाला."—असे उद्गार त्यांच्या तोंडून निघतच होते. तरीसुद्धां माझ्या मनावर नाटकाचा विशेष परिणाम झाला नाही. मला तें अगदीं सरासरी वाटलें. त्यांतील विनोद अगदींच पांचट असून तो तसा असल्याबद्दल गुर्जरांनींच आरंभी कबुली दिली होती. तो सुधारण्याकरितां मी त्यांस अनेक सूचना केल्या.

इकडे 'बलवंत कंपनी'च्या मालकांनी 'जन्मरहस्य' नाटक गुप्तपणे वाचून टाकिले; व ते त्यांना बरेच परिणामकारक वाटले. ते ताबडतोब बसविण्याची त्यांनी तयारी दाखविली. परंतु "मला हें प्रथम 'किलोस्कर मंडळी'स दाखविलें पाहिजे. शिवाय 'सहचारिणी'च्या तालमीतून मी मोकळा होईपर्यंत मला त्यांतील पदे करण्यास सवडच सांपडणार नाही. तोपर्यंत तुम्ही गुर्जरांचें नाटक बसवा."-असें मी त्यांस सांगितले. गुर्जरांचें नाटक त्यांसहि फारसें आवडलें नसल्यामुळे ते बसविण्यास त्यांची प्रतिकूलता होती. माझे व गडकऱ्यांचें नाटक बसविल्यावर केवळ गुर्जरांस उत्तेजन यावें म्हणून त्यांचें नाटक फुकट बसविण्यास आपण तयार आहोंत असें त्यांनीं बोलून दाखविलें.

आमचें इतकें बोलणें होत आहे तोंच तेथें गुर्जर आले. ते आल्यावर - "लवकरच 'बळवंत मंडळी'तील एका होतकरू मुलाच्या आवाजाचा प्रेक्षकांना मी खरा परिचय करून देईन."-असें वाक्य माझ्या तोंडांतून बाहेर पडलें. त्याबरोबर "लोकांना तुमचा एकदां-दोनदां नाही, सहादां अनुभव आला आहे."-असें गुर्जर म्हणाले. ते ऐकून मी थक्क झालों. 'सहादां' या शब्दाचा संबध अर्थातच माझ्या सहा नाटकांशी होता. मी ताबडतोब म्हणालों - "गुर्जर ! मी तुमच्या बोलण्याचा पुरता अर्थ समजलों नाही. तुम्ही माझ्या नाटकांसंबंधानें म्हणालां असाल तर माझे त्यावर इतकेंच म्हणणें आहे कीं माझे नवें नाटक लोकांस अप्रिय जरी झालें तरी त्यामुळे त्यांना या मुलाच्या आवाजाची गोडी कळण्यास प्रत्यवाय कसा येणार ?" जे गुर्जर मला आपला गुरु म्हणण्यांत धन्यता मानीत, जे मुंबईस माझ्या आगमनाची आतुरतेनें वाट पाहत व मी त्याची आगाऊ सूचना दिली नसतांहि रोजचे रोज गाडीच्या वेळेवर माझे स्वागत करण्याकरितां नेमानें येत, माझ्या लेखांतील एखादें वाक्य ज्यांत अवतरण म्हणून घेतलें नाही असा एकहि लेख बहुधा ज्यांच्या लेखणीतून आजपर्यंत उतरला नाही, - तेच का हे गुर्जर अशी मला क्षणभर शंका आली. मजबद्दलचा त्यांचा आदर पूर्णपणें नाहीसा झाल्याची आणखीहि कांहीं चिन्हें माझ्या दृष्टोत्पत्तीस येऊं लागलीं. जे गुर्जर माझ्यासमोर नेहमीं अदबीनें बसत

असत ते आतां मी नुसत्या सत्रंजीवर बसलों असतां तक्क्याशीं टेंकून गादीवर लोळूं लागले. “स्वतंत्र नाटके लिहिणें ही फार सोपी गोष्ट आहे असें माझ्या नाटकाच्या अनुभवावरून माझ्या प्रत्ययाला आलें आहे.” असें ते एक-दोनदां म्हणाले. त्यावर मी —“म्हणूनच तर मीं तुम्हांला अनेकदां स्वतंत्र नाटके लिहिण्याबद्दल आग्रहपूर्वक सांगितलें होतें.”—असें म्हणालों. गडकऱ्यांची माझ्या देखत वेळीं-अवेळीं अवास्तव स्तुति करून माझा पाणउतारा करण्यांत त्यांना आनंद वाटत असावा असेंहि माझ्या अनुभवास येऊं लागलें. अशा एका प्रसंगीं मीं गडकऱ्यांच्या नाटकांतील दोषांवर सणसणीत टीका केली व तिच्या समर्थनार्थ मुंबई येथें ‘पुण्यप्रभावा’ची झालेली नाचकी, ‘बाळकराम’ या सहीनें त्यांनीं लिहिलेल्या लेखमालेवर ‘विविधज्ञानविस्तारां’तील ‘अभिनवविश्वगुणादर्श’ या काव्यांत झालेली चरचरीत टीका, वगैरे गोष्टींचे दाखले दिले. गडकऱ्यांसंबंधानें माझें मन इतकें क्षुब्ध होण्याचें कारण माझ्या होत असलेल्या नाचकीस तेच मुख्यद्वें-करून जबाबदार आहेत हा संशय होय. ते बोडस वगैरे मंडळींजवळ माझ्या नाटकांची मनसोक्त निंदा करीत असत असें गुर्जरांकडून मला कळलें. कोणत्याहि ग्रंथकाराची बुद्धिमत्ता वीस वर्षेच काय ती टिकते, अधिक टिकत नाही, असा एक सिद्धांत गडकऱ्यांनीं एका इंग्रजी पुस्तकांत वाचिलेला असून त्यावरून माझ्या बुद्धीची तरतरी आतां नाहीशी झाली आहे असा त्यांनीं निष्कर्ष काढिला होता असें गुर्जरांच्या सांगण्यांत आलें. गुर्जर त्यांचें यथाशक्ति अनुकरण करीत असत असें मला पुणें येथें कळलें. ज्या गुर्जरांना ‘सहचारिणी’ इतकें प्रिय झालें होतें त्यांनींच त्या नाटकास मिळालेल्या मोबदल्यासंबंधानें बोडसांपाशीं बोलतांना —“कोल्हटकरांनीं तुमच्या खिशास कात्री लाविली ”—असे उद्गार काढावे हा एक असंभवनीय वाटण्या-सारखा चमत्कार होय. पण तो खरा असल्याबद्दल खुद्द गडकऱ्यांनीं माझी खात्री केली. त्यांनीं या सालापासून नाटकाचा धंदा करण्यास सुरवात केली हें या ईर्ष्येचें कारण असावें. ते ‘मनोरंजना’च्या दुय्यम संपादकाच्या जागे-वरून नुकतेच दूर झाले असून त्यांची खर्चासंबंधानें ओढाताण होत होती हेंहि कदाचित् तिचें कारण असेल. पण मीं त्यांचा कोणत्याहि प्रकारचा

अपराध केला नसतांना त्यांनी मजवर रोष करावा हें अगदीच अनुचित होतें. असो.

मी २१-५-२८ च्या सुमारास मुंबईहून पुण्यास गेलों व तेथें 'सहचारिणी'च्या तालमी घेण्यास सुरवात केली. नटांस नकला विशेष पाठ नाहीत असें दिसून आलें. तालमी सुरू झाल्यापासून ते नकलांवर विशेष परिश्रम घेऊं लागले. तथापि नारायणराव राजहंसांची नकल कधींहि चांगली झाली नाही. त्यांची नेहमीं भाषणांपेक्षां पदांवर भिस्त असावयाची. लांबलचक भाषणें पाठ करण्याचा त्यांना मनापासून कंटाळा. यामुळें ज्या प्रवेशांत त्यांचीं भाषणें तडफीचीं असत ते प्रवेश फिके पडत. पुष्कळदां भाषणांच्या स्थानांची अदलाबदल झाल्यामुळेंहि घोंटाळा उडे. इतर नटांनाहि 'सहचारिणी'च्या लोकप्रियतेबद्दल विशेष आशा दिसली नाही. या स्थितीच्या कारणाचा शोध केला असतां गडकरी-गुर्जर या माझ्या स्नेह्यांनी त्या नाटकासंबंधानें निंदा करून कंपनीचें मत अत्यंत प्रतिकूल केलें होतें असें समजलें. मला दोन नाटकांबद्दल सहा हजार रुपये दिल्यासंबंधानें जेव्हां गोष्टी निघत तेव्हां-तेव्हां बोडस - "आम्हीं रुपये देऊन विद्वानांचा परामर्श घेतला." - असे निराशेनें उद्गार काढीत. नाटकांपासून उत्पन्नाची आशा नसती तर त्यांनीं केवळ विद्वानांचा परामर्श घेण्याकरितां ६००० रुपये खर्च केले असते कीं काय याची शंका आहे. असो. याप्रमाणें कंपनीची स्थिति जरी मला प्रतिकूल दिसली तरी केवळ कर्तव्य म्हणून मी ठरीव वेळेस कंपनीच्या बिन्हाडीं जाऊन तालीम सुरू करी. 'सहचारिणी'च्या पांच हजार प्रतींच्या पहिल्या आवृत्तीचा हक्क मी पुण्याचे प्रकाशक आगाशे यांस बाराशें रुपयांस विकला होता. त्यांजकडून प्रकाशनाचें काम सुरू होताच रोजचे रोज नाटकाचीं स्थूल मुद्रितेंहि तपासावीं लागत.

अशा संधीस 'बलवंत मंडळी'चे मालक चिंतामणराव कोल्हटकर पुण्यास आले व त्यांनीं मला 'जन्मरहस्या'ची गळ घातली. त्यांची भेट होण्यापूर्वीं मी मुजुमदारांस नाटकाबद्दल पत्रद्वारेणें विचारिलें असून त्यांजकडून - "नाटकाची किंमत झेंपणार नाही" - असें उत्तरहि आलें होतें. नाटकासंबंधानें

केशवराव भोंसल्यासहि विचारावयास पाहिजे होतें. परंतु त्यांजकरितां वामनराव जोश्यांचें 'लोकनायक' नाटक तयार असून शिवाय दोन नाटके लिहिण्याकरितां वरेरकरहि त्यांजकडे जाऊन बसले आहेत असें मला नुकतेंच कळलें होतें, व वामणांवाकरहि त्यांजकरितां एक नाटक लिहित आहेत असें त्यांजकडूनच मला समजलें होतें. अशा वेळीं माझ्या नाटकाबद्दल त्यांस विशेष आतुरता असण्याचा संभव नसल्यामुळे मी त्याबद्दल त्यांस लिहिलें नाहीं. याप्रमाणें मी त्या नाटकाची वाटेल ती विल्हेवाट लावण्यास मोकळा होतो. तथापि 'बलवंत मंडळी'स दिल्यास गुर्जरांचें नाटक मागें पडेल म्हणून — "माझे नाटक तयार होण्यास अजून अवकाश आहे. तोंपर्यंत तुम्ही गुर्जरांचें नाटक बसवा." — असा मी कोल्हटकरांस जबाब दिला. गडकरी 'भावबंधनां'तील गद्य तयार करून देत असल्यास त्यांतील पद्य करून देण्यास मी तयार आहे असेंहि मी त्यांस व गडकऱ्यांस सांगितलें. परंतु — "मी आजारांमुळे व अशक्ततेमुळे गद्य पुरें करण्यास असमर्थ आहे. तें पुरें होईपर्यंत तुम्हींच आपलें नाटक 'बलवंत मंडळी'स द्यावें." — अशी गडकऱ्यांनीं मला आग्रहपूर्वक विनंति केली, व गुर्जरांची समजूत करण्याची जबाबदारी त्यांनीं आपल्या अंगवर घेतली. तेव्हां मात्र मी आपला आग्रह सोडून मंडळीस नाटक देण्यास कबूल झालों. कंपनीनें मोनापलीबद्दल ३५०० रु. व नुसत्या प्रयोगाच्या हक्काबद्दल १४०० रु. द्यावे असें कोल्हटकरांमध्ये व मजमध्ये ठरलें. ही गोष्ट गडकऱ्यांस समजली तेव्हां त्यांस फार संताप आला. "तुम्ही एल्. बी. म्हणून तुम्हांस इतके रुपये कबूल करितात, आणि मी नाहीं म्हणून मला कर्तव्याच्या गोष्टी सांगतात. तुमचें माझे गुरु-शिष्याचें नातें असलें, तरी धंद्याचा प्रश्न आला असतां मी तें जुमानणार नाहीं." — असें ते ओघा-ओघानें म्हणाले. त्यांच्या व माझ्या स्नेह्यांतहि समानव्यवसाय व्यत्यय आणूं पाहत आहे हें पाहून मला अत्यंत उद्वेग वाटला. मी त्यांस म्हटलें — "गडकरी ! तुम्ही 'भावबंधनां'बद्दल ३५०० रुपये घेणार असें गुर्जरांकडून मला कळल्यामुळेच मी तितक्या रकमेची मागणी केली. वास्तविक पाहतां तुमच्या नाटकाची किंमत ४००० रुपये किंवा त्याहूनहि अधिक आहे; व तुम्हीं तेवढ्या रकमेची मागणी केल्यास मी तिला दुजोराच देईन."

या सुमारास आणखीहि एक-दोन गोष्टींवरून त्यांचें मन बिथरून गेलें होतें. गुर्जर नेहमीं त्यांचें नांव पुढें करून माझा पाणउतारा करितात हें पाहून मीं त्यांजवर तीव्र टीका केली होती ही गोष्ट मींच आपणहून त्यांस सांगितली; त्यावरून त्यांस माझा बराच राग आल्यासारखा दिसला. कारखानीस आपणांस कवि म्हणतात पण नाटककार म्हणत नाहीत ही गोष्टहि त्यांच्या कानांवर गेली होती. त्यांनीं 'पुण्यप्रभाव' नाटकावर घेतलेले जे कांहीं आक्षेप मीं गुर्जरांना निरुत्तर करण्याकरितां योजिले होते ते मीं गडकऱ्यांसहि सांगितले, त्यामुळेंहि त्यांच्या अंगाचा भडका उडाला.

गडकरी एकदां संतापले म्हणजे तोंडांतून काय शब्द काढतील याचा नेम नसे. राग उतरल्यावर मात्र त्यांचा प्रेमळपणा पुन्हां स्वस्थानीं येई. या गोष्टीचा मला या खेपेस चांगलाच अनुभव आला. "मी तुमची मागें कधींहि निंदा करित नाहीं."—असें त्यांनीं मला एकदां आश्वासन दिलें; व त्यांची मजविषयींची आदरबुद्धि मला पूर्णपणें माहित असल्यामुळें त्याजवर माझा लागलाच विश्वासहि बसला. ते माझ्या फोटोची पूजा करित असत ही गोष्ट कोणास सांगितल्यास खरीहि वाटणार नाही. पण ती अक्षरशः खरी आहे. अर्थात् त्यांनीं माझ्या मागें केलेली माझी नालस्ती विनोदाच्या भरांत व केवळ श्रोत्यांस क्षणभर रिझविण्याकरितां केली असली पाहिजे, नुसत्या गमतीपेक्षां गंभीर स्वरूप तिचें कधींहि नसलें पाहिजे अशी माझी खात्री आहे. त्यांनीं मासल्याकरितां एक गोष्ट सांगितली तिजवरून माझ्या म्हणण्याचा खरेपणा दिसून येईल. खामगांव येथील वकिलांच्या खोलींत एकानें गाढवावर एक अश्लील पण मजेदार कोटी केली होती. ती मीं गडकऱ्यांस सांगितली असतां ती त्यांना फार आवडली. मात्र ती माझी नसून दुसऱ्याचीच आहे ही गोष्ट ते विसरले. एकदां ते ती कोटी मंडळींत सांगत असतां म्हणाले—“ही कोटी मला इतकी आवडली कीं आतां जेव्हां-जेव्हां माझ्या दृष्टीस गाढव पडतें तेव्हां-तेव्हां मला कोल्हटकरांची आठवण होते.” ही कोटीवरील कोटी मला इतकी आवडली कीं मी ती ऐकून पोटभर हंसलों, व अखेरीस गडकऱ्यांस म्हणालों—“ही तुमची कोटी इतकी चांगली आहे कीं यापुढें मला गाढव दिसत जाईल तेव्हां तुमची आठवण होत जाईल.”

आम्हां दोघांमधील बंधनच विनोद व अभिनव कल्पना हें असल्यामुळें अशा प्रकारच्या एकमेकांवर लढविलेल्या कोट्या व कल्पनांनीं आम्हांस मुळीच राग येत नसे.

मीं 'जन्मरहस्य' नाटक 'बलवंत मंडळी'स दिल्याचें वर्तमान कोल्हटकरां-कडून गुर्जरांस कळून त्यांचें मला त्यासंबंधानें एक भयंकर पत्र आलें. त्यांत त्यांनीं मजवर विश्वासघाताचा आरोप केलेला होता. तें मीं गडकरी, बोडस वगैरे मंडळींस दाखवितांच त्यांस गुर्जरांबद्दल अत्यंत त्वेष आला. गडकऱ्यांस तर इतका संताप आला कीं त्यांना त्यामुळें एक-दोन रात्रीं अलोचन जाग्रणें घडलीं. गुर्जरांच्या भयंकर पत्रास मीं उत्तर न पाठवितां केवळ मनानेंच आपला त्याजबद्दलचा तिरस्कार व्यक्त केला. त्यांचें इतःपर मला पत्र येईल असें मला वाटत नव्हतें, पण 'सहचारिणी' नाटक बहुतेक छापिलें जाऊन मी याची प्रस्तावना लिहिण्यास घेणार तोंच त्यांचें एक पत्र आलें. त्यांत त्यांनीं त्यांच्या नांवाचा प्रस्तावनेंत उल्लेख न करण्याबद्दल मला लिहिलें होतें. त्यास अनुसरून मीं त्यांचें नांव प्रस्तावनेंतून अजीबात वगळलें.

मी पुण्याहून मुंबईस निघण्याचे सुमारास गडकऱ्यांनीं मजवरील आपलें प्रेम शक्य तितक्या प्रकारांनीं व्यक्त केलें. एकदां ते म्हणाले— "माझ्या घरांतील सृष्टीशीं माझी आई व घराबाहेरील सृष्टीशीं तुम्ही इतकें संलग्न झालां आहांत कीं तुमच्यावांचून जगण्याची मला कल्पनाहि येत नाही." मी निघण्याच्या एक-दोन दिवस पूर्वीं त्यांनीं मी, माझे बंधु, चुलते व डॉ. मोडक यांस जेवण्यास बोलाविलें. "तुम्ही आजारी आहांत, अशा वेळीं आम्ही जेवायला येणें प्रशस्त नाही. त्यानें तुम्हांसहि फार त्रास होईल. तुम्ही आजारांतून उठल्यावर मी आपण होऊन तुमच्याकडे जेवावयास येईन."—इत्यादि अनेक हरकती घेतल्या. परंतु ते कांहीं केल्या ऐकेनात. "माझे दुखणें भयंकर नाही. मी आज तुमच्या पंक्तीला बसून स्वतः तुम्हांस आग्रह करीन."—इत्यादि वाक्यांनीं त्यांनीं माझ्या शंकांचें निवारण केलें. सरते शेवटीं मोठ्या मुष्कलीनें मीं त्यांचें म्हणणें कबूल केलें. त्या दिवशीं रात्रीं आम्ही चौघेजण त्याजबरोबर आनंदानें जेवलों. गेल्या एक-दोन वर्षांपासून ते मजपाशीं—

“ आपण दोघे मिळून एक नाटक लिहू. तुमच्या नांवाशीं माझे नांव संलभ व्हावें अशी माझी फार इच्छा आहे.”—असें वारंवार म्हणत असत. ती इच्छा त्यांनीं याहि खेपेस प्रगट केली. ही त्यांची इच्छा निराळ्याच अर्थानें पूर्ण होण्याचा ईश्वरी नेमानेम होता. असो. गडकऱ्यांमध्यें व मजमध्यें कधीं-कधीं विरोधाचे प्रसंग जरी उपस्थित होत असत तरी त्यांच्या सारखा स्नेही मला पुनः मिळणार नाहीं हेंच खरें.

गडकरी दुखण्यांतून लवकरच उठावे म्हणून मीं त्यांना डॉ. मोडकांचें औषध घेण्याचा पुष्कळ आग्रह केला व एक-दोनदां त्यांस त्यांजकडे माझ्या-बरोबर घेऊनहि गेलों. परंतु — “मला कोयनेल मुळीच सोसत नाहीं. तें पिचकारीनें माझ्या अंगांत घातलें तरी मला अपाय करील.” — असें म्हणून त्यांनीं त्यांचें औषध घेण्याचें नाकारिलें. त्यांनीं वैद्याचें औषध सुरू केलें होतें. त्यांचा ज्योतिषावरहि फार विश्वास असे. आपले प्रतिकूल ग्रह बदलून अनुकूल ग्रह केव्हां येतात हें ते पंचांगांत नेहमीं पाहत असत.

‘सहचारिणी’च्या रंगी तालमीला हजर राहण्याचें मी टाळीत होतों. परंतु अखेरीस इतरांच्या आग्रहामुळें हजर राहावें लागलेंच. तालीम चांगली झाली. माझे चुलते व बंधु यांस ती फार आवडली. या नाटकाइतकें अव्वल-पासून अखेरपर्यंत मनोरंजक वाटणारें माझे दुसरें एकहि नाटक नाहीं असें माझ्या बंधूचें मत पडलें.

जूनच्या ११ व्या तारखेस किंवा त्या सुमारास मी पुण्याहून मुंबईस परत गेलों. गुर्जर मला बिऱ्हाडीं येऊन भेटले. परंतु मीं त्यांच्याशीं तिऱ्हाइताप्रमाणें पण शिष्टाचाराचें अतिक्रमण न करितां वागण्याचा निश्चय केला होता त्याप्रमाणें वागूं लागलों. त्यांनीं आपण होऊनच एखादी गोष्ट सांगितल्यास मी तिला हुंकार देण्यापलीकडे कांहीं करीनासा झालों. “मीं ‘जन्मरहस्य’ नाटक वाचलें असून तें मला ‘सहचारिणी’पेक्षां चांगलें पण ‘परिवर्तना’पेक्षां कमी प्रतीचें वाटलें.” —असें त्यांच्या बोलण्यांत आलें. एकदां ‘परिवर्तना’पेक्षां ‘सहचारिणी’चें स्तोम माजविणाऱ्या पण बोडसांची गांठ पडतांच आपल्या मतांत परिवर्तन करणाऱ्या चंचल प्रकृतीच्या मनुष्याच्या मतास मी कितपतशी

किंमत देईन याचा विचार गुर्जरांच्या मनांत मुळीच न येतांना पाहून मला आश्चर्य वाटलें. 'बलवंत मंडळी'च्या बिऱ्हाडी गेल्यावर मी त्यांना बहुमानानें माझ्या बरोबरीनें गादीवर बसण्यास सांगितलें. पण ते नुसत्या संत्रजीवरच नटांच्या मार्गे बसून राहिले. यानंतर नटांपासून चाली घेण्यास व त्यांचीं स्थाने ठरविण्यास सुरवात झाली. त्या गोष्टीस दोन-तीन दिवस लागले. नंतर पदें करण्यास सुरवात केली. मी मुंबईहून निघेपर्यंत सत्तावीस पदें झालीं. आग-गाडीच्या प्रवासांत दहा पदें तयार करून पाठवून दिलीं. 'जन्मरहस्य' नाटकांत सदाशिव कांतेचें, दीनानाथ रघुनाथचें, भडकमकर उद्धवरायाचें, कोल्हापुरे मालतीचें, कोल्हटकर दशरथाचें काम करणार असल्यामुळें नाटक उत्तम वठण्याबद्दल मला मुळीच शंका नव्हती; व यामुळेंच मी नाटकांतील पदें मोठ्या हुरुपीने व तांतडीने तयार करून दिलीं होतीं.

नाटकाचा पहिला प्रयोग जुलई महिन्याच्या १५ व्या तारखेच्या सुमारास व्हावयाचें ठरलें होतें, व त्यापूर्वी पांच-सात दिवस मी रंगीत तालमी-करितां मुंबईस जाण्याचें कबूल केलें असून माझ्या प्रवासाचा खर्च देण्याचें मंडळीनें कबूल केलें होतें. मंडळीनें नाटकाची मोनोपली ध्यावयाची कीं नुसता हक्क ध्यावयाचा हें ठरविण्यासाठीं मी मंडळीस पहिल्या प्रयोगानंतर एक महिन्याची अवधि दिली होती. तथापि त्या अवधीनंतर मंडळी मोनो-पलीच घेणार याबद्दल माझी खात्री होती.

मी परत खामगांवास आल्यावर मंडळीकडे एक-दोन हप्त्यांनीं नाटकांतील उरलेलीं पदें पाठवून दिलीं. तीं पावल्याचीं पत्रें मंडळीकडून आलीं. परंतु त्यानंतर मंडळीकडून एकहि पत्र येईना. नाटक आगाश्यांकडून छापण्यास सुरवात होऊन तें संपतहि आलें. तरी मंडळी स्तब्धच ! जुलई महिना गेला, ऑगस्ट महिना संपला, 'जन्मरहस्य' नाटक लवकर रंगभूमीवर येण्याबद्दल 'संजय' पत्रांतून जाहिरातो येऊं लागल्या. अखेरीस पहिला प्रयोग ७-९-१८ रोजी लागल्याची जाहिरातमुद्रां फडकली. तरी मंडळीच्या पत्राचा पत्ता नाही. प्रयोगाच्या आधल्या दिवशीं मंडळीच्या चिटणीसांचें पत्र आलें, तें वाचून मी थक्कच झालों ! भडकमकर व सदाशिव यांचा सदाशिवला हिस्सा मिळण्याबद्दल आप्रह असून तो इतर भागीदारांना मान्य

नसल्यामुळे भागीदारांत दुफळी झाली आहे, पूर्वोक्त दोन नटांनी कोणत्याहि नाटकांत कामे करण्याचें सोडून दिलें आहे, त्यांची 'जन्मरहस्या'-तील कामे मंडळीस नवीनच मिळालेले जोशी व दीनानाथ हे करणार असून दीनानाथाचें काम कोल्हापुरे व कोल्हापुऱ्यांचें काम किरकोळ इसमांपैकी शंकर नांवाचा मुलगा करणार आहे असा त्यांत मजकूर होता ! मीं मुद्दाम सदाशिवाला साध्या व दीनानाथला रागदारीच्या चाली घातल्या होत्या. पण आतां दीनानाथकडे त्याच्या नापसंतीच्या साध्या चाली येणार, व कोल्हापुऱ्यांकडे त्यांना न झेंपण्यासारख्या रागदारीच्या चाली जावयाच्या, हें पाहून माझा अतिशय हिरमोड झाला. ही अदलाबदल मला वेळींच कळली असती तर मीं मुंबईस जाऊन चाली ठाक-ठीक बसविण्याची तजवीज तरी केली असती. पण मी खेळच बंद करीन या भीतीनें मंडळीनें मला तिचा मागमूसहि लागूं दिला नाही. यामुळे मंडळीस अपरिचित अशा अनेक चाली मला बसवितां आल्या नाहीत. चिटणिसांच्या पत्रांत मला पहिल्या प्रयोगाला पाचारणहि केलें नव्हतें. सुदैवानें मला याच सुमारास ठाणें येथील 'मराठी ग्रंथसंग्रहालया'च्या वार्षिक सभेकरितां मुंबईस जावयाचें होतें. तेव्हां ती संधि साधून प्रयोगासंबंधानें ज्या कांहीं उणिवी दिसून येतील त्यांतील शक्य तितक्या नाहींशा करणाचा प्रयत्न मीं केला. मी मुंबईस प्रयोगाच्याच दिवशीं जाऊन पोहोंचलों. त्यानंतर लवकरच कोल्हटकर भेटले. त्यांस प्रमुख गाणारीं पात्रें माझ्या बिऱ्हाडीं पाठवून देण्यास सांगितलें. तीं आल्यानंतर त्यांनीं बसविलेल्या चाली जितक्या रेखीव करवतील तितक्या केल्या. ज्या त्यांना मुळींच माहीत नव्हत्या त्या इतक्या अल्प अवकाशांत बसणें शक्य नव्हतें. रात्री प्रयोगास गेलों. मंडळींतील कांहीं प्रमुख नट कामें करित नाहीत असा चोहोंकडे बोभाटा झाल्यामुळे मंडळीच्या कोणत्याहि नाटकास उत्पन्न होत नव्हतें. 'जन्मरहस्या'चा पहिला प्रयोग असतांहि त्यास विशेष गर्दी किंवा मिळकत झाली नाही. नाटकाच्या गद्यांत. कापाकापी करितांना मंडळीनें ढोबळ चुका केलेल्या दिसल्या. ठाण्याहून परत आल्यावर मीं नाटकांतील कोणते भाग गाळावयाचे व कोणते ठेवावयाचे हें ठरविलें. नटांस अवगत नसलेल्या

चाली दिल्या, अवगत असलेल्या चाली गोड कशा कराव्या हें सांगितलें, व समग्र नाटकाची एक तालीम घेतली. इतक्यांत मी ज्या मुदतीच्या सवडीनें मुंबईस आलों होतो ती मुदत संपली व मला परत खामगांवास यावें लागलें. येतांना 'जन्मरहस्या'च्या प्रत्येक प्रयोगाबद्दल माहिती ताबडतोब कळविण्याबद्दल व महिना होतांच मोर्नोपली घेणार कीं नुसता हक्क, याचा निर्णय करून मला कळविण्याबद्दल मी कंपनीच्या मालकांस बजाविलें. परंतु पहिल्या एक-दोन प्रयोगांच्याच हकीकती काय त्या मला कळविण्यांत आल्या आणि पुढें पुन्हां पूर्ववत् सामसुम झालें. पहिल्या प्रयोगानंतरचा महिना गेला. पुढेंहि दहा-पंधरा दिवस गेले, परंतु मंडळीच्या मौनाचा भंग होण्याचें चिन्ह दिसेना. अखेरीस रागावून मी त्यांना एक व त्यांचे पुरस्कर्ते तात्यासाहेब परांजपे यांस एक अशीं दोन पत्रें पाठविलीं. त्यांचाहि पालख्या घागरीवरील पाण्याइतकाच उपयोग झाला. मजकडे एकहि लेख गुंतवावयाचा नाही असा त्यांचा बेत आहे कीं काय अशी मला शंका आली. कांहीं दिवस वाट पाहून मी पुन्हां दोघांस पत्रें पाठविलीं. या खेपेस मात्र त्यांचीं उत्तरें आलीं. त्यांत त्यांनीं प्रयोगाचा नुसता हक्क घेतल्याबद्दल दर्शविलें होतें, व मंडळीच्या सवडीप्रमाणें १५०० रुपयांची फेड करण्याचें अभिवचन दिलें होतें. त्या रकमेपैकी २०० रु. आजपर्यंत मंडळीकडून आले आहेत. अजून मंडळीची निकृष्ट स्थितिच असल्यामुळें बाकीची रक्कम येण्याची वानवाच आहे.

प्रयोगाबद्दल लोकमत जरी अनुकूल नसलें तरी नाटकाबद्दल तें बरेंच अनुकूल आहे. माझे रसिक स्नेही वसंतराव नाईक व माझे भावी प्रकाशक पडवळ यांनीं पहिल्या प्रयोगानंतर लवकरच माझें नाटकाबद्दल अभिनंदन केलें. त्यानंतर 'इंदुप्रकाशांत' अनुकूल अभिप्राय यावयास लागले व त्यावर 'इन्डियन् सोशल रिफॉर्मर' या पत्रांत त्या नाटकाच्या स्तुतीनें ओतप्रोत भरलेलें एक पत्रहि आलें. सुमंत कवि, बेहरे यांचें मत हें नाटक माझ्या सर्व नाटकांत चांगलें साधलें आहे असें आहे, व इंग्लंडहून नुकतेंच मला प्रोफेसर खाड्याचें पत्र आलें त्यांत त्यांनीं त्या नाटकास great and marvellous हीं विशेषणें लाविलीं आहेत. अनंत वामन बर्व्यांसहि हें नाटक फार आवडलें

असून त्याचें सुखपर्यवसायी नाटकांत रूपांतर करण्याची त्यांनीं मजपासून परवानगी घेतली आहे.

गेल्या दोन-तीन वर्षांपासून वकिलीच्या धंद्यानें मला होणाऱ्या उत्पन्नास ओहोटी लागली होती. यास कारण वकिलांच्या संख्येमध्ये पडलेली बेसुमार भर व तिजमुळें उत्पन्न झालेली चढाओढ हें होय. मी तेल्हान्याहून खामगांवास आल्यापासून कोर्टाचें काम अत्यंत काळजीनें करीत असें. आजपर्यंत एकच दावा काय तो माझ्या गैरहजेरीत काढून टाकण्यांत आला, व तोहि मी दुसऱ्या कोर्टांत काम करीत असतां. तो दावा सुदैवानें पुन्हां फैलावर घेण्यांत आला. असें झालें नसतें तर ती गोष्ट आजन्म माझ्या मनास बाँचीत राहिली असती. मी आजाराशिवाय कधीहि गैरहजर राहत नसें. घरीं मुंजी-लभनासारखें कार्य असलें तरी मी सर्व विधि आटोपून बरोबर ११ वाजतां कोर्टांत जाण्याची खबरदारी घेत असें. माझ्या तोंडास अर्धांगवायूचा विकार झाला तेव्हांहि माझी कोर्टांत गैरहजिरी लागली नाही. दोन-तीन दिवाणी कोर्टांशिवाय इतर कोर्टांत कामें घेण्याचा मोह मी नेहमीं दूर सारीं. फौजदारी कोर्टांत किंवा अकोला येथील, अपील कोर्टांत जाण्याकरितां मला पक्षकारानें रोज शंभर रुपयेप्रमाणें जरी देऊं केले तरी त्यास माझें एकच नकारात्मक उत्तर असे. वकिलीचा धंदा शक्य तितक्या प्रामाणिकपणानें चालविण्याचा मीं आजपर्यंत प्रयत्न केला आहे. मीं आपल्या एकाहि पक्षकारास खोटा जबाब देण्यास शिकविलें नाहीं; व एकाहि साक्षिदारास खोटी साक्ष देण्यास पढविलें नाहीं. पुरावा चालू असतां आपला पक्ष खोटा असल्याचें निदर्शनास येऊनहि अखेरपर्यंत काम चालवावें लागे, यांत अंतर्भूत होत असलेल्या खोटेपणापेक्षां अधिक खोटेपणा माझ्या हातून कधीहि घडल्याचें स्मरत नाहीं. वकिलीचे दर कमी करूनहि मी आपल्या धंद्यास कधीं कमीपणा आणिला नाहीं. १९०६ किंवा १९०७ सालीं सर्व वकिलांनीं मिळून पांच रुपये शेंकड्यापेक्षां कमी वकिली घ्यावयाची नाहीं असा नियम केला. तो सर्वांत अधिक काल मींच एकट्यानें पाळिला असा माझा साधार ग्रह आहे. इतर वकिलांनीं तो नियम लवकर म्हणा उशिरानें म्हणा धाब्यावर बसविल्यामुळें त्यांजकडे बरेंच काम राहिलें.

मी मात्र इभ्रतीच्या खोट्या समजुतीला बळी पडल्यामुळे माझे अनेक मात-
 व्बर पक्षकार गमावून बसलो. वकिलांनीं केलेल्या या नियमभंगाचा
 परिणाम व्हावयाचा तोच झाला. वकीलकीचे दर चोहीकडेच उतरून
 बसले. अखेरीस १९१६-१७ सालीं मलाहि आपला दर तीन रुपये
 शेंकड्यावर आणावा लागला. मात्र ज्या दाव्यांत विरुद्ध पक्षाकडून तक्रार
 घेण्यांत येई त्यांत पूर्वीचाच दर कायम ठेविला. दर कमी केल्याबरोबर मीं
 ती गोष्ट माझ्या सर्व पक्षकारांस कळविली. याप्रमाणें दरांत बदल केल्या-
 बरोबर माझे पूर्वीचे निघून गेलेले पक्षकार परत आले नाहीत ते नाहीतच,
 पण मजकडे अवशिष्ट राहिलेल्या अशिलांकडून मला होणारी किफायत मात्र
 कमी होऊं लागली. अलिकडे वकील-विशेषकरून नवे वकील-इतरांचे पक्षकार
 आपणाकडे आकर्षून घेण्याकरितां करूं नयेत त्या युक्त्या करीत. कांहींकांचे
 कारकून अशिलांची टेहळणी करावयास व त्यांस जाळ्यांत पकडण्यास स्टेशनावर
 जात; कांहींकांचे कारकून रस्त्यानें जाणाऱ्या पक्षकारांस खुणावून आपल्या
 मालकाच्या घरीं बोलावीत. कांहीं वकील मध्यस्थांस दलाली देत, व कांहीं
 वकील कोर्टांत दाखल झालेल्या दाव्यांतील प्रतिवादींचीं नांवे उतरून घेऊन
 त्यांस मधल्या मध्यस्थांकडून स्वतःस काम देण्याबद्दल पत्रें लिहवीत. कांहीं
 वकील काम मिळण्यासाठीं पक्षकारांच्या घरीं खेपा घालीत, व कांहींजण
 त्यांच्या घरीं फिर्यादी लिहिण्याकरितां जात. अनेक वकील काम मिळण्या-
 करितां स्वतःची स्तुति व इतरांची निंदा करीत. अशा चढाओढीत यांपैकीं
 एकहि गोष्ट न करण्याचा निर्धार केलेल्या माझ्या सारख्याचा निभाव कसा
 लागावा ? मीं साऱ्या जन्मांत एकाहि इसमापाशीं मला काम देण्याबद्दल शब्द
 खर्च केला नाही; व एकाहि पक्षकारापाशीं दुसऱ्या वकिलांची निंदा केली
 नाही. माझा कारकूनहि असावा तितका मनमिळाऊ नव्हता. त्यास मी पगार
 देत असून लिखाई मुळीच देत नसल्यामुळे नवीन काम मिळविण्याकडे
 किंवा जुने पक्षकार कायम ठेवण्याकडे त्याचें विशेष लक्ष्य नसे. त्याच्या
 बेमुर्वतपणावर नाराज होऊन अनेक पक्षकार मला सोडून गेले. तरी ज्यांचा
 मजवर पराकाष्ठेचा विश्वास होता असे अनेक पक्षकार अद्यापि मला चिकटून
 राहिले होते. अशा संधीस युरोपांतील महासंग्रामामुळे व पिकें बुडाल्यामुळे

महर्गता अतोनात वाढली; व अनेक पक्षकारांस कोर्टखर्च झेंपेनासा होऊन नवीन फिर्यादी येणे बंद झाले. या सुमारास जळगांवास लवकरच एक मुन-सफ कोर्ट स्थापन होणार अशी बातमी येऊन ठेपली; व जे पक्षकार फिर्यादी आणावयाच्या तयारीत होते त्यांनी ती गोष्ट कांहीं महिने लांबणीवर टाकिली. या सर्व कारणसमुच्चयाचा परिणाम असा झाला कीं माझे उत्पन्न अगदीं कमी झाले. तरी जळगांवासारख्या कुग्रामास जाण्याला माझे मन मुळींच घेईना. परंतु खामगांवच्या ज्या एका जुन्या वकीलाचा बेत जळगांवास जाण्याचा नक्की ठरला होता त्यानें तो याच संधीस फिरविल्यामुळे व मी जळगांवास गेल्यास मला चांगलीच किफायत होईल अशी खात्री वाटूं लागल्यामुळे माझ्या मनांत तेथें जाण्याचे विचार डोकावूं लागले. सन १९१८ च्या सप्टेंबरच्या २७ व्या तारखेपर्यंत माझा कोणताच विचार नक्की ठरला नव्हता. पण त्या तारखेस त्या महिन्याचें उत्पन्न काढून पाहातां तीसच रुपये दिसून आले, तेव्हां मात्र जळगांवास जाण्याचा बेत मुक्कर झाला. व त्यानंतर २-३ दिवसांतच खामगांव येथील सर्व कामाची नीट व्यवस्था लावून व वाचनालय, हायस्कूल कमिटी, स्कूल बोर्ड, सद्‌विद्यार्थिसंघ, कर देणारांचा संघ इत्यादि ज्या संस्थांशीं माझा अच्यक्ष, उपाध्यक्ष व सभासद या नात्वानें संबंध होता त्या सर्व संस्थांकडे राजीनामे पाठवून मी सप्टेंबर महिन्याच्या अखेरीस जळगांवास रवाना झालों.

गेल्या वर्षांत दोन शोचनीय गोष्टी घडून आल्या, त्यांचा येथें उल्लेख करणें जरूर आहे. त्यांपैकी पहिली गोष्ट म्हणजे माझ्या चुलत्यांचा मृत्यु. ते १९१८ च्या जुलई महिन्यांत मुंबईहून सागरकडे जातांना वाटेंत खामगांव येथें ४-५ दिवसांकरितां उतरले होते; तेथें एक दिवस अजीर्णाचें निमित्त होऊन ते आजारी पडले व दुसऱ्याच दिवशीं म्हणजे ता. ५-७-१८ रोजी त्यांचा अंत झाला. त्यांचा अंत खामगांव येथें मजपाशीं असतांनाच होत आहे याबद्दल त्यांनीं मरणापूर्वीं मजपाशीं समाधान व्यक्त केलें होतें. त्यांनीं अंतकाळच्या वेदना एखाद्या तत्त्वज्ञाप्रमाणें अत्यंत धैर्यानें सहन केल्या. त्यांच्या निघनाबद्दल नामदार शास्त्री, विष्णु मोरेश्वर महाजनि, मुधोळकर, अबलपूरचे शेट जीवनदास व वल्लभदास, भानू, कर्वे वगैरे अनेक बऱ्या

गृहस्थांकडून मजकडे तारा व पत्रे आली, व त्यांस मी उत्तरेंहि पाठविलीं. माझ्या चुलत्यांनीं आपल्या मृत्युपत्रांत मला व माझ्या धाकट्या बंधूस व्यवस्थापक नेमिलें असून मृत्युपत्रांतील बहुतेक कलमांची अंमलबजावणी आम्हांकडून झालीहि आहे.

दुसरी शोचनीय गोष्ट म्हणजे गडकऱ्यांचा मृत्यु. गेल्या म्हणजे १९१८ सालच्या नाताळांत मी त्यांना भेटण्याकरितां मुद्दाम मुंबईहून पुण्यास गेलों होतो. त्यावेळीं त्यांची अवस्था बरीच कठिण झालेली दिसली. मला पाहातांच त्यांना हुंदका आला. १९१७ च्या नाताळांत त्यांनीं माझ्याशीं जें वर्तन केलें होतें तेंच त्यांच्या आजाराचें कारण असल्याबद्दल त्यांनीं आपली समजूत करून घेतली होती, व ती आपल्या मातुःश्रीपाशीं व्यक्तहि करून दाखविली होती. मला पाहातांच ती समजूत उचल खाऊन गडकरी माझ्याशीं कठोरपणानें वागतील अशी मला धास्ती होती. त्यांनीं आजारांत अनेकांशीं तुसडेपणाचें वर्तन केल्याबद्दलच्या माझ्या कानांवर गोष्टी आल्या होत्या. पण माझी धास्ती निराधार होती. मी त्यांच्या जवळ जाऊन बसतांच ते आपल्या कृश शरीराकडे बोट करून स्फुंदत-स्फुंदत म्हणाले—“माझी ही अशी दुर्धर स्थिति झाली आहे. मी आतां या जगांत थोड्याच दिवसांचा सोबती आहे.” माझ्या पोटांतून दुःखाचे कड येत होते. पण ते दाबून मी म्हणालों—“तुम्ही अजून सुधाराल. धीर सोडण्याचें मुळींच कारण नाही. तुमचे बंधु तुम्हांस सावनेरला नेण्यास आले आहेत. तेथें कोरड्या हवेंत कांहीं दिवस काढलेत म्हणजे तुम्हांला खात्रीनें आराम पडेल.” यानंतर त्यांनीं आम्हांला चहा घेण्याबद्दल अतोनात आग्रह केला. त्यास मान देऊन आम्हांस अळेंबळें एक-एक पेला घ्यावा लागला. नंतर ‘भावबंधनां’तील उरलेलीं पदे करण्याबद्दल त्यांनीं मला विनंति केली व मी ती ताबडतोब मान्य केली. पदे ‘मतिविकारां’तील पदांच्या धर्तीवर म्हणजे कल्पनामय असावीत; ‘जन्मरहस्यां’तील पदांच्या मासल्याचीं म्हणजे केवळ रसात्मक नसावीत, अशी त्यांनीं आपली विशेष इच्छा दर्शविली. यानंतर त्यांना एकदम भ्रमाचा झटका आला. माझ्याबरोबर राघोपंत पिंपळखरे त्यांस भेटण्याकरितां आले होते.

त्यांच्या काळ्या कोटावरून ते डॉक्टर असून आपणांस शौचाची पिचकारी देण्यास आले आहेत अशी त्यांस भ्रांति उत्पन्न झाली व ते डोळे गरगर फिरवून हातांस चमत्कारिक आळोखे-पिळोखे द्यावयास लागले. त्यांचा पिचकारीबद्दल अत्यंत प्रतिकूल प्रह झाला असून हिनें आपणांस मरण येईल अशी त्यांना धास्ती वाटत होती. “ हे मला मारायला आले आहेत” - असा त्यांनीं घोष चालविला. त्यांच्या शुश्रूषेत असलेल्या पांडू नांवाच्या मुलानें ते डॉक्टर नसल्याबद्दल त्यांची खात्री केल्यावर ते मजकडे टक लावून पाहूं लागले, व “ हे कोण आहेत ? ” असा त्यांनीं त्यास सवाल केला. त्यानें मी कोण आहे तें सांगतांच ते म्हणाले - “ नाही. हे मला मारणार नाहीत. यांनीं मला लिहावयाला शिकविलें. मला नाहीना हो मारणार ? ” भ्रमांतसुद्धां मजबद्दल प्रेम व्यक्त करणारे ते उद्गार ऐकून मला भडभडून आलें. कांहीं वेळानें त्यांचा भ्रमाचा झटका उतरून ते बराच वेळ स्वस्थ पडले. आम्हीहि विषण्ण अंतःकरणांनीं त्यांचा निरोप घेऊन निघालों. तो हृदयद्रावक प्रसंग आमरण माझ्या स्मरणांत ताजा राहिल अशी खात्री आहे.

मी व माझे बंधु ज्या दिवशीं मुंबईहून निघणार होतो त्याच दिवशीं गडकरी आपल्या बंधूसह पुण्याहून निघणार होते. आमचें निघणें एक दिवसानें लांबलें, तसें त्यांचेंहि कर्मधर्मसंयोगानें एकच दिवसानें लांबलें. आम्ही बोरीबंदरावर आपल्या डब्यांत जाऊन बसलों न बसलों तोंच आमच्या गाडींत गडकरी असल्याचें कळलें. आम्ही ताबडतोब त्यांस जाऊन भेटलों. या खेपेस त्यांच्या तोंडावरील सूज कमी झालेली दिसली व त्यांजवर तजेलाहि बराच दिसला. देव करील तर हे अजूनहि बरे होतील अशी आम्हांस आशा उत्पन्न झाली. आम्ही त्यांची त्या दिवशीं गाडींत दोन-तीनदां भेट घेतली. मनमाडला त्यांच्या डब्याजवळ गेलों असतां अंधार पडलेला दिसला. गडकऱ्यांनीं व त्यांच्या बंधूंनीं मला स्टेशनमास्तरांकडून दिव्याची व्यवस्था करण्यास सांगितलें व त्याप्रमाणें मी ती केली. हीच मजकडून त्यांची घडलेली अखेरची सेवा होय. यानंतर त्यांची प्रकृति सुधारल्याबद्दल त्यांच्या बंधूकडून लिहून येईल अशी मला बरेच

दिवस आशा होती, पण ती अखेरीस निराधार ठरली. त्यांचा अंत ता. २३-१-१९ रोजी झाल्याची दुःखद वार्ता त्यांच्या बंधूकडून त्यानंतर लवकरच मला पत्राने कळली. मरणाच्या दोनच तास पूर्वी त्यांनी 'भावबंधन' नाटकांतील शेवटचे दीड पान लिहिले होते. वीर जसा लढत-लढत धारा-तीर्थी पतन पावतो, त्याप्रमाणे या पटाईत लेखकाने लिहितां-लिहितां देह ठेविला. त्यांच्या नूतन नाटकरूप अर्भकाचा जन्म व त्यांचा मृत्यु ही बरोबरच झाली !

पुणे येथे त्यांच्या निधनानिमित्त दुःखप्रदर्शनार्थ जी सभा भरली तिचे अध्यक्षस्थान स्वीकारण्याबद्दल मला विनंति करण्यांत आली होती. परंतु मी त्यावेळीं इसबाने जवळजवळ पंगूच झालों असल्यामुळे मला ती मान्य करितां आली नाही. 'नवयुगा'चे व 'उद्याना'चे संपादक गणेश विठ्ठल कुळकर्णी यांनी गडकऱ्यांच्या निधनापासून महाराष्ट्र वाङ्मयाच्या झालेल्या हानिसंबंधाने अनेकांकडून लेख मागविले त्यांत माझाहि लेख मागविला होता. परंतु माझा गडकऱ्यांचा जो जिव्हाळ्याचा संबंध होता त्यामुळे त्यांच्या वाङ्मयसेवेसंबंधाने निर्विकार मनाने लिहिणे शक्य नाही म्हणून मी आपली असमर्थता व्यक्त केली. या लेखमालेत पहिला लेख गुर्जरांचा आहे. त्या लेखांत केळकर, खाडिलकर यांसारख्या "सुप्रसिद्ध विद्वान नाटककारां"चा उपहास करण्याचा जो प्रयत्न लेखकाने केला आहे तो सिद्धीस न जातां उलट त्यानें लेखकाचा व गडकऱ्यांचाहि उपहास होण्याचा संभव आहे. त्यानंतर मनोरंजनाच्या फेब्रुवारीच्या अंकांत गुर्जरांनी लिहिलेले गडकऱ्यांचे अल्प चरित्र आले आहे; त्यांत लेखकाच्या लेखणीचा तीव्रपणा बराच कमी झालेला दिसतो. पण त्याचें श्रेय लेखकाच्या अंतःकरणापेक्षां संपादकाच्या मद्दिषयक आदरास देणेच योग्य होईल.

जळगांवास आल्यामुळे माझा आर्थिक दृष्टीने फायदा होईल, अशी मला जी आशा होती ती फारशी सफल झाली नाही. येथील वकिलांनीं खामगांवकर वकिलांचे अनुकरण करावयास सुरवात केली आहे. शिवाय येथील दावे अल्प किंमतीचे असल्यामुळे थोडे उत्पन्न पदरांत पडण्यास फार काम करावे लागते. खामगांव व जळगांव या दोन ठिकाणीं बिऱ्हाडे ठेवावीं लागत असल्यामुळे खर्च पूर्वीच्या दिडीनें होऊन

उत्पन्नाचा व खर्चाचा मेळ घालतां घालतां नाकीं नब येतात. या गांवांत करमणुकीच्या किंवा इतरहि सोयी फारशा नसल्यामुळें व सुबिद्धित समाजहि बेताचाच असल्यामुळें येथें राहणें कधीं कधीं कंटाळवाणें होण्याचा संभव आहे. नांदुरा स्टेशनावर मेल थांबत नसल्यामुळें आगगाडीच्या प्रवासाची फारशी सोय नाही. नांदुरा व जळगांव यांमधील पूर्णा नदी पावसाळ्यांत ओलांडणें फारच दुर्घट असल्यामुळें त्या दिवसांत येथून हलणें जवळ जवळ अशक्यच आहे. याप्रमाणें येथें अनेक गैरसोयी आहेत, तशा कांहीं सोयीहि आहेत. येथील हवा-पाणी फारच उत्तम आहे. पाणी इतकें पाचक आहे कीं मी येथें आल्यापासून पांच महिन्यांत मला अजीर्ण झालें नाही. येथें एकच कोर्ट असल्यामुळें अनेक कोर्टांत धांवपळ करावी लागत नाही, व मन स्वस्थ रहातें. येथें सारा दिवस कोर्टाच्याच कामांत गुंतून रहावें लागत असल्यामुळें लेखनवाचनास फारशी फुरसद सांपडत नाही, व त्यामुळें डोक्यास विभ्रान्ति मिळते. गेल्या दोनतीन वर्षांत मजकडून इतकें लेखन झालें कीं यापुढें कांहीं वर्षें मला विभ्रान्तीची फार जरूर आहे. माझ्या येथील परिस्थितीकडे लक्ष देऊन मासिकांचे संपादकहि मला लेखांच्या बाबतींत फारसा आग्रह करीतनासे झाले आहेत. अलीकडे माझे अनेक स्नेही मृत्यूने किंवा गैरसमजुतीमुळें दुरावले असून माझ्या हल्लींच्या मनःस्थितींत मला राहावयास जसें ठिकाण पाहिजे होतें तसेंच मिळालें आहे. गडकरी मृत्युमुखीं पडले. मी ६००० रुपयांच्या मोबदल्यांत 'गंधर्व मंडळी'च्या गळ्यांत दोन टाकाऊ नाटकें अडकविलीं असा बोडसांचा व बालगंधर्वांचा समज झालेला असल्यामुळें आमचें आतां विशेष सख्य राहिलें नाही. टेंबे, रामभाऊ कुंदगोळकर, यशवंतराव टिपनीस इत्यादि नाटक मंडळ्यांच्या मालकांकडे माझ्या बाक्या थकलेल्या असल्यामुळें आमचीं मनें परस्परांविषयीं शुद्ध नाहींत. त्या बाक्या त्यांनीं ताबडतोब पाठविल्यास मला खामगांव सोडावें लागणार नाही अशा अर्थाचीं पत्रें मीं गेल्या सप्टेंबर महिन्यांत या सर्व मंडळीकडे पाठविलीं असतां त्यांजकडून एक पैहि आली नाही. मुजुमदारांचे व माझे संबंध जरी बऱ्यांपैकी आहेत तरी ते मागील गोष्टींच्या आठवणीनें थोडे तरी दूषित होणें अपरिहार्य आहे. केशवराव भोंसल्यांस मीं एक नाटक

लिहून देण्याचें कबूल केलें असून तें वचन अनेक कारणांनीं मजकडून पार न पडल्यामुळें त्यांचा मजवर रोष झाला आहे. कारखानिसांनीं 'बधुपरीक्षे'-च्या प्रयोगाच्या परवानगीबद्दल मला फक्त १०३/४/० रुपये दिल्यामुळें माझें मन त्यांजविषयीं शुद्ध नाही, व तें नाटक मीं त्यांस बुद्धिपुरःसर उषिरानें दिलें असा संशय अजूनहि त्यांच्या मनांत शिल्लक असल्यामुळें त्यांचेहि मन मजविषयीं साफ नाही. काशिनाथ रघुनाथ मित्रांचा व माझा स्नेह-संबंध त्रिघडण्याचें कारण मी वर दिलें आहे. अशा मनःस्थितींत या सर्वांच्या संपर्कापासून दूरगांवीं राहाणेंच त्यांच्या व माझ्या स्वस्थतेच्या दृष्टीनें श्रेयस्कर आहे.

वरील मजकुरावरून माझें मन जगास कंटाळलेलें आहे किंवा असंतुष्ट आहे असें समजण्याचें मुळींच कारण नाही. माझ्या योग्यतेपेक्षां किती तरी पटीनें समाधानकारक अशी स्थिति मला प्राप्त झालेली आहे. माझी शारीरिक किंवा मानसिक संपत्ति कधींही चांगल्यापैकीं नव्हती. लहानपणीं माझें शरीर अत्यंत दुर्बल असे. पुढें डेक्कन कॉलेजांत गेल्यावर मी नियमित व्यायाम करून कांहींसा सद्दृढ झालों. पण पुढें मुंबईस राहिल्यावर कोणताहि शारीरिक व्यायाम न घेतल्यामुळें माझ्या अंगांत वात शिरला; व पुढेंहि शरीराची तीच स्थिति कायम राहिली. तथापि अंग फुटण्याचा व इसबाचा विकार याशिवाय दुसऱ्या कोणत्याहि व्याधीनें मला फार दिवस पीडा दिली नाही. जठराग्नि अलीकडे मंद होत चालला आहे. पोटदुखी व कपाळदुखी यांची मला वर्षांतून एखाद्या दुसऱ्या वेळींच बाधा होते. वाचनाचा नाद असल्यामुळें कंटाळा आल्याची तक्रार मी कधींहि करित नाही. माझी मूळची मानसिक पुंजी पाहिली तर फारच अल्प. माझी आठवण कधींच धड नव्हती. यामुळें शाळेंतील घोकंपट्टीचे धडे तयार करितां करितां मारामार पडत असे. परंतु त्यामुळें माझा एक फायदाहि होतो. तो असा कीं वाचनांत आलेल्या पुस्तकांतील कल्पना पृथक्पणें माझ्या स्मरणांत न रहातां त्यांचा मिळून एक संसृष्टिरूप ग्रह मनावर होतो, व तो ग्रह मनाचा एक कायमचा घटक बनून जातो. यामुळें मला सुचणाऱ्या नव्या कल्पनेचा उगम जरी इतर ग्रंथकारांच्या कल्पनांत असला तरी ती कल्पना माझ्या स्वतःच्या

मानसिक घटनेस शोभेल असें एखादें नवें रूप घेऊन येते की तिचा उगम ओळखणें मलाहि कठीण जातें. एकदां पाठ झालेलें वाक्य मात्र बरींच वर्षें माझ्या स्मरणांत टिकाव धरून रहातें. माझ्या अंगीं सारासार शक्तीचा बराच अभाव असे. पुढें ती माझ्या अंगीं आली असल्यास त्याचें कारण सतत चिंतन हें होय. इतरांस अर्ध्या तासाच्या मननानें जें अनुमानसाध्य तें काढावयास मला संबंध दिवस खर्ची घालावा लागतो. व्यवहारज्ञानाचीहि माझी मुळची पुंजी अगदीं बेताची असे. परंतु मला वकिलीच्या धंद्यांत अनेक वृत्तींच्या, व्यवसायांच्या व स्वभावांच्या इसमांचा जो परिचय झाला त्यानें माझी ही उणीव बऱ्याच अंशांनीं नाहीशी केली. माझे अवलोकन सूक्ष्म आणि ढोबळ मानाचें आहे, व स्मरणशक्तिहि वर लिहिल्याप्रमाणें मर्यादित आहे. त्यामुळें कोणत्याहि गोष्टीचें बारकाईनें व सांगोपांग वर्णन करण्याची कला मला कधींहि साध्य होणार नाही असें वाटतें. कल्पनाशक्ति मजमध्ये बऱ्यापैकी आहे. त्यांतल्या त्यांत सुंदर व भव्य वस्तूंचें ध्यान करण्यांत मनाला विशेष आनंद वाटतो. माझ्या इतकी सौंदर्यामिरुचि फारच थोड्या इसमांत दिसून येईल. वस्तूंमधील सादृश्य व विरोध यांचें ज्ञान मला फार त्वरित होतें. माझ्या भावना बऱ्याच दांडग्या आहेत. आनंद व शोक या दोहोंची तीव्रता मला फार भासते. हंसूं तर कधीं कधीं इतकें अनावर होतें कीं तें अनेकदां परिस्थितीस न जुमानतां फुटून बाहेर पडतें. माझ्या मनाचा आशावादीपणाकडे नैसर्गिक कल आहे. प्रत्येक स्थितींतून सुखद भाग तेवढा निवडून काढावयाचा व दुःखद भागाकडे कानाडोळा करावयाचा हा माझ्या मनाचा स्वाभाविक धर्म आहे. माझ्या मनाची सुखाकडे विशेष प्रवृत्ति आहे, परंतु सुखाकरितां विश्वासघात कधींहि करावयाचा नाही हा मात्र पक्का निर्धार. नीतिमतेपेक्षां बुद्धिमत्तेबद्दल मला नेहमीं आदर वाटतो. बोलल्याप्रमाणें चालण्याविषयीं माझा विशेष कटाक्ष आहे. या संबंधानें एकदां एक मौजेची गोष्ट घडली ती येथें देण्यासारखी आहे. १८९५ सालीं मी एल.एल. बी. च्या परीक्षेस दुसऱ्यानें बसलों. त्या सालीं माझी तयारी मुळींच नसून परीक्षेंत उतरण्याची आशाहि नव्हती. ज्या दिवशीं निकाल कळावयाचा त्याच्या आधल्या दिवशीं रात्री मी माझे स्नेही लक्ष्मण गणेश उर्फ काका महाजनी यांजकडे सपादून जेवलों.

तो इतका की दुसऱ्या दिवशीं दुपारीं न जेवतां संध्याकाळीं निकाल कळल्यावर जेवावयाचें असा मीं बेत केला. दुसऱ्या दिवशीं संध्याकाळीं काका महाजनी निकाल ऐकण्याकरितां निघून गेले. कांहीं वेळानें ते परत येऊन त्यांनीं निकाल दोन दिवस लांबल्याचें वर्तमान सांगितलें. निकाल कळल्यावर जेवण्याचा मी निश्चय करून चुकलों असल्यामुळें मला निकाल कळेपर्यंत उपास काढावे लागले. एकंदरींत तीन दिवस उपास करावा लागला. या तीन दिवसांत पोटांत जरी क्षुधेचा भडका उडत असे तरी मी बाह्यात्कारी इतक्या आनंदांत असें कीं माझ्या उपासांचा एकाहि स्नेह्याला संशय आला नाही. तिसऱ्या दिवशीं निकाल कळल्यानंतर मी काका महाजनीकडेच जेवलों. मात्र क्षुधाशमनाच्या आनंदांत नापास झाल्याचें दुःख पार नापत्ता होऊन गेलें !

माझी भाषा जरी रेखीव असते तरी तिच्यांत वैचित्र्य फार कमी असतें. याचेंहि कारण स्मरणशक्तीचा अभाव हेंच होय. उष्टया कल्पनांबद्दल मला पूर्वीपासून मनस्वी तिटकारा आहे. मी आजपर्यंत लिहिलेल्या लेखांपैकीं एकहि भाषांतररूप किंवा रूपांतररूप नाहीं. माझी जिज्ञासा नेहमीं अत्यंत तीव्र असते. तिची तृप्ति झाल्याशिवाय मनाची शांतता होत नाही. मला कोणत्याहि गोष्टीचा ध्यास लागला कीं तिच्या शिवाय दुसरें कांहीं सुचेनासें होतें. माझ्या भोंवतीं चाललेल्या संभाषणाकडे माझें पूर्ण दुर्लक्ष्य असून सारें लक्ष्य चित्तांत घोळत असलेल्या दुसऱ्याच विषयाकडे असतें. ही माझी एकाग्रता पुष्कळदां दोन दोन चार चार महिनेहि टिकते. मला लेखनकरेंत यश आलें असल्यास त्याचीं कारणें कीर्तीची लालसा व चिकाटी हीं होत. परंतु माझ्या चिकाटीच्या मुळाशीं काम तडीस नेण्याचा निश्चय नसून फार दिवस मनास त्रास देत असलेल्या विषयांतून मुक्त होण्याची इच्छा ही असते. मला लिहिण्याचा मनस्वी कंटाळा. एकाद्या विषयानें मनास बरेच दिवस त्रास दिल्याशिवाय मी बहुधा त्यावर लिहिण्यास बसत नाहीं. कधीं कधीं एकाद्या नाटकाचें संविधानक मनास रात्रंदिवस इतकें छळतें कीं तें बाहेर काढिल्याशिवाय मनास हायसें वाटत नाहीं. माझी नियमितपणाबद्दल बरीच प्रसिद्धि आहे. परंतु या नियमितपणाचा उगम उतावळेपणांत आहे, हें ऐकून पुष्कळांस

आश्चर्य वाटेल. पत्रांचीं उत्तरे तुंबल्यास त्यांजकरितां संबंध एक दिवस मोडावा लागेल, या भीतीनें मी आलेल्या पत्रांचीं ताबडतोब उत्तरे पाठवितों. व नाताळांत किंवा उन्हाळ्याच्या सुट्टीत नाटक न लिहिल्यास त्याकरितां पुढें तीन चार महिने घालवावे लागतील. या भयानें मी तें लागोपाठ ५-७ दिवस बसून लिहून काढितों. नाटक जरी याप्रमाणें लवकर लिहून काढिलें तरी त्याची पूर्वतयारी मला कमी करावी लागते असें मात्र नाही. कारण त्याचें संविधानक व पात्रांचे स्वभाव माझ्या डोक्यांत एक एक दोन दोन वर्षे घोळत असतात. व नाटक लिहिण्यास सुरवात करण्यापूर्वी एक एक दोन दोन महिने माझे डोकें त्याच्या विचारांत सारखें भ्रमत राहातें. त्या विचारामुळें त्यास ज्या तिडका लागतात, त्या नाटक पूर्ण झाल्यावरच थांबतात. विनोदी किंवा इतर लघुलेखांचीं टिपणें मी कधीकधी केलीं आहेत. पण नाटक लिहिण्याच्या आधल्या दिवशीं मी त्यांतील अंकांची व प्रवेशांची जी आंखणी करितों तिच्याशिवाय त्याचें दुसरें कोणतेंहि टिपण करीत नसतो. नाटकांतील कोठ्यांचें टांचण मी करीत असलों पाहिजे असा गडकऱ्यांना संशय असून तो त्यांनीं मजपाशीं व्यक्तहि केला होता. परंतु तो अगदीं निराधार आहे याबद्दल मी नाटक लिहिते-वेळीं मजजवळ असलेला कोणीहि इसम सांगूं शकेल. माझ्या नाटकांतील कोठ्या प्रवेशाच्या ओघांत स्वाभाविकपणें येतात हाहि त्या गोष्टीचा एक अंतर्गत पुरावाच आहे.

माझ्या स्वभावांतील इतरहि कांहीं विशेष येथें नमूद करणें वावगें होणार नाही. मी अत्यंत शांतताप्रिय आहे. यामुळें इतरांशीं वांकडें होणें मला कधींच आवडत नाही. तथापि मनःस्वास्थ्याकरितां स्वाभिमान दवडणें मजकडून कधींहि होणार नाही. आगगाडीच्या डब्यांत बसण्या-संबंधानें माझे सोजर किंवा किरिस्तांव लोकांशीं व इतरांशींहि अनेकदां तंटे झाले आहेत. एकदां मी दुसऱ्या वर्गाच्या डब्यांत चढत असतां आंत दोन सोजर बसले होते त्यांपैकीं एकजण दांत-ओठ खात व मुठी वळत माझ्या अंगावर धांवून आला, त्यास एकीकडे सारून मला मार्ग काढावा लागला. दुसऱ्या एके वेळीं जवळ जवळ बसलेल्या दोन तरवार-

बहाद्दर मुसलमान शिपायांमध्ये हद्दानें बसावें लागलें. दुसऱ्यास त्रास किंवा तसदी देणें हें माझ्या नेहमी जीवावर येतें. तें टाळण्याकरितां स्वतःस कितीहि त्रास पडला तरी तो सोसण्यास माझी तयारी असते. उलट दुसऱ्यानें मला विनाकारण त्रास दिल्यास मला त्याची मनापासून चीड येते. मी अत्यंत शांत प्रकृतीचा असून मला कधीं राग येत नाही असा मजबद्दल लोकांचा सामान्य ग्रह आहे. पण तो अगदीं चुकीचा आहे. मला राग आला म्हणजे माझें हृदय जोरानें उडावयास लागून रक्त उसळूं लागतें, व शिरा ताड ताड उडूं लागतात. तथापि रागांत मी कधींहि त्रागा करून स्वतःच्या जीवास त्रास करून घेत नाही, किंवा कोपविषयाशिवाय इतरांशीं कठोर वर्तन करीत नाही. मी आपण होऊन सहसा कोणाचा अपमान करीत नाही. असें असतां दुसरा माझ्या वाटेस गेल्यास त्याचें उलटें फेडल्यावांचून राहात नाही. तथापि प्रतिकाराचा हा विचार क्षणिक असतो. सूड उगविण्याची बुद्धि माझ्या मनांत कधींहि दीर्घकालपर्यंत ठाणें देऊन बसत नाही. मी प्रेमाचा अत्यंत भुकेला आहे. इतरांनीं आपणांवर प्रेम करावें ही इच्छा माझ्या मनांत नेहमीं जागृत असते. मृत्युमुळें किंवा गैरसमजामुळें माझे अनेक मित्र जरी नाहीसे झाले आहेत तरी प्रतिवर्षीं मी नवे नवे मित्र जोडीतच असतो. माझें नोकराशीं सुद्धां वर्तन प्रेमळपणाचें असावेंसें वाटतें. त्यास मी बहुधा एकेरी नांवानें हांक मारीत नाहीं. नोकरास ममतेनें वागविणें हा त्याच्या पगाराचाच भाग मी समजतो. नोकरास काहून टाकते वेळीं तर मी त्याशीं फारच प्रेमानें वागतों. त्या समयीं त्याजवर आपणासंबंधानें जो ग्रह होईल तोच अखेरपर्यंत टिकावयाचा हें अशा वेळीं माझ्या पूर्णपणें लक्ष्यांत असतें. पुष्कळदां इतरां-बद्दल माझें मन बिघडूनहि मी त्यांच्याशीं नेहमींपेक्षांहि अधिक चांगला वागलों आहे. मजकडे येणाऱ्या याचकांस बहुधा मी रिक्त हस्तानें परत करीत नाहीं. एखाद्याची मजपासून विशेष प्राप्तीची अपेक्षा असून माझी इच्छा ती अपेक्षा पूर्ण करण्याची नसली तर मी त्यास इतर याचकांपेक्षां अधिक सन्मानपूर्वक वागवितों, व याप्रमाणें त्याचा झालेला हिरमोड नाहीसा करितों. माझें मन फारच कोंवळें आहे. पुष्कळदां कादंबऱ्या किंवा काव्यें वाचतांना माझ्या

डोळ्यांस पाण्याच्या धारा लागतात. नाटकांतील हृदयद्रावक प्रसंग पहातांना किंवा स्वतःच्या नाटकांतील, कथेंतील किंवा कवितेंतील करुण भाग लिहितांनाहि टिपें आवरेनाशीं होऊन तीं वारंवार पुसावीं लागतात. आमचे वडील जसे प्रेमळ असत तसे कोपिष्टहि असत. त्यांनीं आम्हां मुलांस बऱ्याच कठोरतेनें वागविलें, यामुळें आम्ही गरीब, संकोची व भित्र्या स्वभावाचे झालों असा माझा समज आहे. यामुळें स्वतःच्या मुलांच्या बाबतींत तीं चूक होऊं नये म्हणून मी फार जपतो. मी त्यांच्याशीं अत्यंत प्रेमळपणानें वागतों, व तीं मोठीं झाल्यावर त्यांच्याशीं बरोबरीच्या नात्यानें वागण्यासहि माघार घेत नाहीं. आमच्या वडिलांच्या कडक शिस्तीमुळें आम्ही बरे निघालों. माझ्या ढिलेपणामुळें मुलें उच्छृंखल व उनाड निघतील कीं काय अशी भीति वाटते. परंतु तीं बहुधा सुवृत्तच निघावीत असा भरंवसाहि वाटतो. तो पक्षपाताचा असण्याचाहि संभव आहे.

मला कर्जाचा अतोनात तिटकारा आहे. एका दिवसाची उधारीहि मला खपत नाहीं. जमाखर्चाच्या बऱ्या रोजच्या रोज तपासून पहाण्यांत मी कधीहि आळस केला नाहीं. अलीकडे मला जें कर्ज करावें लागलें तें केवळ नाइलाज म्हणून करावें लागलें, व एक दोन वर्षांत तें फेडण्याचा विचार आहे. या माझ्या दक्षतेवरून माझ्या अंगीं काटकसर असल्याबद्दल जर कोणी अनुमान काढिलें तर तें चुकीचें होईल. घरांत पाहुण्यांची गर्दी झाल्यास माझ्या नित्य व्यवसायांत व्यत्यय येतो व पाहुणे आवडीचे नसल्यास त्यांपासून त्रासहि होतो; यामुळें पाहुणचाराबद्दल मला कधीहि विशेष आवड नाहीं. तथापि घरीं जो पाहुणा येईल त्यास शक्य तितक्या आदरानें वागविण्याची मी नेहमीं खबरदारी घेत आलों आहे.

मी घर बांधीन, शेती विकत घेईन अशी मला वकिली सुरू करितांना व त्यानंतरहि बरींच वर्षे आशा नव्हती. पण ती आशा अंकुरित होते न होते तोंच सफलहि झाली आहे. 'किलोस्कर मंडळी'कडून आपलीं नाटकें व्हावीत व 'विविधज्ञानविस्तारां'त आपले लेख प्रसिद्ध व्हावेत या विद्यार्थिदशेंतल्या दोन इच्छा ती दशा संपण्यापूर्वीच पूर्ण झाल्या. संसारांत व वाढ्यांत मला

जें यश आलें आहे तें माझ्या योग्यतेपलीकडचें आहे अशी माझी प्रामाणिक समजूत आहे. संसारांत मधून मधून ज्या अनेक अडचणी येतात त्या अल्प कालांतच आपोआप दूर व्हाव्या असा माझ्या प्रारब्धाचा योग आहे. वाङ्मय-प्रांतांत मी जीं कामें वेळोवेळीं अंगावर घेतलीं तीं माझ्या मगदुराबाहेर असतांहि यशस्वी रीतीनें पार पाडण्यास देवानें मला सामर्थ्य दिलें. सुखोपभोग, ज्ञानलालसातृप्ति, भावनामूलक आनंद इत्यादि गोष्टींतहि कुरकुर करावयास मला यत्किंचित् जागा नाही. मी शरीरानें जरी उतारवयाचा असलों तरी माझ्या भावना, कल्पना व आशा तारुण्यांतल्या इतक्या किंबहुना बालपणांतल्या इतक्याहि तीव्र आहेत. कांहीं दिवसांपूर्वीं एका अनोळखी कुणब्यानें मला “बुट्टेबोवा” म्हणून हांक मारिली तेव्हां मी एकदम दचकलों. ह्या कालपर्यंत माझें आयुष्य ज्या प्रकारें गेलें त्याच प्रकारें भावि आयुष्य गेल्यास माझी अत्यंत सुखी माणसांत गणना करावी लागेल. यापुढें माझ्या दैवी दुःख व हालअपेष्टा जरी लिहिल्या असल्या तरी प्रत्येक गोष्ट आपल्या बऱ्या करितांच असते असा दीर्घ अनुभवानें दृढविश्वास उत्पन्न झालेला असल्यामुळें त्यांसहि मी सादर होईन असा भरंवसा वाटतो.

मला आजपर्यंत शिवाजी महाराज व महादेव गोविंद रानडे या दोन व्यक्तींबद्दल अमर्याद आदरभाव वाटत आलेला आहे. पूर्वाक्त व्यक्तींवर माझें शेवटचें नाटक, व उत्तरोक्त व्यक्तींमध्ये राजकीय व सामाजिक सुधारणांचें जें एकीकरण झालेलें होतें त्यावर माझी पहिली व शेवटची कादंबरी लिहून नंतर विश्रान्ति घेण्याचा विचार आहे. या दोन गोष्टी मला साध्य आहेत का व असल्या तरी मजकडून सिद्ध होतील का याची शंका वाटते. सिद्ध झाल्या तर मी आपलें सुदैव समजेन. नच झाल्या तर त्या दोन विभूतींच्या सद्गुणांचें मजकडून जन्मभर चिंतन होईल हाहि लाभ मी अल्प समजणार नाहीं.

ईश्वरानें दिलेल्या सामर्थ्याचा व कालाचा काटकसरीनें उपयोग करणें हाच धर्म आहे, व तो मी यथाशक्ति पाळीत आलों आहे. ईश्वराच्या चिंतनांत मी आजपर्यंत फारसा वेळ घालविला नाही. बाह्य किंवा आंतर असे अनेक चमत्कार आपल्या चर्मचक्षूं पुढून किंवा मनश्चक्षूं पुढून जात असतां ईश्वरी

आत्मवृत्त

शक्तीचें जें अनायासें चिंतन होतें त्यापेक्षां निराळेंच चिंतन करण्याची मला आजपर्यंत कधींहि जरूर भासली नाहीं, व त्याकरितां दयाळू परमेश्वर मला निर्वाणीच्या वेळीं कधींहि अंतर देणार नाहीं अशी खात्री आहे.

तथास्तु

